

834

БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

П

43100

2077

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч.

43100

43100

Франко

ПИСЬМЕНСТВО Й КРИТИКА

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ІВАН ФРАНКО

С Л О В О

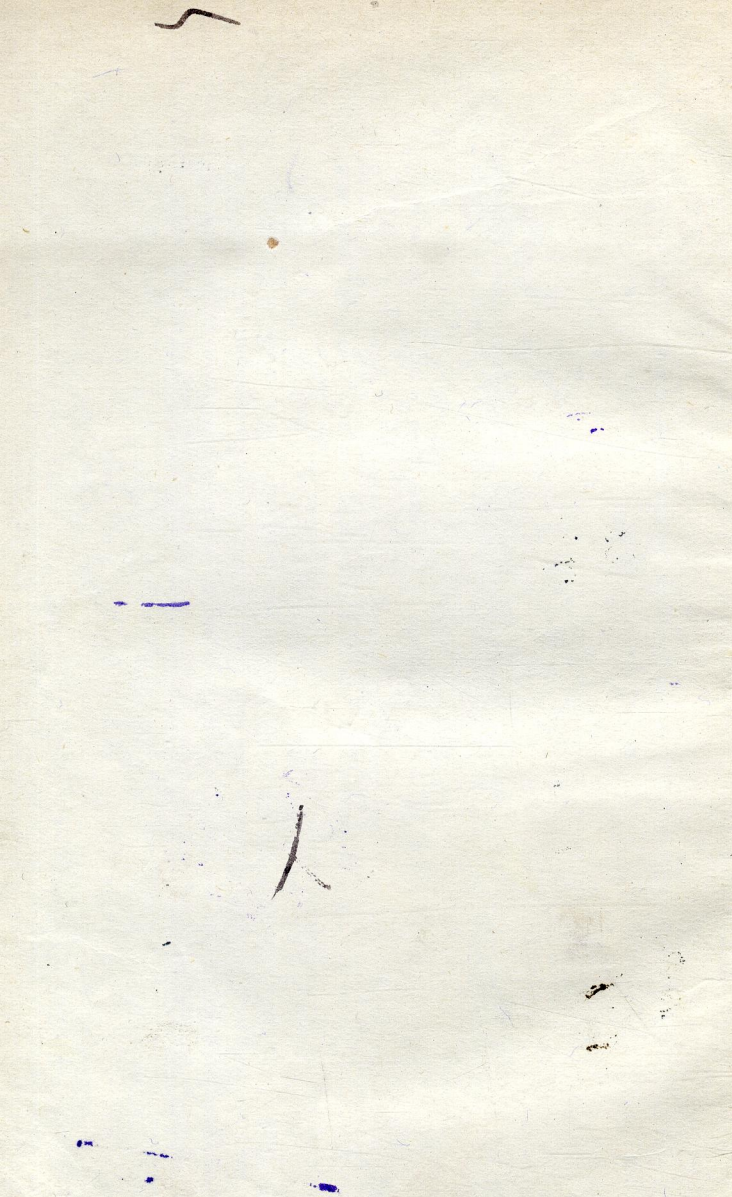
[891 79 09]

ИВАН СЯНН

КРИТИЧЕСКОЕ ОЦЕНИВАНИЕ
НАЧО

В. С. Сянн
И. С. Сянн
И. С. Сянн

06
10

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ІВАН ФРАНКО

2834
(300)

КРИТИЧНО-БІОГРАФИЧНИЙ
НАРИС

75100

Видання друге, з додатками

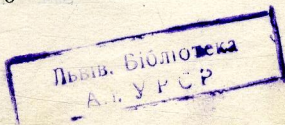
В бібліотеку
Н. М-ва ім. Шевченка
у Львові

Автомат

С Л О В О

1 9 2 6

45(2-4u)/5-49 р. 2

Львівська державна наукова бібліотека

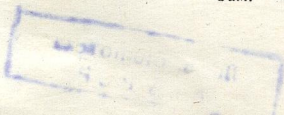
ІВАН ФРАНКО

Львівська державна наукова бібліотека

222

Київськ. Окрліт. Ч. 16689
Держтрест „Київ - Друк“
1-ша фото-літо друкарня
Зам. Ч. 471, тир. 2000.

Иван Бранко.

І. З-ПІД СІЛЬСЬКОЇ СТІХИ НА ВЕРХІВ'Я ТВОРЧОСТИ.

І.

Дослідникові нового українського письменства, коли-б він схотів одним охопити поглядом поле свого досліду, конче повинна впасти в око одна оригінальна риса, що тільки тут і знайдеться, і дарма її й шукати було-б по інших письменствах, принаймні новітніми часами. Ця риса—надзвичайне багатство талантів, різnorodність хисту в багатьох-із діячів нашого письменства. Одні й ті самі люди працюють разом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь почувають себе вільно, скрізь дають твори не аби-якої вартості. Досить тільки згадати такі постаті в українському письменстві, як Куліш, Кониський, Драгоманов, Франко, Грінченко, Кримський і інші, щоб перед нами стала у кожного з них ціла низка праць найрізnorodнішого змісту й усякої форми. Діячі ці були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних і громадських напрямів і практичними виконавцями їх у житті; з-під пера їх виходять поезії й повісті, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці, які з того чи іншого

боку висвітлюють життя рідного краю та народу, чергуються з популярними творами, що мають ширшим колом читачів служити, а народній освіті зосібна. Одно слово, ніякою формою не гребували вони, щоб свої думки й погляди виявити світові, з кожної okazji користувались, щоб у тій або иншій формі, мовляв, «недоконченная исправить» і сказати те, що на їхню думку слушного часу сказати треба було. Оця різносторонність, яку зродила невпокійлива та до праці пожадлива душа й те святе невдоволення, що не дає застоюватись на одному місці, а підганяє все вперед та вперед; оця різносторонність, що з свого боку плодить кипучу та невсипущу працьовитість по всіх сферах духового життя—робиться мало не типовим з'явищем в українському письменстві. До неї я ще маю згодом вернутись, щоб обмірковувати, що доброго й що лихого несе вона з собою. Поки-ж скажу тільки, що зазначена риза—дарма, що її треба згаданим діячам у величезну перед рідним краєм поставити заслугу,—має й лиху свою сторону, бо до розпорошення сил доводить, до розмінювання їх на дрібняки. Розкидаючись під тиском обставин, про які ще говоритиму, на всі боки і роблячи всяку роботу, навіть «чорною» не гребуючи, до того-ж ще за найскрутіших здебільшого громадських та особистих обставин—ці орачі запущених перелогів, певна річ, не спроможні були всю силу свою зосередити на якійсь одній сфері розумової діяльності, не спроможні були й сами вироблятися, і громадське діло робити так, як могли-б. Через те наслідки їхньої роботи не відповідають здебільшого їхній силі та часто навіть її й не виявляють. Питання—що могли-б зробити ці люди за

інших, щасливіших, обставин—це питання чи не найперше спадає на думку, коли брати до розгляду їх життя й діяльність. Неоднаковий од природи маючи хист і часто навіть буваючи антиподами або хоч антагоністами з переконання—вони проте всі сходились на одній спільній рисі, що зводила до одного гурту таких, здавалося-б, несхожих людей, як Драгоманов і Кониський з одного боку, чи той самий Кониський та Куліш, із другого. Цією рисою було те, що всі вони палко, до самозабуття, любили рідний край свій та народ; усе, а найперше самих себе, жертвували за-для добра їхнього, хоча добро те кожен, певна річ, по своєму розумів і своїм власним прямував до його шляхом. І в особистій навіть та громадській долі оцих таких несхожих людей можна одну спільну завважити рису, однаково їм усім притаманну, що керувала в житті їхніми сунками до людей. Борці насамперед, вони мусіли стати на шлях протесту й часто викликали неприязний до себе дух навіть серед однодумців; розкидаючись на всі боки, вони встигли виявити лише частку, іноді дуже малу частку тієї надзвичайної сили, що таїлась у скарбниці їхньої натури... Огляд життя й діяльності одного з таких людей, до якоїсь міри типового та разом і найвизначнішого з гурту згаданих літературних і громадських діячів наших—Івана Франка, допоможе нам на конкретній особі показати характерні риси цих надзвичайно цікавих людей і не менш, може, цікавого в історії нашого національного відродження часу.

Визначний белетрист і поет, чуткий і тямущий критик та публіцист, талановитий учений, історик, етнограф та економіст, невтомний популяризатор,

Іван Франко—надзвичайно оригінальна й значна людина, що не тільки молодому українському письменству й громадському життю зробила-б честь своєю роботою, а й на всякому іншому, далеко багатшому ґрунті відзначилася-б своїм різностороннім хистом та не абн-якими заслугами. На ниву громадської й літературної діяльності Франко вийшов, його власним словом кажучи, «в пору тяжкого перелому»¹ в житті рідного краю; проте не тільки не знесилився й не зневірився, як це сталося з багатьма його товаришами, не тільки в гурті відсталих та перекинчиків не опинився, але навпаки—міцно зв'язав себе з усіма визначнішими подіями в громадському житті рідного краю, невиводними рисами записав ім'я своє в історію українського руху. І до самого скону, по довгій та невсипущій праці, ми бачили його в передній лаві борців за кращу долю рідного краю й народу; до останніх днів, слабкий і немічний, високо держав він на своїм «славному посту» той прапор, під який став, по перших нелегких кроках, на початку своєї діяльності. Складати життєпис такого діяча, як Франко—це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні перед війною десятиліття, з 70-х років почавши: так-бо тісно й неподільно сплелася його особисте життя з громадським рухом у його рідному краю й такий вплив великий мав він на той рух.

Звичайно, не прийшов ще час на такий життєпис, що був-би разом і історією розвитку Галичини за останні десятиліття. Ще не всіма сторонами на-

¹ І в. Франко—Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. «Записки Науков. Тов. ім. Шевченка», т. І, стор. 1.

лежить цей період до безсторонньої, об'єктивної історії: занадто-бо ще й тепер чути, як б'ється живчик громадських змаганнів, що зародилися в цьому періоді; занадто ще позначається й на нас, спадкоємцях і наступниках, хід його розвитку. З другого боку, і опублікування для громадського вжитку матеріалів на таку історію стоїть ще на такому ступені, коли багато де-чого, що ту чи іншу подію могло-б пояснити, перебуває ще під забороною сучасности. Отже не підіймаючись на таке хоч дуже цікаве, але з зазначених причин неможливе поки-що діло, спробую дати нарис життя й діяльності славного земляка нашого з Галичини та визначити те місце серед українських письменників, на яке дає йому право його різностороння невсипуща діяльність. Але заздалегідь повинен я застерегти читача—нехай не сподівається від мене докладного реєстра творів Франка з побіжними критичними увагами. «Академічний» виклад про такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі вписи літературного «доброго тону», був-би гріхом таки непростенням. Та ледве чи й можливо було-б, нарешті, зробити це в невеликій праці, коли самий уже показчик літературних творів нашого автора склався на поважну брошуру на 127 сторінок друку; тим часом показчик цей дуже не повний—хоча-б через те вже, що обіймає тільки перше 25-ліття діяльності Франка¹. Отже на першому плані для мене стоятиме—подати загальну характе-

¹ «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності. 1874 — 1898». Зладив М. П а в л и к. У Львові, 1898. На жаль, з приобіцяної

ристику письменника; викрити, скільки зможу, ті спружини, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Що до подій з особистого життя письменника, яких—до речі сказавши—маємо досить скупо, то спинюся на тих переважно, що позначилися на формуванні його вдачі та світогляду, з одного боку, і зв'язані були тією чи сією стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, а й більш широку, громадську, вагу—з другого. Так чинитиму не через те, щоб на цьому пункті я пристає був на ту занадто скромну оцінку, що кладе собі сам Франко, залічивши себе до гурту тих робітників, „którzy pomagają wznosić gmach cywilizacyi, ale których nazwisk nie wypisuje się na frontonie tego gmachu“¹. Навпаки, я певен, що діяльність Франка вищої варта оцінки й на інше порівняння наводить. Але, знов кажу, час на певний життєпис Франка ще може не прийшов, а з другого боку, працю мою обмежено певними рямцями, по-за які не можу виступити, хоч-би як сам того бажав.

Ювілейним Комітетом повної бібліографії творів Франка, що мав зложити Вол. Дорошенко, вийшла тільки частина: «Спис творів Ів. Франка», вип. I, Львів, 1918.

¹ ...«Які будівлю цивілізації помагають ставити, але ймення яких не написані бувають на фронтоні тієї будівлі»,—див. „Niemo o sobie samym“—передмову Франка до польського видання його нарисів, що вийшло у Львові під заголовком: „Obrazki galicyjskie przez Iwana Frankę“ (рік видання не позначено, але книжка вийшла 1897 р.) стор. II.

Франкові довелося вийти на арену літературної й громадської діяльності за такого часу, який він сам характеризує, як час «тяжкого перелому» в громадському житті галицької України. Переломом отим завершивсь нарешті мертвий сон та спокій непорушний, що запанували були в Галичині мало не на 30 років після короткого розбуркання та розворушення серед галицького громадянства в середині XIX віку. Українське письменство в Галичині починають звичайно від так званої «руської трійці» з Маркіяном Шашкевичем на чолі (30-ті роки XIX століття), так само як 1848-й рік звичайно беруть за вихідний пункт свідомого життя громадського й національного. Це справедливо, але хіба тільки на половину,—як що згаданих осіб та події брати за перші ознаки національно-політичної свідомости у галицьких українців (русинів). Не завжди перші удари мають стільки сили, щоб на дрібненькі скалочки розбити товсту кригу холодної байдужности й чисто особистого егоїзму в громадських справах, ідейної темноти й зашкарублости та нерозуміння народніх інтересів,—ту кригу, що немов «гріх первородний» тяжіла й над галицькою інтелігенцією старих часів. Перший легенький подих свіжого вітерця, що нових турбот навів, не здужав проте надихнути й нового духу в застарілий організм громадський та провітрити важку, застоюну атмосферу галицького життя з його мало не середньовіковими забобонами, інтересами та ідеалами, з його запобіганням ласки у сильних світа сього та сервілізмом, у справжню систему уложеним. «Не впливають вина нового в міхи старії»—ця примівка справдилась цілком на тогочасному поколінні галицької громади. Не суди-

лося Шашкевичеві побачити наслідки своєї діяльності, зійшов він у могилу серед цілковитої байдужості, а то й просто ворожнечі до своїх просвітних заходів—сучасники його не зрозуміли й не оцінили. Так само й конституція 1848 р. не прийшлась на офіційних заступників українського народу в Галичині: її, сказати-б так, пошито їм на зріст, а незабаром і зовсім одібрано й сховано в скриню. Русини до того часу вміли тільки жєбрати у Відні, запобігати в двірських сферах, благодати ласки у міністрів, але до життя в конституційній державі вони не звикли були, та ледве чи й розуміли та цїнили блага політичної волі, хоча й говорили багато про те, щоб забезпечити «дані (!) нам свободи» та «чувати над нашими правами конституційними»¹. Недиво-ж, що по короткому, та й то більш позверховому, розворушенні 1848-го року галицьке громадянство любісінько забирається собі знов на піч до солодкої дрімоти, озиваючись хіба на такі зашкарублим серцям милі справи, як те—якою азбукою свої мертві твори друкувати, якого «обряду» в церковному житті додержувати і т. н. Дарма йому було й те, що до справ оцих зовсім байдуже було народові, який саме заллутувався тоді в усяких «пропінаціях», «індемнізаціях» та «сервитутах», встрявав у сотні процесів за «ліси та пасовиська» й систематично їх програвав через свою темноту й юридичну безпорадність. Розворушив був знов оцю стоячу атмосферу вплив з України на початку 60-х років,

¹ Відозва Головної Ради Рускої,—див. у Огоновського—«Исторія літературы руской», ч. II, в. I. Львів, 1889, стор. 19—20.

та й то захопив він переважно саму молодь. Народолюбний рух на Україні, перейшовши державні кордони, збудив був тут живу течію, викликавши інтерес до народнього життя і потреб. Та, на-жаль, і цим разом не мав він сили перетворити галицьке громадянство до коріння і, спіткавшись з його звичайними рисами, виродивсь на пісному галицькому ґрунті незабаром у показний націоналізм без виразної програми, без ясно окреслених практичних заходів, зате з чималою дозою мертвої схоластики й фразерства. Український демократизм, що вилився в творах Шевченка та інших письменників, розпрошився тут на пишні фрази про історичні традиції, про «славне минуле», «гетьманщину», «національні святощі», і під цим словесним мотлохом не видно стало життя справжнього, нешідмального «хлопа», що гинув тим часом серед злиднів, убожества, темноти. До половини 70-х років протягся цей чи не найтемніший та найтяжчий час в історії духовного розвитку Галичини. То був час, коли під воїнські поклики в боротьбі за азбуку, правопис, обряд, належність до 60 чи 15-мільйонного народу—завмер єдиний тоді на закордонній Україні справжній поет Федькович. То був час, коли реакційна течія москвофільська вперше одверто вийшла на люди з програмою народнього й національного самознищення; коли признані й непризнані «добродії», «батьки» й «опікуни» народу силкувались загодувати його всякими покидьками розумової їжі, давно вже до архіву складеними або й просто викинутими у передової інтелігенції на Заході й навіть у Росії. То був час, коли інтелігенція в Галичині цикавилась самою так званою «високою політикою»,

розуміючи її до того-ж ще дуже самородним способом — як ласку віденського уряду, тим часом коли справжні потреби народні жадної на себе уваги не звертали й навіть простого спочуття, або зацікавлення не викликали... Обидві партії, що до того часу встигли вже сформуватися, хоч теоретично поділені були на питанні—чи до 60-мільйонного (великоруського), чи до 15-мільйонного (українського) народу прилучити русинів галицьких, і завзято змагались за мову в письменстві—у справах живого життя ніби навипередки бігли до нехтування народніх інтересів, до нерозуміння потреб часу. До активної роботи на ґрунті широкого розуміння народніх інтересів не піднялись ні народовці, ні москвофіли й однакову виявили нездатність до живого діла. Повстає навіть така чудна покруч серед тих партій, що визнавала саму «рутенську» націю, відмежовану і від великоросів і від українців: вона однаково відхрещується чи то від «москалів», чи «українофілів», але по-за цим нічого нового не вливає в громадське життя в Галичині. Кажучи словами самого Франка, «в Галичині це була пора, коли бачилось, що запаує тип «Рутенця», себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого по-за чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії»¹. Цілковитий розпад вливався в громадське життя разом із таким

¹ І в. Франко—З останніх десятиліть ХІХ в., «Л. Н. Вістник», 1901, VII, 5. Докладніше—див. у моїх нарисах «Из історії возродження Галичини». «Голос Минувшого», 1915, кн. II, IV, IX; 1916, кн. VII—VIII, IX—X.

знеохоченням; маразмом, знесиленням повівало під галицьким небом. І не дурно...

Усі згадані партії однаково були мертві, бо обертались не до народу—цієї єдиної твердої підвалини до всякої корисної роботи, а до елементів чужих і сторонніх народів; всі вони дивились не вперед—у будучину, а назад—у минувшину, хоча й не в один бік; усі вони, ворогуючи одна з одною, все-ж складали одну класу громадську, що єдиним, мовляв, фронтом стояла навпроти трудящих мас і жила з експлуатації їх. Навіть найбільше з них жила партія, народовці, попиклись на «українофільстві», що виродилось тут у блаженське козакофільство, язикофільство та сліпі поклони перед «народніми святощами» (щось на зразок преславних «основ» на російському ґрунті)—опинилась у сліпому заулкові, звідки не видно було виходу. Мовляв словами одного з свідків-сучасників «понура дійсність, од якої ми мов од злого духа втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших мрій: упали «Вечерниці», упала «Мета» перша, упала «Мета» друга, упала «Нива», упала «Руська Читальня», упав «Руський Театр», упала «Русалка»... Почав поволі холонути ентузіазм молодіжи. Вона всіма силами сіпнулася була до того одного великого діла, яке мало спроводити рай на руську землю — і певно, як-би те, чого вона хотіла досягнути, мож було досягнути якимсь одним великанським подвигом, то вона-б була його досягнула, бо може нігде на світі не було такого гарячого і безкорисного патріотизму,

який був у руської народньої молодіжи»¹. Та час «великанських подвигів» давно минув,—треба було більшенько уваги до «понурої дійсности», треба було упертої боротьби, а надто систематичної невсипущої на самому ґрунті роботи, позбавленої до того-ж блискучого ореола героїзму. Так само й доброї волі та патріотизму було не досить,—треба було мати ясну свідомість свого становища серед трудящих мас, мати певну програму діяльності, на реальних потребах конкретного народу вироблену й засновану—треба було по-над своєю класою та її змаганнями стати. А як молодь, недосвідчена й на власний розум покинута, не спроможна була ні розібрати гаразд вагу подій, ні виробити ясний погляд на мету й засоби праці, ні з традиціями владущих порвати—то що-ж дивного, коли «понура дійсність» почала жорстоко мститись за недбальство до себе й удар за ударом завдавати палким ентузіястам! Мертвущий дух у письменстві, запобігання, «чинопочитаніє» й шукання власної користи в політиці, мертва течія в житті громадському — ось чим привітала молодих ентузіястів ота «понура дійсність» на світанку їх свідомого життя. Привітала—і враз розпоширила нечисленні їх лави...

А тим часом саме потреба добре організованої роботи на користь народові тим більш давалася в знаки, що в державному ладу Габсбурзької імперії сталася тоді докорінна зміна. Останні корчі абсолютизму, що усилюювався задупити визвольні зма-

¹ О. Терлецький—Москвофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902. Стор. 28. «Вечерниці», «Мета» і ин.—так звались літературні органи народовців у 60-х роках.

гання і зберегти свої позиції, залито кров'ю австрійського війська під Садовою, й Австрія мусіла, цим разом безповоротно вже, ступити на шлях загальноєвропейської практики в державних справах. Настала справжня конституція з її грою інтересів та перевагою дужчих і пристосованих. У боротьбі, що зараз таки розпочалася за місця при столі конституційного життя, селянська нація—русини опинились у найдальшому кутку, добре таки на всіх пунктах потовчені. І з національного, і з соціального, і з економічного погляду, замість однако-рівного трапезування за столом конституційних установ, достались їм самі недогризки, які віденський уряд зласкавився був кинути їм, та й то як велику ласку свою та добродійство. Мало того,—скоро урядові стали не потрібні вже вірні «тирольці сходу», як звали в Австрії русинів, він не вагаючись «пожертвував» їх полякам, краще сказати—польській шляхті, давши їй повну волю чинити, що схоче, у краю, де польський елемент був тільки тоненькою плівкою над робочими масами сільської української людности. «Русини мають жити стільки, скільки дозволять їм поляки»—цей цинічний афоризм одного з австрійських міністрів запанував цілком у галицькій практиці. І от саме тоді, як одна частина української інтелігенції в Галичині платонічно мріяла про визвольника й оборонця з півночі, друга-ж патетично і з запалом доводила свою національну самостійність, а обидві разом навипередки бігли шляхом вірнопідданчих адрес та петицій, безпосередно до корони звернених, обминаючи єдиною певною дорогою революційної боротьби за свої права—саме тоді фактичні пани й самовладні господарі в Галичині, шляхта польська,

сміливо могли вигукувати: „niema Rusi“, а простий народ—поволі й непохитно йшов до цілковитого зубожіння, збезземелення та злиднів невилазних. Це шляхетське господарювання завело безталанний край—і українських селян, і польських робітників по містах—на справжню «мертву точку», але воно-ж викувало й зброю на себе, виховало протестантів з-поміж самих робочих мас. У 70-х роках, спочатку ледве чутно, а потім усе дужче й голосніше обзивається нова струна в громадському житті: почин її був там, унизу, і забреліла вона цим разом у тон справжнім тих низів потребам. Серед нового покоління діячів, що виходять на арену боротьби за кращу долю рідного народу з європейською вже зброєю в руках, Іванові Франкові безперечно належить найперше місце.

II.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті.

М. Драгоманов

Іван Франко народився 15 серпня року 1856¹ в присілку Гора, що належав до села Нагуєвичів, Дрогобицького повіту² в підгірській частині Галичини. Батько його Яків (Яць), коваль з професії, що певне вийшов з роду якогось українізованого

¹ Огоновський О.—Історія літератури рускои, ч. III, в. 2. У Львові, 1893, стор. 915.

² Франко—В поті чола, IV.

німця-колоніста¹ був собі звичайний селянин і підданий «царсько-королівської камери»². Бувши людиною заможною, що знала до того-ж ще й потрібного на селі ремесства й мала здоровий «мужицький» розум, що не рідко його спіткати серед дітей народу—«Яць-коваль з Гори» не тільки в своєму селі зажив собі великої пошани, але й по всій околиці³. Сам неписьменний, він проте здоровим інстинктом та непопсованим чуттям простої лю-

¹ Franko—Obrazki galicyjskie, II.

² Ibid., III. «Царсько-королівська камера»—це піби колишнє російське «Удельное ведомство».

³ Франко—В поті чола. IV. Може бути, що в особі коваля з німецьким прізвиськом Гердера в нескінченій повісті «Основи суспільности» Франко вивів свого батька. «Люди йшли до Гердерової кузні, мов по свячену воду,—читасмо в цій повісті,—щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, підкрепитись, розвести душу. Коваль бував за-молоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожної повісти розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і сами не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем та темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру і живої своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному» («Житє і Слово», 1894, т. II, 50—51). Треба завважити, що де-якими рисами Гердер нагадує ще й відомого галицького селянина-агітатора Антона Грицуняка, од якого Франко позаписував фабули своїх політичних памфлетів («Свинська конституція», «Притча про гр. Бадені» то-що). Про цікаву людину цю див. брошуру: «Антін Грицуняк, его

днини тямив, очевидно, вагу науки й через те свого сина, слабовитого і до важкої селянської праці нездатного хлопчину, надумав дати в науку. Але доброї науки життя малий Іван набрався ще поперед—в кузні у свого батька. «На дні моїх споминів,—писав Франко 40 літ по тому,—десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке ogniще неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це огонь у кузні мого батька»¹. Там, у кузні, Франко вперше стрівся з широким людським життям, там наслухався оповіданнів про всякі світові події та справи, набачився сцен із простого життя трудящого люду, там почув із уст свого батька й просту життєву філософію—«з людьми і для людей», ілюстровану всякими притчами та оповіданнями, на які багата була пам'ять старого коваля. В кузні у «славного коваля на всі околиці села» під час роботи було завжди весело, людей тиск, розмови, спомини,—і все те вбирала, мов губка воду, жадна душа цікавого хлопчика. «І певне,—резюмує письменник свої колишні вражіння згодом,—в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружний, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло ogniща і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих искор. На дні моїх споминів,—додає автор,—і досі

життя та смерть і спадщина, яка по нім лишилася для нас». Перемишль, 1902.

¹ Франко Ів.—Добрий заробок і ин. оповідання. Львів, 1902. Стор. 117.

горить той маленький, але міцний огонь... Це огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі»¹. Безперечно, ця наука прикладом і самим життям лишила невиводні сліди на цілий вік в душі у колишнього «рудоволосого хлопчини»...

На шостому році батько посилав малого Йвана до школи в сусідньому селі Ясениці-Сільній, де хлопець, під доглядом свого дядька з матиного боку, шляхтича Кульчицького, вивчився читати (українською, польською й німецькою мовами), писати, початків арифметики і навіть співу церковного². Минуло ще два роки, й батько дає хлопця до німецької, так званої нормальної, школи³ у Василіянському монастирі в Дрогобичі. Як почав Франко ходити до нормальної школи, відтоді минулось для його сільське життя, і через те на цьому періоді в біографії прийдущого письменника треба спинитись докладніше, бо як-раз тоді придбав він собі великий запас вражіннів та спостереженнів на весь вік свій. Сільські обставини на світанку життя вцепили Франкові якусь особливу, мало не побожну любов до природи разом з переконанням, що «мати-природа» на добре наводить людські, а надто дитячі серця, навіть у тих, хто живе звичайно серед ненормальних, од природи далеких обставин⁴. Вражіння з ди-

¹ Ibid., 136.

² Франко—В поті чола, V.

³ Нормальною звали тоді чотирьохкласову міську народню школу.

⁴ Див. напр. Франкове оповідання „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“. Obrazki galicyjskie, 76—77.

тячого віку на лоні природи безперечно посіяли в душі у хлопця насіння майбутньої людини й дали первісне формування тому Франкові, якого знаємо опісля з його літературної й громадської діяльності.

З малого Мирона,—під цим найменням Франко в цілій низці оповіданнів виводить себе самого,—чудна була на погляд старших дитина. Їм чужою здавалась і незрозумілою та допитливість, з якою хлопець дививсь кругом себе; та цікавість і перші самотійної думки промені, що таку велику познаку клали на цього хлопця поруч інших дітей його віку й накликали на його чимало всяких досадних пригод. «Якесь воно не таке, як люди»¹,—говорили про Мирона сусіди; «все у них,—каже про таких дітей сам автор,—змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і слова, і вчинки»². Перший нагніт у боротьбі за власну індивідуальність доводиться таким дітям звичайно витерпіти від близьких людей. вони, річ певна, од щирого серця «бажають добра» дитині і з такого гарного бажання силкуються натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей»², підвести під усталений шаблон, бо він здається єдиною міркою справжнього, «людського» життя оцим здебільшого навіть добрим, але занадто низькоокиим людям, що не бачать нічого по-за звичайною буденщиною. Скоро їм пощастило з тим, скоро оригінальну натуру дитини зламано й підведено під ординарну мірку—годі: тоді вже край за родкам оригінальності, і «з малого Мирона вийде

¹ Франко—В поті чола, 28.

² Ibid., 34.

кепський господарь, або—ще гірше—не до разу приголомшена живість та прудкість характеру пошре його до злого»¹... З такою-от перспективою стрівся був і Франко на початку свого життя, коли прокинулася у йому дитяча цікавість і перші блиснули проблиски самостійної вдачі.

На щастя для українського письменства, цим разом дужа й міцна вдача талановитого хлопця взяла гору над педагогічними заходами рідні, і якщо одним «кепським господарем» стало на світі менше, то тісний гурт наших діячів збагативсь зате на такого, що багатьох-багатьох навіть дуже гарних господарів вартий. З першої на віку спроби хлопець вийшов переможцем, і це мало зробитись за рукою, що й далі не зламає його вся та лиха година, усі ті пригоди, яких рясно буде на його життєвому шляху і яких автор щедро напроорокував своєму маленькому героєві². Мені здається, що перемозі в

¹ Ibid., 34.

² «В школі дитина хапатися буде науки на диво, впливатися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх в життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і погибаючих, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь в бідності, самоті та опущенню на якімось піддашю, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нетями. Бідний малий Мирон!» — так кінчиться це чудове оповідання про малого Мирона. («В поті чола», 34—35).

оцій першій на віку боротьбі, опріче батькової доброти¹, сприяло ще й те, що хлопець близько стояв до природи, яку дуже любив², і вона своїм лагідним впливом затирала і нейтралізувала гірке од перших стусанів у житті вражіння. З другого боку—спричинилось тут мабуть ще й те, що Франкові довелося незабаром розлучитися з своїм родом, щоб закуштувати того гіркого, мовляв, коріння з науки у отців Василян. Адже-ж заходи до того, щоб зламати зародки оригінальності в дитячій натурі тим їй небезпечніші, що ближче до дитини стоять нівелятори, і навпаки—чужі та далекі люди швидче можуть зродити реакцію й викликати одсіч і таким способом менш мають надій на щасливий кінець свого нещасливого діла.

Вже і в сільській школі, серед таких, як і сам, селянських дітей, не дуже-то прихильно й ласкаво зустріла прийдущого письменника наука. Довелося, певне, новакові усячини зазнати і від старших товаришів, що то його може «Єрусалимом» годували, і від учителя, що вчив такої дивовижної науки, як «а баба галамага», та за марну дрібницю завдавав генеральної хлости дітям³. Та в монастирській школі, у отців Василян, отих недобрих попутчиків офіційної науки ще збільшилось, і збиткувалися вони над заляканим селюком сміливіше. Боязкий, неодягний, нечесаний хлопчина на посміховище здався був товаришам, на безодмовну жертву вчи-

¹ «Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина» і т. д., *Ibid.*, 28.

² *Ibid.* 29—30.

³ Див. Франкові оповідання: «Грицева шкільна наука» та «Оловець»,—«В поті чола», 35—55.

телям,—таким, як колишній економ Валько або знаменитий педагог-садист о. Телесницький,—які добре знали, що хлонську дитину можна «бити і зобичати, як хочеш: ніхто за хлонським сином не впиється»¹. І економи на вчительських посадах не помилялися: оборонців у «хлонського сина» справді не знаходилося, зате варварське знущання їхнє довело до інших наслідків, безмірно більших. Як-раз бо нехлонський учинок учителя-економа, що дав тему на автобіографічне оповідання „Schön Schreiben“ хоча й «уйшов йому гладко, як і многі його нехлонські поступки, — тільки в серці хлонського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної вражди проти усякого неволення та тиранства»², себ-то виховував на колись завзятого месника, що без спуску картатиме такі прізвища звірства, тиранства та знущання людини з людини.

Та не вважаючи на свою вдачу неспіливу, затуркану до того-ж шкільними порядками, при кінці року малий Франко раптом вийшов на першого в науці учня «на превелике диво цілої класи і своє

¹ Див. оповідання „Schön Schreiben“, «В поті чола», 61. Порівн.—«в класі... стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста»,—«Малий Мирон і ин. оповідання». Львів, 1903, стор. 95.

² Франко — В поті чола, 61. Згадаймо такий самий випадок і з Шевченком. «Этот первый деспот,—писав він про свого вчителя в автобіографії,—на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь отвращение и презрение ко всякому насилью одного человека над другим». Т. Шевченко — Твори, вид. Яковенка, т. II, СПб. 1911, стор. 91—92.

власне»¹. З того часу був він раз-у-раз одним із перших, бо мав надзвичайну пам'ять: «лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я,—згадає Франко згодом,—міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово»². Само вже міське життя, таке несхоже до сільського, і по-за шкільними мурами та пригодами у школі не одне важке та прикре вражіння дало хлопцеві, що звик був за дитячих літ своїх до широкої волі та перебування на лоні природи. Одним з найперших вражіннів того нового життя була безглузда своєю звірячою лютістю страта живої тварини, і як-раз тоді саме, коли «в моїй душі,—як згадував опісля Франко,—чувся веселий шум ліса, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях з скіндячками на головах». «Мене,—додає автор,—щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я ввесь стрепенувався, по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи»³—і гірко оплакує хлопець страту телятка, якої він випадково став був свідком. Звикши трохи до міста та простого життя тих людей, серед яких довелось тепер перебувати, Франко незабаром і собі знайшов у йому належне місце. Стояв він на квартирі у родича-столяра, жив у самій столярні, отже під безпосереднім впливом та вражіннями від трудящого життя ремесників; слухав їхніх розмов, пісень та оповіданнів з того-ж таки життя; спав у

¹ Франко—В поті чола, V.

² Ibid., VII.

³ Франко Ів. — У столярні. Із моїх споминів. «Л. Н. Вістник», 1902, IX, 225—226.

свіжих скринях або й домовинах, зроблених на продаж; допомагав спершу співати пісень, а потім і розмальовувати скрині якимись фантастичними «ружами»¹,—одно слово, вростав потроху в те нове життя усім корінням своїм і «готов був статися повагою (авторитетом) в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до іншого мазюкання»². Не остаючись байдужним глядачем на трудяще життя в місті, Франко й під час перебування на селі, на вакаціях, теж не вдавав із себе паничика, а так само хапався «насти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя»³. Так збігло три роки, і коли хлопець добув курсу в нормальній школі (р. 1868), його дано далі—до гімназії. Цим разом подбав про його вже вітчим, бо батько помер ще другого року його перебування в Дрогобичі, а мати незабаром пішла заміж удруге.

У гімназії сталося з Франком те саме, що було поперед у нормальній школі. «Зразу,—пише він в автобіографії,—ніхто мене не знав, і ввесь перший курс я сидів на «ослячій лавці» в самім куті та пальцями довбав діри в стіні—і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної,—додає він,—я не любив, тож звичайно інші побивали мене пильністю й акуратністю»⁴. Цікавий момент у житті Франка занотовано в його оповіданні «Борис Граб», що містить безперечно автобіографічні і з цього погляду вельми цінні подробиці, бо автор торкнувся тут великої ваги питання—як починаються й по-

¹ Ibid., 237—238.

² Ibid., 238.

³ Франко—В поті чола, VIII.

⁴ Ibid., VI.

малу розгортаються серйозні розумові потреби у хлопця з природи розумного й талановитого, але боязкого, дикого та одлюдкуватого. «Борис Граб був хлопська дитина... Це був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учениками своєї класи визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і — першою льокацією... Ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблески власної думки»¹. Прихильність одного доброго й сердешного вчителя, що під непоказним виглядом хлопця зумів таки розібрати не аби-яку вдачу його, мала надзвичайно гарні наслідки й цілком хлопця переродила. Під впливом та розумним керуванням цього вчителя (в оповіданні названо його Міхонським) хлопець учиться мов, ремесл, пильно й багато читає. Надто цікавий з цього погляду епізод трапився з читанням «Одисеї». Коли Борис уперше перечитав класичну епопею, увага його спинилась на самій фантастичній та мітологічній стороні великого твору; хлопець проковтнув його просто, як от казку цікаву, по-за фантастикою нічого більш не добачаючи. Але Міхонський присилував свого ученика перечитати поему ще раз — на те, як він казав, щоб ізнайти другу половину «Одисеї», і вражіння цим разом було зовсім инше: «живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він

¹ Франко.—Малий Мирон і инші оповідання. Львів, 1903, стор. 165, 169, 171.

вирослав відмалечку. Чим далі вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та мітологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі полевими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. и.»¹ Одно слово, і в такому, здавалося-б, далекому житті цілком чужого народу допитливий та цікавий розум хлопця здолав розшукати загально-людські й через те йому самому рідні риси, на які радісно озвалось його серце й потягло його увагу та симпатії назад—до того села й до тих людей, з якими його так недавно розлучено. Треба думати, що вже на шкільній лаві, під впливом отакого читання, вперше зародилося в душі у прийдущого письменника — може невиразне та й йому самому ще несвідоме — бажання присвятити свою працю отому забутому всіма селу та його темним, занедбаним людям. Це бажання, що згодом перетворилося в горні свідомости і в непомітну виросло постанову, велико прислужилось молоденькому хлопцеві. Воно молоду силу оборонило перед шкідливим маревом порожніх утіх, що на їх таке ласе буває незміцніле юнацтво і що не одного великонадійного юнака за-напалили, збивши з простої дороги розумового й морального вироблювання на малівці дрібних припад світових. «По-за тою дрібною щоденною роботою,—каже наш автор про свого прототипа, Граба,—виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забутисть

¹ Ibid., 176.

хоч на годину, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав-би для себе простою стра-тою, а не приємністю»¹. То настав уже величезної ваги момент у житті майбутнього діяча, коли починає молода сила грати, коли прирощенна вдача та хист починають формуватися, складаючись у свідому себе силу, яка вже доцільно прямуватиме до певної мети, що ясніє напереді, на обрії свідомого життя. Тим-то і цікаво, та й неминуче треба спинитися на тих розумових впливах і засобах, що їм повинен дякувати Франко за свій напрям і розвиток.

З автобіографії Франка знаємо, що попервах увесь його матеріял для читання складався з книжок, що потрапили до його рук випадком, по смерті свого власника, відомого в галицькому письменстві «автора граматики і кепських перекладів з Гете», Осипа Левицького², що був за священника в Нагуевичах. Книжки ці—„Вѣнокъ русинамъ на обжинки“, біблійна історія та збірка „пѣсень богоговѣйныхъ“³—ледве чи могли збудити у хлопця зацікавлення до книжки взагалі. Принаймні в менших класах гімназії буди, читав Франко не багато, а те, що—знов-же таки випадком—попадало йому до рук („Переяславська ніч“ Костомарова, „Русалка Днѣстровая“ то-що), не лишало сліду по собі, бо занадто далеко було хлопцеві й змістом, і мовою⁴. Та разом того-ж таки часу, на превелике щастя, трапилась Фран-

¹ Ibid., 186—187.

² Про О. Левицького див.: М. Тершаковець—Галицько-руське літературне відродження. У Львові, 1908, стор. 79—112.

³ Франко—В поті чола, IV.

⁴ Ibid., VII.

кові книжка, якій в історії українського національного відродження належить колосальна педагогічна роль, як першого чинника, що багатьом людям розкрив очі на питання: «хто ми? чії сини? яких батьків?» Тією великою «книгою откровенія» був Шевченків «Кобзар», що його дістав Франко від учителя Верхратського,—і незабаром хлопець знав його вже мало не ввесь на пам'ять ¹. Тоді вже з захватом узявсь Франко до читання, перечитав усе, що знайшов цікавого в гімназіальній бібліотеці, користувався книгами од Верхратського, а з п'ятої класи псачивши, й сам заходився складати бібліотеку, то купуючи книжки власним коштом, то вимінюючи в товаришів. За три роки, до кінця гімназіального курсу, склався у його цілий маєток книжний—на 500 томів; бібліотека ця зробилась навіть центром невеличкої громадки гімназистів, охочих до читання ². В тому «воронячому гнізді, що звалось тоді моєю бібліотекою» ³, як каже Франко, серед усякого мотлоху, порозбіваних старих часописів, то-що, знайшли місце й комплектні видання творів Шекспіра, Шіллера, Клопштока, де-що з Авербаха, Диккенса, Гайне, Гете, Гюго та ин. ⁴. Знайомість із такими прихильниками книжки, як старий Лімбах, ще дужче розвивала свідомість Франка та цікавість його до книжки й письменства ⁵: «гірчичне зерно» прийнялось і вже пустило буйні парости. До кінця

¹ Ibid. VII.

² Франко.—Малий Мирон і ин. оповід., стор. 136.

³ Ibid. 139.

⁴ Франко.—В поті чола, VII.

⁵ Див. Франкові спомини «Гірчичне зерно» в збірці «Малий Мирон».

шкільного курсу Франко поперечитував класичні твори світового письменства, а також і українських письменників—Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Руданського, Мирного та інших ¹, і все це мало велику вагу в розвитку його літературного смаку та симпатій. До цього-ж часу належать і перші спроби Франка самому ввійти в коло працівників пером.

Багато обставин вкладаю до рук Франкові оті письменницьке знаряддя. Був тут і вплив учителів-письменників, Верхратського й Турчинського, і деякі літературні традиції Дрогобицької гімназії, й нарешті власні молоді думки поривання вирватись на волю,—той потяг до письменства, що надав був охоти молоденькому авторові ще в нижчих класах гімназії взятись до збирання етнографічного матеріалу в рідному селі та в Дрогобичі ². Як-не-як, а року 1874-го в ч. 3-му львівського студентського журналу «Другъ» з'явилося перше друковане слово Франка—поезія «Народныя пѣсни» підписане псевдонімом Д ж е д ж а л и к. Коли-ж на другий рік (1875) молодий автор дістав офіційльне посвідчення своєї дозрілості й разом з тим право вступити до університету, то до Львова він прибув, маючи з собою кілька чималих зшитків, що містили твори молодечого натхнення, самостійні й переклади—з біблії, з античних та західньо-європейських письменників ³. Поезії Франка, а також написана вже у Львові повість «Петрѣи и Добощуки», друкувались у тому-ж таки журналі «Другъ» до р. 1877, а р. 1876 поезії вже вийшли в світ і окрім маленькою кни-

¹ Франко.—В поті чола, VIII.

² Ibid. VI—VII.

³ Ibid. VIII.

жечкою під заголовком — «Письма Ивана Франка. I. Баляды и рассказы».

З цілої низки поезій Франка, що друкувалися в «Друзі», власне нема на чому спинитись: здебільшого ці твори недосвідченого пера дуже слабенькі і формою своєю, і змістом. Непевна хода та недосвідченість бувають звичайно у всіх молодих авторів на початку їхньої діяльності, але Франкові у його перших спробах навіть не це найбільш пошкодило, а ота нещаслива тенденція наблизити мову до російської, писати «вищим стилем», бо з того виходила тільки макаронична базгранина, якась недоладня мішанка мови української з російською, польською та церковно-слов'янською ¹. Не надолужував отих формальних дефектів і самий зміст—досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про Русь та величність князів її, про національне відродження русинів та «руський геній», про патріотизм, церковний обряд і т. ин. Ще мабуть гірша від поезій була

¹ А втім вина за це ледве чи цілком падає на самого лиш автора,—принаймні в автобіографії читаємо: «хоч у «Друзі» мусів зразу друкувати «язичієм», то все-таки у себе писав фонетикою і народним язиком» («В поті чола», IX), а попереду, ще в гімназії будиши, він обстоював за фонетичний правопис, змагаючись за його з учителем Антоневицем (ib., VIII).

«Що в моїх давніших віршах мова не все чиста,—пише Франко в передмові до одної з пізніших збірок своїх творів,—це тим легше зрозуміти, що я особисто переходив де-які такі ступені розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі?), де панувало намагання притлумити почуття живої чистої народньої мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мні в мініатюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі:

перша велика обсягом і найслабша виконанням повість Франка «Петрѣи и Добощуки» («Другъ», р.р. 1875—1876), розпочата, як признається сам автор, «під вражіннямъ фантастичних оповідань Гофмана»¹.

Зміст першої Франкової повісті — історія стосунків між двома родинами, Петріїв і Добощуків, що ворогують, немов Шекспірові Монтеккі й Капулеті, за скарби преславного колись «опришка» карпатського, Добоша. В основу повісті покладено гуманну ідею, так розкрити в словах одного з дієвих людей: «уживати собранихъ грошей на добро народа»²; але виконанням, думками, композицією, мовляв—ця найвно-романтична й до нудоти солоденька повість стоїть по-за всякою критикою. Ситуації в ній ненатуральні, силоміць накручені на кістяк фабули; техніка поплутана, шабლოва, як звичайно буває в немудрих давніх повістях. Раз-по-раз автор перериває оповідання, переходить усе до нових подій, щоб вернутись потім назад, роблячи це очевидячки на те лиш, аби більшого ефекту добути. Над усяку міру в повісті знайдеться прозорих

школа, граматика і спори язикові прибили і закаламутили чистоту народньої мови». (Франко—З вершин і низин. У Львові. 1893, стор. 4—5).

Як зразок тодішніх творів Франка, подаю тут першу строфу з сонета «Народний пѣсню».

Глянь крыницю тиху, що изъ стоиць могили
Серед степу слезою чистою журчить
Въ маломъ ей оцѣ мѣсяца личко блищить
И солиця лучь въ ей серебрныхъ (sic) фаяхъ.

(«Другъ», 1874, стор. 51, в поправленому вигляді цей і інші вірші з «Друга» передруковано у збірці «Із літ моєї молодости», Львів, 1914).

¹ Франко.—В поті чола, IX.

² «Другъ», 1875, стор. 42.

несподівапок, віщих снів, усяких чудес та віщувань, а то й просто неподобних учинків та думок, у яких проте дуже милується автор, заплутуючи ними до краю своє оповідання; коли-ж доводиться його розплутувати, то робиться це немудрим способом традиційного *deus ex machina*. До того-ж безліч накопичено в повісті усяких страхів, хоч не дуже то і вважає на них читач, бо добре пам'ятає, що це так тільки про людське око, а кінець-кінцем усе одно кривда мусить таки натрапити на відповідну кару, аби дати перемогу кисло-солодкій правді. Та й справді—всі страхи, як що поминути дуже нечисленні винятки, виходять-таки на добре, і благочестиві герої щасливо обминають усі пастки, з такими пекельними хитроцями на них наставлені. Характеристика й обрисовка дієвих людей у повісті над міру примітивні й поверхові, обмежені на самих зверхніх рисах: добротливий герой конче повинен і подобу мати благородну, а вже коли лиходій, то неодмінно і в образ буде такий бридкий, як чорна його душа. Говорять і чинять ці добрі й лихі герої так, як їм звелить автор, а він найчастіше користується з них на те, щоб устами перших проказувати всякі наївно-добротливі сентенції, а на чорному фоні других виразніше їх одтінити. Мова в повісті штучна, серед якої хоче громади людської нечувана; тон не природно піднятий і взагалі наївний; моралізаторські заміри автора занадто прозорі, хоча він иноді й силкується, прибравши на себе таємничого вигляду, завдати читачам якоїсь загадки. Де-не-де тільки, не наче оази серед безводної пустині порожніх теревенів, фразистого балакання й блідих, вигаданих ситуацій, натрапите на одну-другу реальну сценку,

образ або доладу схоплену подробицю¹, але й вони тонуть у безодні тієї нестриманої балаканини. Годиться проте зазначити, що в таких місцях і мова буває трохи піби краща, чистіша,—хоча взагалі що до мови, то вже чималу знати різницю між початком та кінцем повісти: на останніх сторінках уся мова далеко вже чистіша й до народньої ближча. Видко, що й перша Франкова повість зазнала на собі і мов у дзеркалі одбивала ту ідейну еволюцію, що саме тоді одбувалася з автором, редакторами й керівниками журналу,—та про це ще опісля буде мова.

Не ради якої-небудь вартости літературної, бо дарма її тут і шукати, так само й не для дешевих лаврів, щоб здобути їх гострим осудом невдатного дитячого твору—спинивсь я на цьому мертворожденному створінні молодого письменника, в якому поки-що й не вгадати майбутнього значного художника. Нашу увагу притягає до себе ця повість якраз своїми хибами, що показують, на яку небезпечну був стежку ступив Франко, а з другого боку, й тими—дуже, правда, невиразними — натяками на улюблені думки письменника, які знайдемо в його кращих творах з пізніших часів, але зародку яких треба шукати таки тут, у першій повісті Франкової. Щоб по правді оцінювати цей, як і інші перші твори нашого письменника, не треба забувати, мовляв його-ж таки словами, що він «увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля, замісць щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, циничні насміхи, а найчастіше тупий

¹ Напр., досить гарно описано хату Олекси Добоша,—див. «Другъ» 1876, стор. 40.

індиферентизм і грубе незнання»¹. Треба мати на оці ще й те, що той «молодий і невироблений» автор до того часу перебував далеко від центрів розумового життя та ідейного руху, в глушині, в малому, провінціальному містечку², де, певна річ, не міг натрапити на широко поставлені громадянські інтереси й здобути потрібне з цього погляду виховання. А опинившись нарешті в центрі—та й що то ще за центр був!—він спершу не здолав був свідомо орієнтуватися серед усяких, часто суперечних, течій та напрямків громадсько-розумових, що переплутувались, вороже стиналися й перетягали «молодих і невироблених» людей то в той, то в другий бік.

«Прийшовши до Львова, до Академічного кружка,—признається Франко згодом,—я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік»³,—до якої міри хитався, видно з того, що навіть опинився був на якийсь час у москвофільському «Обществѣ имени Качковского»... Ото-ж, не маючи аж ніякісінької художньої вартости, перша велика повість Франкова величезну має вагу для біографії нашого письменника, бо надзвичайно влучно одбиває вона згадані хитання й кидає ясне світло на ті етапи духового

¹ Франко.—З вершин і низин, стор. 3.

² «Дрогобич був собі «вільним королівським містом»,—вільним, не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовим життям». Франко.—Малый Мирон, стор. 131—132.

³ Франко.—В полі чола, VIII.

розвитку та впливів, що ними довелося молодому авторові блукати попереду, ніж прибився він до справжнього свого берега. В світлі цієї повісти, і тільки-но її самої, можна зрозуміти один із найцікавіших у житті автора моментів,—момент кризису і перелому, що позначився на всій його дальній діяльності. Видко, для письменника, що починав саме на власні ноги спинатися, настала та критична, що часто буває й дуже небезпечною, хвилина, коли раз на завжди треба було вибрати собі—кудою йти. Чи простувати йому тією в Галичині дуже тоді уторованою, гладенькою дорогою, на яку ступив був своїми творами, в «Друзі» р.р. 1874—1875 друкованими, тоб-то плодити далекі від життя, і духом і мовою мертві, нікому непотрібні й нічого не варті поезії та повісті; а чи, порвавши відразу з традиціями минулого, ступити без повороту на шлях справжньої праці на користь народу, зробитись піонером нового в Галичині напряду, що тоді тільки-но почав тут прокидатись? Такі питання стояли перед молодим письменником, і хитання оце найвиразніше проступає в «Петріях і Добощуках»,—і ми бачимо, що при кінці повісти все голосніше лунає, все дужче озивається голос застереження, що здержує автора перед уторованими стежками.

„Я боюся того льва и той скалы, що тамъ стоить на тѣмъ Народнѣмъ Дѣмѣ,—мовляє поки що макароничною мовою один із Добощуків.—Той левъ пригадує менѣ хищнѣсть и лютоѣсть нашихъ давныхъ князѣвъ, що утискали нашъ народъ, а котрыхъ память вы, рѣдни дѣти того народа, позолотили фальшивимъ блескомъ. Я боюся смотрѣти на тоту скалу у стѣпъ льва, бо она пригадує менѣ темноту народа, изъ котрой користали его князѣ-грабителѣ,—она пригадує менѣ упѣръ и безсердеч-

ність теперішніхъ его проводирѣвъ, що їм тамъ выставили, яко знакъ своєї влади. Нѣтъ, панове,—не левъ и скала—наша хоругвъ; наша хоругвъ—плугъ и книга! Плугъ—то наша сила; книга, просвѣта—то наша будучність¹.

Alea jacta est!—ніби сказав цим молодий письменник. Плуг, що символізує тут простий, у поті чола трудящий люд, і книга, як могуча підойма правди, просвіти і науки — і нашого автора вивели вони на добру путь із того лабіринта шаблону, мертвотности й застою, в якому він був опинився через недосвідність свою молодечу та брак потрібного знання. Самостійний розум Франків здужав розглянути ту «скелю» черстої безсердечности, що тайлася в серцях у «проводирів», які манили його до себе; критична-ж риса розуму допомогла здерти ту позлітку фальшиву, що нею проводирі ті сором'язливо свої не зовсім чисті вчинки що-до народу приоздобляли. А коли так—то кризис добре минувся: «плуг—то наша сила», значить—у своїй роботі зіпрімось на трудящий люд, його зробимо базою нашої праці, змагання та прямування; «просвіта—то наша будучність», значить—під захист світової науки поспішаймось од тієї темноти самовпевненого й самовдоволеного неущта, що гордо пишалося навкруги... Трудящі люди, свій рідний народ—як підвалина до праці, добро народне—як мета, і наука—як спосіб до мети дійти,—відтоді робляться найдужчими первами в діяльності Франковії.

Немов людина, що по доброму кризисові швидко, хапаючись, набирається здоровля—так само поспі-

¹ «Другъ», 1876, стор. 311.

хом прибуває пової сили, запалу та завзяття в нашого письменника по одбутому переломі. Того-ж року, 1876-го, і в тому-ж таки «Друзі», де надрукований був кінець «Петріїв і Добощуків», з'являється за підписом М и р о н*** поезія «Наймит», і вже цілком інший у ній голос чути, інший настрій, хода інша й мова. В образі вбогого, спрацьованого наймита змальовано тут стражденню, та не зневірену духом, безмежну в терпінні і тим самим нездоланну й непереможну масу народню. «Ори»—обертається до неї автор:

Ори, ори й співай ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пільма й гнет, обпадуть з тебе пута
І ярма всі ми порвемо.
Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлущі пересуду,
І вільний власний лан
Ти знов оратимеш—власивець свого труда
І в власнім краю сам свій пан...¹

Цікаво зазначити, що цей новий голос, добутий молодим поетом з перестроєної ліри, виходить і під новою, мовляв, маркою: вперше тут з'являється псевдонім М и р о н, що ним звичайно підписував Франко свої твори і довго ще по тому. Кволий, по дитячому наївний, хиткий і сліпуючий Д ж е д ж а-

¹ Цитую з збірки Франкової—«З вершин і низин», стор. 50.

лик з того часу вмирає, щоб дати місце дужій, енергичній та свідомій діяльності М и р о н а. Можна сказати, що тільки з народженням на літературній ниві цього останнього письменство українське збагатилось на нову свіжу силу; усе-ж, Джеджаликом підписане, виключивши хіба одне чудове оповідання «Лесишина челядь», загинуло в морі забуття,—та, звичайно, іншої воно долі й не варто.

III.

Я пробував на попередніх сторінках освітлити й вияснити той духовий перелім, що відбувся з нашим письменником першої-ж пори в його літературній діяльності, спиняючись переважно коло внутрішніх причин та підстав до такого перелому. Та історія його далеко не повна була-б, якби не згадати ще про людину, що величезний мала вплив на Франка й на цілий гурток його товаришів та допомогла їм вийти щасливо з тієї внутрішньої боротьби, яка неминуче йде разом з усяким духовим кризисом. Тією людиною був Михайло Драгоманов, якому взагалі судилося стати для Галичини тим могутим ферментом, що розіклав старі елементи серед галицько-українського громадянства й тим самим заложив підвалини під нову громадську формацію. Людина широкого, живого й на диво гнучкого розуму та європейської освіти, першорядний критик і публіцист, велика наукова сила, ворог непримиренний усяких пишних, але порожніх фраз, натура надзвичайно енергична, що скрізь шукала діла насамперед—Драгоманов перший в українському письмен-

стві заходився витягати національне питання з темних кутків схоластики, щоб поставити його на тверду гуманітарної науки основу. Діяльність його, для України ще на довгі часи невмируща, викликала була велике розворушення і в Галичині,—тут ще раніше й більше, бо ідеї його туди легший мали доступ, ніж на обставлену цензурними та іншими кордонами Україну. Історичні листи Драгоманова до редакції «Друга»¹, в яких він немилосердно руйнував зашкарублість та вузькоглядство галицької інтелігенції, оте «рутенство», що саме прибиало тоді характерних рис цілого громадського напрямку; в яких переносив національне питання з абстрактних високостів пишної фрази на поле практичної роботи на користь народу,—ці листи надзвичайно вразили студентську молодь, що згуртувалась була коло «Друга». Щоб наочно показати молоді, яка стоїть безодня і в мові, і в змісті між справжнім російським письменством і тим «рутенським» витвором, що фабрикували тоді галицькі літератори,—Драгоманов розповсюджує твори кращих російських письменників, свої листи до редакції «Дру-

¹ Див. «Другъ»: р. 1875 в ч. 11-му Українця «Письмо въ редакцію «Друга», в ч. 12 «Отповѣдь на письмо г. Украинца»; р. 1876 в ч. 5-му «Второе письмо въ редакцію «Друга» (Украинщина или Рутенщина)»; в ч.ч. 13—15 «Третье письмо Украинца въ редакцію «Друга»; в ч.ч. 6—8 «Отповѣдь на «второе письмо» г. Украинца». Ці надзвичайно важні в історії громадського розвитку в Галичині листи передруковано (перший в перекладі, останні в оригіналі) в книзі: М. Драгоманов—Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Видав Ів. Франко. Львів, 1908, стор. 307—355.

га» пише мовою російською й нарешті радить передрукувати в «Друзі» дещо просто з російського письменства (відоме оповідання Гл. Успенського «Неизлечимый» під заголовком «Отравленный диакон»). Цей дотепний педагогічний метод в руках у Драгоманова дав наслідки просто несподівані. Попервах редакція «Друга» пробувала була, правда, змагатися й полемізувати з Драгомановим, додаючи до кожного його листа свої уваги й «отновѣди», та дедалі полемична нота бренть усе слабше, боязкіше, потроху стихає зовсім і кінець-кінцем сам «Друг» переродивсь цілком, і зовсім иншого набув собі обличчя.

З журналу, призначеного на розвагу «руськимъ красавицамъ» (!), як позначено в його проспекті на р. 1874-й, він доростає до ступеня поважного органа з виразною демократичною закрускою. Замість нудних ремісничьких або, краще, дитячих переробок з невідомих чужих авторів, замість повістей власного виробу—конче з небувалого «аристократичного» (!) побуту, замість «хрїй», написаних за всіма правилами схоластичної псевдовчености, до того-ж ще й виложених мертвою, ніде в світі нечуваною мовою—з'являються на сторінках «Друга» живі оповідання й нариси (між иншим—Франків «Борислав») та цікаві статті на сучасні громадські теми. Отак та громадка, що гуртувалась коло «Друга», вийшла з тяжкого бездоріжжя й потрапила на певну стежку широко-демократичної й національної роботи.

Особисто Франкові дуже багато допоміг тоді вплив Драгоманова,—насамперед тим, що власний духовний кризис молодого письменника одбувся так швидко й одразу вийшов на добре. «Ви,—пише

Франко до Драгоманова опісля,—були перший і майже єдиний чоловік, що додав мені духа і охоти»¹. Та й потім, як видно з опублікованого листування, Драгоманов не переставав ділитися з своїми учениками тим скарбом духового надбання, що посідав сам,—показував їм, що взяти до роботи, на що звернути увагу, напучував, картав часом гостро, по-батьківському. «Він,—згадує Франко в передмові до листів,—був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалувал праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, мало-освічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то це в найбільшій мірі заслуга цок. Драгоманова»². Під впливом його Франко починає знайомитись і з новітнім письменством та громадськими напрями, щоб читанням та самоосвітою закидати прогалини в своїх знаннях і придбати те, чого не давала офіційальна університетська наука—у Львові тоді з великим схилом до схоластичного відчуження од живих справ пекучої сьогочасности. Разом з тим і в творах молодого письменника («Лесишина челядь» у альманасі «Дністрянка» р. 1876-го, «Борислав» у «Друзі» р. 1877) проступає вже перший розмах свіжого таланту художнього, що однаково сильно, яскраво і правдиво вміє зазірнути і в потаємні

¹ Франко.—В поті чола, IX.

² М. Драгоманов.—Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, стор. IV.

кутки душі людської, і підглядіти події околишнього життя, хоч крила цього таланту й зв'язано ще чужими впливами ¹.

Події австрійської дійсности зараз-же довершили це ідейне охрещення молодого письменника й навіть добрі йому справили похрестини. Викинувши Франка з-поміж «вірню-конституційних» громадян, вони навіки вщепили йому і зміцнили протестантські погляди, яких він саме тоді набирався, і цим безповоротно визначили той шлях, з якого вже не зверне до віку наш письменник. Несподівано, «як серед вулиці цегла на голову» ², на його падає раптом удар—голосний політичний процес, що відіграв величезну роль в громадському житті Галичини та став разом першою «страшною і тяжкою пробою» й нашому письменникові та товаришам його, до останку скинувши їм з очей полуду на ту «понуру дійсність», що на неї, як знаємо, нарікав О. Терлецький. В місяці липні р. 1877 всеньку редак-

¹ Напр., оповідання з того часу «Два приятеля» збивається потроху на письменницьку маніру Марка Вовчка та Федьковича; на інших творах, навіть і з пізніших часів, знати безперечний вплив Золя, якого Франко раз-у-раз ставив дуже високо (Порівн. його статтю «Еміль Золя» в «Світі» р. 1881-го з пізнішою характеристикою того-ж таки письменника в «Л.-Н.-Вістнику» р. 1898, кн. X). Першими романами Золя в російських та польських перекладах Франко саме зачитувався в ті часи (див. Франкові спомини під заголовком «Гірчичне зерно» в збірці «Малий Мирон», стор. 157) і під їх впливом збирався «змалювати нашу суспільність у різних її верствах» (Ів. Франко.—Добрий заробок. Львів, 1902, стор. VI; порівн.—В поті чола, XI).

² Франко.—В поті чола, IX.

цію «Друга», а серед інших і Франка, заарештовано¹; за причину до обвинувачення виставлено—зносини з емігрантами, найпаче з Драгомановим, та належність до таємного соціалістичного товариства², хоч воно, оте товариство таємне, існувало хіба в настрашеній фантазії низькоокої галицької адміністрації та обскурантного, до того-ж вельми затурканого й заляканого, громадянства. Був тоді час, коли шляхта польська в Галичині саме починала своє безконтрольне господарювання в краю і, щоб свою владу посилити й заслужити на ласку центрального уряду, на всі способи бралась, щоб скомпромітувати перед ним русинів. Як звичайно, найпершою зброєю й цим разом було—роздмухувати найневинніші справи в страшні змови проти цілості держави, лякати, кого треба, марою соціалізму, нігілізму та гайдамаччини, даючи поради—вішати арештованих, навіть не дожидаючи, аж поки суд їх засудить³. Російсько-турецька війна, що відбувалась, між иншим за допомогою волонтерів з Росії, недалеко австрійського кордону, а в Боснії та Герцеговині—зачіпала навіть інтереси Австрії, давала

¹ М. Драгоманов.—Листи до Ів. Франка і инших. 1881—1886. Львів, 1906, передмова, стор. 6—7.

² Соціалістичні переконання сами собою не були тоді вже ніяким злочином проти австрійських законів: у Відні тоді вже виходив легально журнал „Der Sozialist“, а відомий катедер-соціаліст і автор „Die Quintessenz des Sozialismus“, Шеффле, пезадовго до того часу сидів навіть на посаді «цісарсько-королівського» міністра. Коли що й заборонялось австрійським підданцям, то тільки участь у закордонних політичних, а надто таємних, товариствах.

³ Франко—З останніх десятиліть ХІХ в. «Л.-Н.-Вістник», 1901, VII, 11.

ніби фактичні підстави до тих злісних вигадок; уславлений «нігілізм» дозволяв ті вигадки квітчати всіма барвами охоронної фантазії. В кожному чужинці, а надто як він був з Росії, тієї батьківщини страшного «нігілізму», вбачали тоді небезпечного політичного агітатора¹; твори Гоголя, Лермонтова й інші такі безневинні книги конфісковувано, як страшне знаряддя нігілістичної пропаганди, а петербурзькі «Отечественныя Записки» львівським верховодам здавалися таким революційним виданням, що редакторів його, на компетентний погляд львівського судді Кригсайзена, варто було що-найменше повішати². Під такий божевільний час, дійсне «в пору тяжкого перелому», довелося молодим галицьким діячам одбувати своє ідейне відродження.

Коли шовіністичні польські газети зняли гвалт, наперебій вицьковуючи «агітаторів», поліція догадалась, що з цього чудово можна скористуватись, щоб розпочати досліди в листуванні людей, на яких з тих або інших причин мала вона зуб. І от досить було непевного підозріння, невиразного натякання чи навіть незрозумілого слова або необач-

¹ К. В. Дфлю г-на Иловайского въ Галиціи. Небольшая глава изъ славянской патологии. «Вѣстникъ Европы», 1878, 1. Мова тут мовиться про «трехдневный плен» д. Іловайського, відомого реакціонера й автора популярних з примусу підручників історії, що був арештований в Австрії за свою цікавість до археології, та про аналогічний інцидент з другим подорожнім, Остен Сакеном, арештованим під час ботаничної екскурсії в Карпатах. Проте читачеві з Росії від цих інцидентів і довго ще по тому чимсь занадто знайомим одгонило.

² Франко.—Др. Остап Терлецький. «Записки Науков. Т. ім. Шевченка», т. I, стор. 42.

ної згадки про когось у перехопленому листі, щоб і автора листу, і адресата, і всіх, кого вони, листуючись, згадували, приточити до гурту ворогів ладу й законности і завдати на приємне перебування в тюрмі. По всій Галичині почались масові труси й арешти, переважно серед української молоді. Старші русини, аби не попала в непевність їх безмірна «австрійська лойяльність» та «уніятське благочестіє», одкаснулись мерщій од арештованих ¹; мало того, знайшлись і такі серед них люди, що

¹ Ось типовий приклад. Драгоманов прислав був відомому історикові письменства, проф. О. Огоновському, 50 карб. на допомогу, чим буде треба, арештованим. Переляканий професор вернув гроші назад з таким-ось листом: «Ви пишете, що обертаєтесь до мене не як до прихильника тих чи інших політичних ідей, а як до професора ув'язнених молодих людей, котрий може допомгти їм просто «по чоловічеству»... А вже-ж, многоповажний Добродію, схочете признати, що ув'язненим студентам ні явно, ні тайно в поміч прийти не можна, позаяк тоді показалося-б, що вони одержують пільгу від заграничного товариства (?!), бо ачей-же власть не увірить, що приватна особа тут, ві Львові, долю ув'язнених студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудження, що вона стоїть у звязі з пропагандою заборонених (?!) тутки ідей. Несучи пільгу ув'язненим, до котрих доступ заборонений, попався-б я отже в колізію з законами (?!) і хоча не єсмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був-би я потягнений до строгої одвічальности (?!). А вже-ж і Вам мабуть звісно, що я віддаюсь тихій науці філологічній, проте політичними (!) справами я досіль не займався та й займатись не думаю». Див. М. Драгоманов—Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. Т. І. Львів, 1901 стор. 151—152.

навіть поспішилися з власної охоти на допомогу поліції з своїми, простісінько кажучи, доносами, аби тільки від себе підозріння одвести та разом не проминути доброї okazji, щоб і супротивникові нашкодити ¹. В результаті такого сприту одних та поголовного притоломшення других і повстав один із тих безглузвих процесів, коли в основу всього обвинувачення кладуться не конкретні якісь учинки, а просто думки й переконання людини; коли до одного «товариства» зводяться люди, що навіть у вічі одно одного не видали й не чували про своїх «спільників»; коли обвинувачені не темлять, за що саме посаджено їх на лаву підсудних, а прокурори й судді, дарма що теж цього не знають, проте усіма способами намагаються підвести всякі казуїстичні карлючки, щоб довести небувале злочинство. Нас, що недавно ще бачили незчисленні політичні процеси царських часів, певна річ, давнім процесом Франка з товаришами не здивуєш,—але самим підсудним, певне, не раз моторошно ставало: адже-ж діялося це таки в Європі, в конституційній, як-не-як, державі, що ніби гарантувала своїм громадянам бодай елементарні права незайманості особи!.. Проте вже заздалегідь можна було вгадати кінець процесу, відданого на волю суддям на зразок згаданого Критсайзена або другого, що з циничною

¹ Цим особливо надолужували москвофіли, серед яких були й такі суб'єкти, як, напр., редактор «Слова», Венедикт Площанський, що просто наводили поліцію на тих, кого «треба» арештувати. Цю почитиву особу вивів опісля Франко в політичному памфлеті «Дума про Маледикта Плосколоба». Львів, 1878, (передруковано «Думу» в збірці «Давне й нове», у Львові, 1911, стор. 166—178).

ширістю заявив: «що таке соціалізм—я бігме не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари»¹. Обвинувачених, як і треба було сподіватись, засуджено, і Франко, що не мав за душею «й тині того гріха, який мені закидували»², дістав за кару 6 тижнів тюрми, та ще відсидів 8 місяців попереду, поки мав одбутися той «скорий і милостивий» суд³. І перед судом, і на суді, й після суду—все відбувалось так, як звичайно буває «в пору тяжкого перелому»...⁴. «Дев'ять місяців пробутих в тюрмі,—пише Франко в автобіографії,—були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревизіях та придирадках (це, бач, за те, що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутих олівцем—пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів у такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили

¹ Франко.—В тюремнім шпиталі. Див. збірку «Панталаха та ин. оповідання». Львів, 1902, стор. 142. Судову справу в подробицях списав Франко в цитованій вже статті «Др. О. Терлецький»,—див. «Записки Н. Т. ім. Шевченка», т. I, стор. 37—45.

² Франко.—В поті чола, IX.

³ Франко *Obrazki galicyjskie*, стор. III.

⁴ Цікаву деталь з «гвоздиками» на тому процесі описля пригадали Хв. Вовк та Франко, коли зійшлися разом. Див. Єфремов, С.—Хв. Вовк про Кузьму-Ляхощького. «Наше Минуле», 1918, кн. II, стор. 156—157.

мені «найліпше» місце до спання—під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусіло бути день і ніч одчинене і до дверей продувало, то я що-рана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна»¹. Одно слово, коли до тюрми взято Франка з зародками хіба лиш несвідомого протесту й тільки що з нахилом до соціалізму, то з тюрми вже вийшов він протестантом свідомим, цілком готовим на соціаліста; то була наочна наука, що переконувала краще за всі теоретичні докази що-до вигід сучасного ладу...

Багато довелося муки зазнати фізичної й моральної авторові наведених допіру слів, у тюрмі сидючи; багато довелось пережити й передумати з приводу подій та ідей, безпосередно з процесом зв'язаних, і на багато з того, що перш без уваги минало, тепер розплющити очі². Але незмірно гірше, але невимовно тяжче було те, що спіткало Франка з товаришами на волі, коли відбули вони тюремну кару. Сервілістичне, без краю залякане громадянство попросту остракізувало, викинуло їх з-межи себе, і це вражало куди дошкульніше, ніж несправедливий суд та тюрма. «Сто раз тяжчий і несправедливий суд усієї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене,—згадує Франко в автобіографії.—Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесіду»...³, а люди (з старших), котрі хтіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо

¹ Франко.—В поті чола, IX—X.

² Франко—З останніх десятиліть XIX в. «Л.-Н. Вістник», 1901, VII, 16.

³ «Руська Бесіда»—так звуться українські клуби в Галичині.

мною тільки в секреті, що мене ще дужче прини-
жувало»¹. «Я,—пише про ті часи Франко слідом за
подіями в автобіографічному оповіданні «Моя стріча
з Олексою»,—чоловік проклятий, ненавистний, про-
гнаний з-поміж «чесних»,—одним словом, проскрибо-
ваний. Проскрибований—це сама відповідна назва.
Це не значить, що приміром, моя совість стає супро-
тив мене, або щось подібного,—ні, це значить тільки
те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх
«багатими», «сильними», «практичними»—це на одно
вийде) вишхнули мене з «чесного» і «порядного» то-
вариства, т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім
справедливо. Моє ім'я враз із скількома іменами
подібних до мене «во время оно» оббігало весь
край, було пострахом усіх «мирних і вірно-консти-
туційних горожан»; з моїм іменем усі вони в'язали

¹ Франко—В доті чола, Х. Цікаво з цією глибоко
образливою лякливою й тупим нерозумінням дійсної
ваги процесу, що виявила галицька інтелігенція, порів-
няти те, як ставились до тієї самої події люди з народу,
скільки це відбилось у творах Франка. І Олекса Сторож
із своєю жінкою («Моя стріча з Олексою»), і дід Гарасим
(«В тюремнім шпиталі») — ці темні, прості й не-
освічені люди виявляють далеко більш справжнього ро-
зуміння справи й не бояться показати своє спочуття й
симпатії страдникам за ідею. Простим своїм непопсова-
ним чуттям, не затемненим сліпими страхами та упе-
редженням, вони зрозуміли те, чого не здужали в тям-
ки взяти пишні судді і вся галицька інтелігенція. «Я
знаю, пане,—каже Гарасим,—ви за правду тут... ви про-
тив людської кривди повстаєте... за то вас мучать... ви
хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити»
(«Панталаха та інші оповідання» стор. 156—157). А
Олекса Сторож благословить автора словами: «Най тебе
Бог держить на тій дорозі, коли-сь раз на ню став»
(«Дзвін», 1878, стор. 296).

поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я й мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмім, приміром, що діло зовсім не так діялось, що мені й моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося—то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі не вистатчує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але всевидущий і всемогущий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до останку в році 1872; в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати дома «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом, я оказався кругом винним на суді—значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі»¹.

Цією іроничною тирадою краще од усяких коментаріїв змальовано той жорстокий і кривий осуд, що для самого автора несподівано—справді, «як серед вулиці цегла на голову»—звалився на його і од дурної, нетямущої влади, і од заляканого над усяку міру громадянства. Вони обороняли своє становище панів перед тим невідомим, що насувалося на них із тими необачними юнаками й загрожувало те становище підкопати,—то що-ж дивного, що в способах їм не було охоти перебирати? А проте кривди й напастування органів влади та образливі стосунки

¹ «Дзвін» 1878 р., стор. 275—276.

земляків не зламали Франка. Навпаки, виходячи з тюрми, він себе почув вільним, як птах у повітрі, як школяр, що таки вирвався нарешті з ненависної школи з добрим у руці свідоцтвом—«правда, трошки не так написаним, як звичайно», з блискучими, принагідними планами й надіями на будучину, з ясною свідомістю того, що звязки з минулим порвано цілком і безповоротно навіки. Чи-ж варто було жалкувати за минулим, коли воно виявило себе банкрутом? Чи-ж варто й за людьми побиватись, скоро вони так ганебно покинули на призволяще за першої-ж серйозної пригоди?—Певна річ, ні і ні.... Отже треба було думати про майбутню долю, на все життя шлях собі вибирати,—і шлях той двома дорогами різно розходився перед Франком: «або поспинавши голову попелом та роздерши й ті послідні «риз», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним» і «порядним» та йти на «роспутіє і стогни града»—просити всякого «порядного» о прощення за страшну, хоч і не сповнену провину; або раз на-всігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій»,—це значить, стати добровільно, до разу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючись, йти шукати для себе такого самого товариства»¹.

Вибирати було не важко. Як згадано, Франко добре вже втямив ціну людям, що мали спіткати його на першому шляху, й нічого, окрім оправданної цілком огиди та зневаги, до їх не міг почувати в серці своєму. З другого-ж боку, свідомість того, що «скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від

¹ Ibid., 286.

неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком»¹ — ця свідомість, оперта до того-ж на симпатії простих та щирих людей з народу, тим дужче справляла його на думку вибрати «життя проскрибованого». Воно, що правда, «часами сумне і важке,—міркує на роздоріжжі викинутий з громади,—але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба—вічна ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвили², з котрих одна стоїть за все життя,—життя з затрутим, удушливим воздусі недумства—ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати проскрибованим»³.

Таким енергійним покликом замикає Франко оповідання «Моя стріча з Олексою» й зараз-же кидає громадянству одвертий виклик у сильній, палкій, ритмом марсельези написаної поезії—«Товаришам з тюрми», якою розпочато журнал «Громадський Друг»:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!..
З давніх брудів і думка розкута—
Ожиємо, брати, ожием!
Ожиємо новим ми, повнішим
І любов'ю огрітим життям,—

¹ Ibid., 295.

² Франко розуміє тут оте щире спочуття від простих, трудящих людей, що про його мова в оповіданні «Моя стріча з Олексою».

³ Ibid., 296.

Через хвилі мутні та бурхливі!
До щасливих країв попливем...
Виступаймо до бою нового
Не за царство тиранів-царів,
Ані теж за попів, ні за бога,
Ні за панство неситих панів.
Наша ціль—людське щастя і воля,
Верх освіти над віров сліпов,
І братерство велике, всесвітнє,
Вольна праця і вольна любов...
Не молимся вже більше до бога:
«Най явиться нам царство твоє!»
Бо молитва слаба там підмога,
Де роботи й ума не стає.
Не від бога те царство нам спаде,
Не святі на руках принесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд! ¹.

Таким тоном заговорив ще недавно смирний і плохий Джеджалик, що враз перетворився на борця, виріс незмірно і у власних очах, і об'єктивно, зазнавши тієї соціальної кривди, що мов бичем погнала його до табору вічно кривджених, визискуваних, експлуатованих... Вірш, як видно і з заголовку, написано в тюрмі. Прокинувшись до свідомости, розплющивши очі на світову кривду, поет і товаришів кличе до боротьби:

Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво із звірством стає,
Це поборює правда неволю...

¹ «Громадський Друг», 1878, стор. 1—2 (передруковано в збірці «Давнє й нове», стор. 165—166, під заголовком «На зорі соціалістичної пропаганди»).

Нове життя Франко починає з високо соціального акта—гуртуючи товаришів навколо нових лозунгів. І тому з його вірша став надзвичайно цікавий документ,—характерний не для самого автора, а й для всього напрямку, що зарисовувався тоді на галицькому обрії. В тому публічно висловленому, мовляв, «ісповіданні віри» скристалізовано всю суть переконаннів та думок, що з них опісля консеквентно розгорнулася діяльність визначного письменника та його товаришів. Заклик во ім'я розуму та любови до чесної, некорисливої роботи й боротьби за волю та долю всіх людей з історичними силами, що їм стоять на заваді—ось як, коротенько мовивши, можна зрезюмувати цю в Галичині першу хоч і в віршованій формі висловлену, проте дійсно соціально-політичну програму.

IV.

І вона не забарилася прийти—ота завзята, безупинна й немилосердно-люта боротьба, до якої треба ще додати й чисто особисту боротьбу за існування, за черстоного хліба кусень, що його заробляв наш письменник буквально таки «в поті чола»... Безглуздий політичний процес і зв'язані з ним митарства вибили Франка з колії, всякої позбавивши надії на педагогічну кар'єру та на спокійне життя на посаді якогось там «цісарсько-королівського» професора і совітника. Тим-то хоч і не кидає він поки-що університету, але користується з його вже не як із засобу на майбутній заробіток та кар'єру, вчиться не за-для диплому, мовляв, а тільки-но, щоб заповнити «прогалини

свогого знання» ¹. Власне можна сказати, що всю свою силу й невсипущу енергію віддає Франко на роботу по-за університетом, а її знайшлося досить.

Того саме часу одноступця Франків і товариш у судовому процесі та тюремній одсидці, Михайло Павлик, заходився був видавати місячник «Громадський Друг», заручившись, між иншим, співробітництвом і матеріяльною допомогою Драгоманова, що віддав на цю справу свою пайку Уваровської премії за «Историческія пѣсни малорусскаго народа» ². Франко стає за співредактора та найпрацьовитішого співробітника в журналі, друкуючи тут свої поезії (між иншим голосних «Камінярів»), оповідання, повість „Boa c nstrictor“, критичні й публіцистичні праці, з яких одмітніші: «Критичні письма о галицькій інтелігенції» та «Література, її завдання і найважніші ціхи». Але обставини, серед яких довелось молодим редакторам працювати, не дуже то їхній роботі сприяли. Цілковита незабезпеченість з мало не щоденним гостем—голодом ³, ворожнеча од обскурантного громадянства, брак «читальника-друга», разом із власною недосвідністю та неспідготованістю до журнальної праці—все це зв'язувало руки керовникам журналу й дуже тяжко на їхній праці відбивалось. Нервовий настрій їх пробивавсь підвищено-гострим тоном, і журнал регулярно, книжка по книжці, підпадав конфіскації й виходив через

¹ Франко.—Др. О. Терлецький. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. L, стр. 43.

² Ibid., 45.

³ «Часто бувало так,—пише Франко,—що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювались часто»,—ibid., 46.

ге під кількома назвами: спершу «Громадський Друг», потім «Дзвін», потім «Молот». Останню частину («Молот») редагував Франко сам, бо Павлик саме тоді відбував присуджену йому, як відповідальному редакторові, кару, а потім емігрував до Женеви. Видання, коло якого «стояла тільки горстка молодіжи»¹, припинилось, і року не вибувши.

По тій нещасливій спробі Франко не раз ще береться до нових спроб, щоб завести безпосередні зносини з читачами: видає під назвою «Дрібна бібліотека» в українському перекладі художні й наукові та публіцистичні твори європейських і російських письменників (Байрона, Гайне, Гекслі, Еміля де-Лявеле, Писарева, то-що); заходжується коло журналу «Нова Основа», якому, правда, не судилося й народитись; заміряється «в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. и.»²; складає популярно-економічні статті, провадить відчити з політичної економії в гуртках львівських робітників, то-що. Тим часом вперше друкує Франко свої праці й польською мовою: в журналі „Tydzień literacki“ містить він сатиричні нариси, критичні

¹ Ibid. Як справді самотно стояли тоді вільнодумні люди в Галичині, видно з того, що видання їхні часто й густо зривали страшенне обурення серед читачів, а передплатники вертали книжки назад, оздобивши їх слідами свого обурення або плодами «обивательського» дотепу. «Чи не сказився?» — запитував один пренумерант; «не смійте мені присилати такої егідної макулатури», гримав другий; «возвращается обратным шагом к умалишенным», — глаголав од писання третій». Див.: Франко—З останніх десятиліть XIX в., «Л.-Н.-Вістник», 1901, VIII, 54.

² Франко.—В поті чола, XI.

статті й замітки, а в робітничій газеті „Praca“ популярно-наукові нариси, переважно з економіки.

Надзвичайно характерна оця робота Франка в інтернаціональному, скажу так, масштабі. Він, свідомий син поневоленого українського народу, не замикається в національному колі цілком, а йде на допомогу соціалістичній справі взагалі, сподіваючись, що з того буде користь і його народові. Р. 1878 він пише і видає польською мовою: *Zasady socyalizmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach*“, щось ніби соціалістичний катехизис. Барато було Франкової праці і в складанні першої в Галичині соціалістичної програми: *„Program socyalistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi*“, яку винесли видавці, проминувши, на жаль, згадку про українських („rusińskich“) соціалістів. Так само і в організаційній роботі слабого ще тоді в Галичині соціалістичного руху участь Франкова була величезна і цілком відповідає тим основам міжнародного соціалізму, до яких прийшов молодий письменник.

Так збігло кілька років. На початку р. 1880-го скрутні обставини матеріальні вигнали Франка із Львова на село до товариша й там його без жадної приклучки арештувала через лад обережна поліція. Цим разом він просидів у тюрмі три місяці, а потім ще «цюпасом» («етатным порядком») гнали його до рідного села в дрогобицький повіт. Той час, як згадує Франко, «палежить до найтяжчих моментів у моїм життю»¹, та й справді—в Дрогобичі його недужого і змордованого завдали до ями, відомої нам з оповідання «На дні», потім ізнову погнали «цюпа-

¹ Ibid.

сом» у Нагуєвичі, а коли врешті дістався він на волю, то це була воля безборонно голодною смертю помирити ¹. Написавши в Коломиї оповідання «На дні» й за останні гроші одіславши його до Львова, автор «жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дня в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя» ². На щастя, наспів сюди один товариш, що саме розшукував Франка, і врятував його від голодної смерті. Оклигавши трохи й закуштувавши ще раз припадної подорожи «цюпасом», коли від спеки у його «на обох ногах повідпадали ніхті на пальцях», Франко, щоб хоч на далі запобігти таким «подорожам», поспішається до Нагуєвичів, а звідти в-осени вертається до Львова й знову вступає до університету.

Року 1881 почав виходити у Львові під редакцією Ів. Белея журнал «Світ», що вперше за тих часів злучив був у одному органі всі поступові сили літературні з обох частин України по сей і по той бік кордону. З усіх співробітників «Світа» Франко працював найбільше: можна сказати, що журнал держався мало не на самих його плечах, так багато всякого матеріялу — белетристичного, публіцистичного й наукового,—постачав він до «Світа», не кидаючи праці навіть тоді, коли обставини знов по-

¹ Докладно про це згадує Франко в своїх споминах, надрукованих разом із німецьким перекладом оповідання «На дні» у віденському часопису «Die Zeit» (р. 1903, ч. 167), під заголовком „Wie ich dazu kam“.

² Франко—В поті чола, XII.

гнали його із Львова: жити у великому місті нашому письменникові не було з чого... Пересижуючи лиху годину в Нагуєвичах, під пильним доглядом місцевого жандарма, що набридав йому побожними розмовами та порадами (напр., іти в ченці), Франко по черзі то стає до помочи родичам коло хліборобської справи, то вертається до літературної роботи. Не рахуючи сили дрібних праць, за цей час він докінчив переклад «Фавста» й написав історичну повість «Захар Беркут», одзначену премією на конкурсі редакції журналу «Зоря». Але й «Світ» не довго вдержався, і з половини 1882 р. перестав виходити, припинивши друкування Франкової повісти «Борислав сміється», з життя робітників у Бориславі. Так ця повість і лишилась, на жаль, нескінченою, бо тоді на цілу Галичину не знайшлося органу, що наважився-б її додрукувати.

Тим часом як Франко все більш визначався своїми працями, очевидно повинна була йти в непам'ять і ота «проскрипція», що впала була на його з товаришами. Р. 1883 Франка запрошено на співробітника й члена редакції органу пароводців «Діло» та літературного журналу «Зоря», і в обох цих виданнях появляється багато його розвідок, переважно економічного змісту, що звернули на себе увагу навіть серед польського громадянства. Разом з тим невтомний письменник заходжується коло великої праці з історії Галичини XIX в., редагує збірник творів дочасно помершого економіста українського, В. Навроцького, бере участь у польських газетах, як „Kurjer Lwowski“, „Prawda“, то-що, і всією тією невпинною, каторжною працею заробляє як-раз

стільки, щоб не пропасти з голоду¹. Правда, не багато й морального задоволення давала праця по тодішніх українських виданнях у Галичині. Насамперед над Франком раз-у-раз була «своя» цензура, що доходила до курйозів. Напр., офіційний редактор «Зорі» вернув йому оповідання «Муляр»—«з тої фізичної причини,—як пояснює Франко,—що мулярі загалом великі лінухи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи»². По-друге, стара репутація Франка раз-у-раз грозила порвати оту «солом'яну згоду», і перед письменником стояла перспектива опинитись без усякого притулку. Наприкінці р. 1884 це таки й сталося. В „Kurjer'i Lwowsk'omu“ появилось кілька статтів М. Павлика, в яких автор критично поставився до народовців; а 28 листопада помер львівський громадянин А. Нарольський, запобівши ховати себе без духовенства, і Павлик на похороні виступив з промовою. За це покарано Франка, хоч у згаданих подіях він був хіба богові духа винний: його прогнано з «Діла» та з «Зорі» і вдруге ostrakізовано безапеляційним судом громадянства³. Правда, не на довго, бо вже в-осени р. 1885

¹ За редагування й коректування, напр., «Зорі» Франко р. 1883—84 діставав... 20 гульденів на місяць; за щоденну працю в «Ділі» плачено більше, по 40—45 гульд. Згодом р. 1885, за ту-ж працю «Зоря» платила йому 25 гульд. на місяць. Див. «Л.-Н.-Вістник», 1905, III, 171; «Записки Наук. Т. ім. Ш.», т. I, стор. 51, 56.

² Франко —Добрий заробок і ин. оповідання, стор. IX—X.

³ «В ім'я спільної праці на рідній ниві,—писало з цього приводу «Діло» в статті «В мутній воді» 8 грудня 1884 р.,—для добра рідного народа кожда суспільність толерує всякі личні пересвідчення, доки

знов бачимо Франка за редагуванням «Зорі», що тим часом перейшла на власність до Товариства ім. Шевченка; знов почалося підлягання «своїй» цензурі та всякі дрібні прикrostі й причіпки. Тим-то, працюючи у виданнях старшої генерації галицького громадянства, Франко не перестає мріяти про власний орган, бо становище найманого редактора, з його залежністю в кожній дрібниці од людей з іншими поглядами, часто від примх їхніх та смаку, занадто вже давалось у знаки. Щоб знайти кошти і співробітників для задуманого журналу («Прапор», згодом «Поступ») ¹, Франко р. 1885 вперше завітав на Україну, до Києва.

Але мрії про безпосередню розмову з читачами, без цензури й дріб'язкових причіпок офіційальних редакторів «Зорі», й цим разом не справдились; більше навіть—в-осени р. 1886 Франко мусів і «Зорю» покинути, бо не вгодив на власників журналу, надрукувавши одну поезію Руданського та рецензію Вільхівського (Грінченка), що здались на занадто со-

есть бодай вид, що дотичним лицям іде о якусь добросовісну працю, а не о фанатичні, згубні для загального діла демонстрації (!). В противнім случаю суспільність зуміє положити кінець всім таким починанням, знаходить слова до належитого їх нап'ятування і потрафить виеліменувати таких людей з свого товариства». М. Драгоманов.—Переписка, т. I, стор. 44. Інкриміновані статті з «Kurjer'a Lwowsk'ogo» передруковано в брошурі: М. Павлик—Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу. Львів, 1906. На стор. 48—52 цієї брошури розказано про похорон Нарольського. Де-які поправки до оповідання Павлика зробив Франко в своїй статті «Михайло Павлик»,—«Л.-Н.-Вістник», 1905 р. III, стор. 171—173.

¹ «Записки Н. Т. ім. Шевченка, т. I, стор. 54—56.

решливий, пуританський смак галицького громадянства «образливими для моральности» (!)... І Франка, що вже тоді достає вершечка своєї творчості, без жалю викинуто за облавок рідної журналістики,—цим разом на довший уже час. Це був талант кожному видний, письменник з ім'ям, з репутацією доброго робітника літературного—то правда; але навіщо таланти здались тому громадянству, що найбільшу увагу звертало на додержування традиційних «святощів» і нікому не прощало скептицизму щодо них? Справжньому талантові не було навіть до чого прикласти своєї сили та бажання працювати на цій мілізні формалістичного націоналізму, він тут був зайвий, бо тільки каламутив спокій не завжди добродушних «патріотів» своїм нахилом до боротьби, не давав їм своєю неспокоїною, допитливою вдачею тішитися з вигаданої ідилії всенароднього щастя,—отже геть його!.. Стара це й вічно свіжа історія серед кожного невиробленого громадянства, що живе ще гуртковим, а не справжнім громадським життям...

Не міг Франко пустити коріння на мілкому ґрунті тодішнього українського життя в Галичині, і опинившись з родиною (р. 1886 він оженився з українкою з Києва) серед великого скруту матеріального, мусів де инде шукати—не ґрунту для праці на користь рідного народу, а хоч хліба шматок. Р. 1887 він вступає до редакції часопису „Kurjer Lwowski“, де, його власним словом кажучи, «й вибув десятилітню панщину»¹. Людина визначного таланту безупинно кидається на всі боки в лещатах тяжких обста-

¹ Ibid., 56. Частину написаних тоді праць Франко видав опісля українською мовою під характерним заголовком «В наймах у сусідів» (Львів, 1914).

вин, шукає хоч якого ґрунту для необмеженої роботи на свій народ і знаходить кінець-кінцем тиху, як що так можна сказати, пристань—у редакції польського часопису... Чи ж не трагедія це, що дуже багато коштувала і самому письменникові, й українському письменству? Вона, з одного боку, дуже шкодливо одбилася на розвитку художнього таланта у Франка, бо зневолила його, саме під час найвищого розцвіту його кебети, впрягтися в ярмо дрібної, щоденної праці газетярської, а з другого—на той же час мало не зовсім позбавила українське письменство енергичного й талановитого пера. Прикований злиднями й нетерпимістю земляків до щоденного польського видання, Франко на якийсь час повертається на ремісника од письменства; працюючи багато за-для заробітку в польських виданнях, він тепер усе менше й менше має змоги писати українською мовою. Сторінки згаданого вже «Списа творів» Франка на протязі часу 1887—1897 р.р., надто в першій половині цього десятиліття, аж рябіють од польських заголовків, і тільки де-не-де між їми сиротою проскочить-промайне одна-друга праця, українською мовою писана. Правда, і чужою мовою наш письменник служить своїй-ж таки батьківщині, бо оглядові її духової й матеріальної культури присвячує переважно свої талановито написані статті в польських виданнях; але не та це була робота, що тягла його до себе, і любій роботі для свого письменства він може тепер віддавати тільки дуже скупі години відпочинку,—на дозвіллі, гулящим, мовляв, часом обертатися до його.

До такого «гулящого» часу, що збагатив українське письменство на кілька коштовних творів, на-

лежить між иншим одна пригода, яка тоді спіткала нашого письменника, розгортаючи цікаву сторінку не тільки в особистому його житті, але і в історії громадських стосунків на закордонній Україні. Влітку р. 1889 Франка втретє арештовано разом з кількома знайомими з російської України (Кістяковський, Дегени, Маршинський), «але за що, який факт мені закинено, цього я не міг дізнатися і досі не знаю»¹,— пише він в автобіографії, хоча не знаючи й відсидів усе-таки в тюрмі щось місяців зо три. У львівському соймі послі-русини внесли були навіть інтерпеляцію, щоб вияснити це темне діло, та дарма,—нічого не допомоглося². Оцих «гулящих» десять тижнів і присвятив Франко цілком українському письменству: в тюрмі написав він прегарне оповідання «До світла», низку коштовних поем із життя арештантів-євреїв («Сурка», «У падика», «З любови», «По-людському») та цикл «Тюремні сонети»—щось на зразок ніби тюремного щоденника, що охопив усіма сторонами життя за ґратами з його занадто спрощеним юридичним кодексом, який існує «лиш в усній і п'ястучній передачі»³. Реальні подробиці тюремного життя сплетено тут з навіяними тюрмою міркуваннями про межилюдські стосунки, споминами про великих мучеників людськості та власними авторовими рефlekсами.

В діяльності Франка, як українського письмен-

¹ Франко—В поті чола, XVI. Подробиці див. у акад. М. Василенка—Акад. Б. О. Кістяковський. «Записки Соц. Економ. Відділу Укр. Академії Наук», т. I, стор. XI—XIII.

² «Л.-Н.-Вістник», 1901, VIII, 64.

³ Франко—З вершин і низин, стор. 169; у цій-ж таки збірці читач знайде і згадані поеми.

ника, десятиліття «панщина» в польській газеті—то час великою мірою, як сказано вже, пропаний, і це тим прикріше, що саме на той час талант нашого письменника зміцнів, виріс і розгорнувся усіма сторонами—на те лише, щоб витрачатися на роботу чисто ремісницьку, роботу біжучого, мовляв, дня, що гине разом з перечитаним на-швидко й зараз-же забудим і знищеним газетним аркушем. Правда, з 1889 р. почавши, Франко містить свої праці по-українському в популярному часопису «Батьківщина», пробує знов—і знов нещасливо—зійтись на нейтральному ґрунті з народовцями (в поновленій «Правді» р. 1889) і т. и., але все це бувало тільки спорадично. Аж з року вже 1890, коли повсталала в Галичині так звана «нова ера»¹ й коли на боротьбу з нею засно-

¹ «Новою ерою» або «угодою» зветься порозуміння однієї частини галицької інтелігенції, а саме народовців, з заступниками польської шляхетсько-магнатської партії. За де-які пільги в сфері національно-культурних домаганів народовці зреклись були усякої опозиції й віддавали, таким способом, Галичину на безборонне хазяйнування польській шляхті. Проти такої «угоди» й виступила тоді радикальна партія, з Франком та Павликом на чолі й за допомогою Драгоманова. Радикали стояли в непримиренній опозиції до уряду, виставивши на своєму прапорі домагання економічні, соціальні та демократично-національні: податок з прибутку, запомога безземельному селянству державним коштом, незайманість селянських наділів, зменшення податків і оплатків, а для цього в першу чергу зменшення війська, реформа виборчої системи на підставі вселюдного рівного, безпосереднього й таємного права виборчого, шкільна реформа з обов'язковою й безплатною наукою,—в східній Галичині конче українською мовою, воля слова, друку, сходок, спілок і товариств, однакова для всіх відповідальність перед законом і т. и.

вано радикальний часопис «Народ», ім'я Франка все частіше починає з'являтися в українському письменстві.

Початок 90-х років—це взагалі час дуже одмінний у громадському житті Галичини: час, коли вперше була організувалась українська демократія. Принявши назву «українсько-руської радикальної партії», вперше вона виступає як партія політична, що зібрала до гурту розкиданих доти прихильників політичної волі та соціально-економічного добробуту. З того часу українська політика в Галичині виходить на новий шлях, пориваючи під впливом радикальної тактики і критики з тією закутною політикою, що була сущим лихом для української людності. Не місце тут докладно зупинятись на програмі й діяльності молодого партії, що потроху європеїзувала все галицьке життя й навіть супротивників на іншу повернула путь¹. Скажу тільки, що засновано її, щоб «нести в народні маси свідомість економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх»²;—через те партія, натурально, за підвалину до своєї роботи взяла того, «хто нас усіх своєю керва-

¹ Див. статті: Драгоманова—Новыя движенія среди русских галичанъ і Всеобщее голосованіе и русины в Австріи в «Политическихъ сочиненіяхъ», т. I. Москва, 1908; Л. Василевського—Новыя теченія среди галицкихъ русинъ,—«Русское Богатство», 1893, кн. VII; Франка—З останніх десятиліть XIX в.,—«Л.-Н.-Вістник», 1901, кн. VII—IX. Програмові статті й заяви знайдемо в органах радикальної партії: «Народ», «Хлібороб», «Житє і Слово» та в брошурах «Радикальна тактика», то-що.

² Франко.—З останніх десятиліть XIX в. «Л.-Н.-Вістник», 1901, VIII, 65.

вицею згодував—народ, простих робітних людей»¹. «В справах культурних,—читасмо в програмі партії,—партія радикальна стоїть на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагається, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу»², «Нині ми розуміємо,—пише Франко трохи згодом,—що перша і головна основа розвою народнього—освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням в кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути)—ось що головна мета, яку поклали собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами»³. Вже з цих кількох цитат добре видно загальний напрям і завдання радикальної партії. Було це,—як характеризує радикальний рух початку 90-х років новітній публіцист—«неначе друге українське національне відродження. Як Котляревський і Шашкевич творці українського відродження тим, що ввели в літературу народню мову, так радикалізм відродив наше національне життя тим, що ввів у нашу літературу, в нашу політичну думку, в наше розуміння суспільних відносин, в наші культурні змагання новий ідейний зміст, нові поняття, які осягнула в своєму розвитку Європа,—поняття, в основу яких лягло змагання до всестороннього розвитку народньої маси, як основи суспіль-

¹ «Народ», 1890, ч. I.

² Ibid, стор. 301.

³ Франко—З кінцем року. «Житє і Слово», 1896, т. V, стор. 403.

кого життя»¹. Спеціально велика вага радикалів в історії розвитку Галичини полягає в тому, що вони рішуче й одверто стали на соціалістичну позицію. «Заслуга українського радикалізму в справі соціалізму,—пише далі цитований допіру автор,—лежить у тім, що творці і провідники радикалізму перші ввели в нашу політичну літературу поняття соціалізму, привчили громадянство ставитися до соціалізму не як до «злочинної утопії», тільки як до поважної суспільної проблеми. А те, що зосталося з тої соціалістичної пропаганди українських радикалів, як цінний набуток української політики, це переконання про потребу глибоких демократичних політично-суспільних реформ»². Для одеталої тоді Галичини, з її особистими в сфері політичного життя впливами та комбінаціями широка, глибоко-принципальна й щиро-демократична, під прапором соціалізму, програма радикальної партії була справжнім новим словом, до якого горнутись почали й народні маси, чуючи тут дійсне своїх інтересів заступництво. Це була перша в Галичині політична партія в європейському розумінні, що стояла на принциповій основі і, не граючись у «високу політику», пробувала спертися просто на широкі народні маси, виховуючи їх на свідому політичну силу. Не треба, думаю, й згадувати, що це виховання, як і вся взагалі діяльність цієї щиро-демократичної, «хлопської», партії провадилась на основах широко трактованого національного принципу, що виключали всяку нетерпимість і шовінізм, а також дріб'язкові змагання на

¹ Лозинський М.—Значіння Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 26, стор. 419.

² Ibid.

тому української «відрубности», зате-ж були непомітні на пункті істотних національних інтересів українського народу. Взагалі кажучи, українські національні домагання здавались радикалам аксіомою державного життя, яка доказів не потребує, виникаючи просто з самого факту існування української нації,—тому-то розмови й змагання на ці теми радикали вважали за цілком зайві.]

Бувши одним із найвизначніших членів радикальної партії, Франко двічі мусів ставити свою кандидатуру на виборах. Вперше це було р. 1897, під час виборів до австрійського парламенту; вдруге—р. 1898, коли треба було добрати одного посла в Тарнопільській окрузі до галицького сойму. Обидва рази Франко дістав меншість голосів. І це не дивно. Адміністрація та урядові партії напружили всіх своїх сил, бралися до всяких способів, аж до масових арештів та розстрілювання виборців («криваві вибори» 1897 р.)—щоб тільки не пустити до парламенту радикального депутата, та ще такого серед сільських мас популярного, як Франко. І шляхом тисячних надужиттів, підкупу, фальшування виборів і простісінького насильства це їм пощастило. Франко не дістав депутатського мандата, дарма що більшість людности була безперечно за його. І з тим більшим запалом і різкістю працює він на публіцистичному полі, картаючи всі видні та викриваючи невидні, глибоко приховані гріхи галицької політики. З-під пера Франкового під час народження радикальної партії й розцвіту її діяльності багато вийшло блискучих публіцистичних праць, програмових статтів, уципливих та гострих памфлетів, у яких він без жалю виводив на прилюдне й бичував «неполітичну політику» своїх

супротивників, їхній хисткий опортунізм, тісний світогляд, недостачу політичного такту й ясного розуміння справжніх інтересів народніх. Талановите слово Франкове голосно лунало по Галичині, прориваючись крізь кордони й на Україну, і часто позначалось кривавим шрамом на обличчях у супротивників. Може бути, що в полемичному запалі з пера його не одне занадто прикре слово зірвалось; може не кожного разу держався він на високостях справедливої безсторонности; може ворогам його ідей доставалось иноді більше, ніж вони заслуговували,—та не треба й того забувати, що й супротивники що-до прикростей позаду не лишались. Тільки що, не маючи того публіцистичного й полемичного хисту, яким Франко орудував, вони надолужували особистими нападами або просто лайкою, на зразок епітета «стеклий (скажений) вовк», та наївними інсинуаціями¹.

Під час такої кинучої діяльності та обов'язкової, за-для хліба шматка, роботи по польських часописах—бо по українських за працю не плачено,—Франко знову береться до наукових студій. Він слухає вдруге університетської науки, довершує свою історично-літературну освіту в віденському університеті під рукою проф. Ягича й готується до професури—на катедру українського письменства у львівському університеті. З наукових праць його з того часу згадаю літературно-історичну монографію

¹ Напр., вороги пустили були якось поголоску, що Франко—жид, та тільки вихрестивсь, щоб оженитися з християнкою (див.: Франко—Радикальна тактика, ч. I, Львів, 1898, стор. 10—11. Порівн. ще статтю—«Як я став казенним радикалом», у «Житі і Слові», 1896 р., т. V, стор. 473—500.

«Іван Вишенський і його твори» (Львів, 1895), за якою йде докторська дисертація «Варлаам і Іоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» («Записки Н. Т. імени Шевченка» 1895—1897 р. і окреме) і опріч того незчисленна сила більших і менших наукових праць, заміток, рецензій та матеріалів у «Житі і Слові», «Записках Н. Т. ім. Шевченка», «Л.-Н. Вістнику» й інших виданнях; жодна книжка згаданих журналів не виходила тоді без тієї або іншої праці Франка, а то й кількох разом. Р. 1895 після блискуче прочитаного у львівському університеті вступного викладу на тему — «Наймичка» Тараса Шевченка; професорська колегія обирає його за доцента на катедру українського письменства, що спорожніла була по смерті Ом. Огоновського. Але тут сталася несподівана притичина: галицький намісник, відомий гр. Бадені, не схотів пустити на професуру чоловіка, що аж тричі сидів у тюрмі¹. Найгірше в цій прикрій історії було те, що вчинок гр. Бадені похваляли деякі люди і з українців,—цих теж муляла перспектива бачити на професорській кафедрі чоловіка, що „w podartym surducie chodzi“². До такого лиха, правда, не дійшло, і надія, що блиснула була на хвилину перед нашим письменником — вирватися з ярма «панцизняної» роботи й по своїй волі вийти з редакції польського

¹ К р ы м с к и й А.—Франко Іван, «Енциклопед. словарь» Брокгауза і Ефрона, півтом 71, стор. 475. Про митарства свої за катедрою розказав Франко докладно в споминах: «Історія моєї габілітації»—«Діло», 1912 р., ч.ч. 251 і 252.

² F r a n k o — Obrazki galicyjskie, IV; порівн. Л о з и н с ь к и й М.—Життє і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 24, стор. 370.

часопису—цим разом не справдилась. Правда, незабаром Франко муситиме це зробити, та вже по неволі...

V.

Маю спинитися ще на двох епізодах із життя Франкового,—епізодах дуже характерних і для нашого письменника, і для тих обставин, серед яких довелось йому жити й провадити свою невтомну працю. Тим більше на них треба спинитися, що обидва вони на літературному, мовляв-би, ґрунті виникли й одбилися на дальшій літературній долі Франка, не кажучи вже про особисте його життя.

Року 1897 вийшла у Львові невеличка книжечка, що про неї вже не раз я згадував— „*Obrazki galicyjskie przez Iwana Frankę*“ з дуже цікавою передмовою автора «*Nieco o sobie samym*». Серед українського громадянства в Галичині за цю передмову зірвався правдивий вихор обурення проти автора, що одверто тут кинув: «*nie kocham Rusinów*» і «*nawet Rusi naszej nie kocham*», а як що, мовляв, працював і працюю на неї, то до цього тягне мене саме лиш «*rozcucie psiego obowiązku*»¹. «Бувши сином українського мужика,—так мотивує Франко свій виклик землякам,—вигодований на чорному хлібі мужицькому й на праці порепаних мужицьких рук, повинен я власною працею цілого життя відробити ті шаги, що їх мужицька рука витратила, щоб я міг вибратись на високості, де світло ясніє, де волі чутно дух і де вселюдські ідеали зоріють. Український патріотизм

¹ F r a n k o—*Obrazki galicyjskie*, IV—V.

мій—то не сантимент, не пиха національна, але важке ярмо, що поклала доля мені на плечі. Під його вагою можу хилитися, можу клясти долю за те, що ярмо те на мої плечі поклала, але скинути його і иншої батьківщини шукати—я не можу, бо надлюкою зробився-б перед власним сумлінням моїм. І коли що скидає хоч трохи ваги з того ярма, то це образ того українського народу; зазнаючи самого гніту, темноти й деморалізації на протязі довгих віків, та й тепер убогий, кволий і безпорадний—він починає проте помалу прокидатися, все більшу виявляти жаждою до світла правди й справедливості і шукати шляхів до них. Певна річ, на користь такого народу варто працювати, і ніяка щира праця на його марне не розвіється¹. Перечитуючи ці думи гіркі, та й усею передмову, ми не можемо тепер у тямки взяти, що власне в них викликало було таке обурення проти автора й де ґрунт на обвинувачення за зраду рідного народу й «запроданство ляхам», що з усіх боків синнули тоді на Франка, як із чарівної торби. Адже-ж тут, хіба тільки конкретніше і, скажу так, в особистій формі, дано той самий образ певольника за-для поступу, що сам, власною рукою, закував себе на роботу для його,—образ, який стояв перед Франком ще на світанку його літературної діяльності і який він ще тоді, р. 1878-го, явив у чудовій, сильній та глибокій поезії «Камінярі». Та, з другого боку, чи-ж можна було справді про якесь там «запроданство» говорити, коли автор у тій-ж таки передмові, кількома рядками нижче тільки, встиг чимало крепких компліментів наговорити на адресу й владущої

¹ Ibid., V—VI.

польської партії? «Я не люблю,—каже такі зараз-же він,—тих через міру загарливих патріотів, у яких з языка Польща не сходить, зате в серці панує холод до бідування польського мужика чи робітника»¹,—тоб-то до «патентованих» патріотів польських ту саму прикладає він мірку, якою міряє й патріотизм свій власний та земляків своїх. Не можна не розуміти ясно, що означає інкримінована передмова, як не можна й не поділяти того погляду на «патентованих» патріотів—усе одно: чи українських, чи польських, чи яких інших,—що висловив тут Франко. Іншим разом він ще конкретніше й виразніше був вимовився: «Посол Вельovejський прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого так і пани люблять, того я з спокійним сумлінням можу не любити»², себ-то—скоро українська інтелігенція в Галичині (а про неї тільки й була в тих словах мова) йде плече в плече з польською шляхтою, справжнім інтересам народнім на шкоду; скоро гнобителі трудящих людей просягають до неї товариські обійми, то, певна річ, з погляду тих інтересів не варта вона симпатій. Коли облишити гострий трохи тон передмови та вузьке розуміння патріотизму серед галицького громадянства, то найбільшою мабуть причиною гніву та обурення проти Франка од «патентованих патріотів» було те, що еретичні оті думки він висловив польською мовою. Через напружені в Галичині стосунки українців і поляків це й видалось верхом нетактовності з політичного та національного погляду й дало

¹ Ibid, VI.

² Франко—Де-кілька афоризмів у альбом «Ділу». «Житє і Слово», 1897, т. VI, стор. 264.

причину накинута Франкові провини, яких на ділі й позначки не було. Адже-ж обивательська філософія давно вже висловила свій погляд на такі справи відомими примовками: «погана то птиця, що своє гніздо каляє» та «аби лихо—тихо». Всяка критика чогось свого здається на обивательський аршин злочинним «калянням», а критик—поганою птицею, злочинцем проти недоторканих рідних пенатів. А за злочинство мусить кара бути...

Наслідком цього епізоду була ціла низка поезій Франка, що в сильній та енергійній формі дають відповідь на напад і обвинувачення за брак патріотизму, а разом виясняють і власний погляд автора на роботу свою для рідного краю. Певний того, що його таки правда, він в уста Україні вкладає такі повні свідомості своєї ваги й ціни слова:

Що підняли на тебе галас:

«Не любить Руси він ні раз»—

Наплюй! Я, синку, лише знає

Всю ту патріотичну зграю

Й ціну її любовних фраз¹.

Гірко відчуває поет оте обивательське шумовиння, що любить похизуватись своїм патріотизмом, обкидаючи болотом усяку незалежну думку,—і це виливається у його благанням у неба для рідного краю—

Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе

Твої найліпші сини;

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління

¹ Франко—Мій ізмарагд. Львів, 1898, стор. 5.

На глум не брало і на сміх;
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плідючеє насіння
Ще при житті обкидувано їх¹.

Але безперечно найдужчу відповідь своїм напасникам дає Франко в поезії: «Ти, брате, любиш Русь». Я подаю тут її цілком, зважаючи на дуже цікаві контрасти, що кладе автор між справжнім патріотизмом д і л а у працівника народнього і тим патріотизмом голосних слів та порожніх фраз, якими так люблять себе тішити всякі «патентовані» патріоти. І тут в основі думки поетової лежить те-ж таки почуття обов'язку, що дужче буває і більше важить за всякі пишні фрази та декларації.

Ти, брате, любиш Русь,—
Я-ж не люблю, сарака²!
Ти, брате, патріот,
А я собі—собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я-ж гавкаю раз-в-раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я-ж не люблю її, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—

¹ Ibid., 7.

² Сарака—бідолаха.

Я-ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій—то труд важкий
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене-ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь—за те
Тобі і честь і шана;
У мене-ж тая Русь—
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я-ж не люблю її
З надмірної любови¹.

«Я-ж не люблю її з надмірної любови»—здається, не можна дужче висловити, глибше й краще поставити ту активну й невсипущу любов до рідного краю, що вогнем невситимим палить серця тим, хто носить її в собі, що каже їм усі сили свої віддавати на корисну, хоч часто й непоказну працю, не галасуючи про те, не вихваляючись, голосних фраз не вживаючи... Поет наш мав право сказати про себе ці слова, повні глибокого внутрішнього змісту й надзвичайної краси та вимовності: те право дала йому вся його попередня діяльність. Палюча любов-зненависть, що приневолює письменника боліти й

¹ Франко—Мій ізмарагд, стор. 8—9.

мучитись нещастями та лихом рідного краю й разом без жалю картати його за хиби—така любов безмірно більшого варта, ніж та показна, що про неї кричать усякі тобі «патріоти свого отечества». Образ письменника-борця й невтомного працівника ще величнішим зробивсь од того шаленого крику: «не любить Руси він ні раз», ще виразніше виступають його діла на тлі тих голосних фраз, що ними сплямити хотіли його вороги та напасники. Такого крику справжні заслуги не боються, бо вони завжди зверху будуть. Та цим разом і сама дійсність незабаром це показала, як і те, скільки було правди в отих криках про зраду й запродаństwo ляхам, що ними цькували Франка «патентовані» патріоти. З якоїсь дивної іронії долі сталося так, що того-ж таки 1897 року судилося Франкові прогнівити й другу частину галицького громадянства—ту саму, до якої ніби-то, мовляли патріоти-русини, він залицявся своєю передмовою до „*Obrazków galicyjskich*“.

В числі 136-му віденського часопису „*Die Zeit*“ надрукував наш необачний письменник ювілейну статтю про Міцкевича „*Ein Dichter des Verrathes*“, яка знову-ж вихор обурення викликала—цим разом серед польської вже преси та громадянства. Перед автором, що зважився «сметь свое суждение иметь», ту-ж мить позачинялись двері тих польських редакцій, у яких він був бажаним досі й постійним співробітником; польські газети цілими потоками виливали на його грубу лайку та величали прізвищами, з яких «падлюка» або «скажена собака» належать ще до найкоректніших; по улицах Львова пишалися плакати з промовистими написами: *Presz z Frankiem*;

з ним не здоровкалися, стріваючись, знайомі. Одно слово, польське громадянство, беручи загалом, ні трохи не виявило більшої дозрілості за того директора гімназії, що добре таки нагримав був на Франка, тоді ще малого гімназиста, за єретичні думки про Міцкевича в шкільній праці¹. А тим часом ця оригінальна, спокійно написана й цілим арсеналом доказів обставлена стаття зовсім не заслуговувала на те грубе трактування і непристойну лайку, що ними привітала її галицька польська преса². Сам Франко згадує в своїй статті, що подібну до його погляду думку про Міцкевича кинув уже був між иншим Брандес, і коли поляки, каже він далі, — «не протестували й не тягли Брандеса до ганебного стовпа, як злочинця, що вчинив наругу над їхніми народними святощами, то й я наслідуюсь висловити на цьому місці кілька єретичних думок про «найбільшого поета польського» — думок, що зародилися в моїй голові ще з гімназіяльних часів»³. Та автор того не взяв на увагу, що коли Брандесові байдужісінько було до польських шовіністів, які однаково досягти його не могли — то він сам жив у Галичині, де

¹ Д-р И в а н Ф р а н к о — Поэтъ измѣны (Ein Dichter des Verrathes). Переводъ съ польскаго изданія, дополненаго предисловіемъ «польскаго патріота». Варшава, 1897, стор. 12.

² Та й не тільки польська і не в самій Галичині, бо навіть найкоректніший «Вѣстникъ Европы» втратив рівновагу й докірливо занотував погляд Франка на геніяльного польського письменника, як «вражду к полякам», виявлену «в пылу (?) «борьбы». — Див. «Изъ общественной хроники», в «Вѣстникѣ Европы», р. 1897, кн. VII, стор. 430.

³ Ф р а н к о — Поэтъ измѣны, стор. 11.

Йому як не сим, то тим, а таки добре можна було дозолити. Так воно й сталося. З провідною думкою¹ тієї статті, що такого галасу наробила, ніхто й не брався боротись на літературному ґрунті й літературними засобами; зате зважливого автора досить пскарано иншими, куди дошкульнішими, заходами. Позбавлений певного заробітку, опинившись скрізь під остракізмом, Франко сяк-так перебивався якийсь час випадковим заробітком у німецьких, чеських та російських виданнях, але цього було занадто мало, і перед визначним письменником, як і колись на початку його літературного шляху, знов стала навіч у всій наготі своїй грізна перспектива голодної смерті. Жити йому довелося в якійсь темній хаті, так що мало не позбувся очей, і взагалі бідував дуже², хоч і не кидав літературної праці й не пішов у ворожий табір з поклоном. Більше навіть. Коли Франкові, «опльованому і виклятому польською пресою, ославленому ненависником усього польського», довелося до цього епізоду вернутися через дев'ять

¹ «Измена, в самых разнообразных видах, является главным мотивом почти во всех его (Міцкевича) стихотворениях, но... она—и это характернее всего—изображена не как низкий порок, не как отрицание этического чувства, но очень часто представляется чем-то геройским, нередко даже чем-то идеальным, происходящим от возвышенного патриотизма. Печальны, должно быть, были те времена, когда гениальный поэт решился ступить на столь ложный путь, и печальная участь предстоит народу, который, без всякой оговорки, считает такого поэта величайшим национальным героем и пророком и вскармливает молодые поколения ядовитыми произведениями его духа». Ibid., 25.

² Кримський — Франко Ів., «Енциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона, півтом 71, стор. 475.

років, то й тоді він заявив, що не жалує свого тодішнього кроку, бо були факти, що примусили його «бризнути польській суспільності в очі різким декором». «Найтяжчий і найстрашніший із них,—пояснює Франко,—що захопив мене особливо до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба — це були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільности, ніхто не може мати поняття про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону й законності у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду... Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільности; я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвилі розпуки я кинув каменем у пірву і усунувся на бік, покинув на завсігди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові»¹. Так кінчився період отієї десятилітньої «панщини», що вибув Франко «в наймах у сусідів» — гірким розчаруванням та твердою постановою вернутися до праці виключно для свого народу, хоча — додає зараз же Франко — «як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависти до польської народности, до того, що вона має гарного, визького, щирого та справді людяного». Просто він переконався, що не економно витрачатись на «світ ідей чи

¹ Франко Ів.—Русько-польська згода і українсько-польське братання. «Л.-Н. Вістник», 1906, кв. I, стор. 157—158.

ілюзій», який так легко валився, і доцільніше буде вернутись додому й зосередити свою силу на реальній роботі піднесення на високості людського життя свого власного народу. Отже треба було тільки шукати місця, де-б тую силу прикласти до діла.

На щастя, замість «Зорі» та «Життя і Слова» саме тоді засновано у Львові «Літературно-Науковий Вістник», і Франка запрошено до нового журналу на редактора; становище української преси тоді пішло вже на краще і редакторська та і взагалі літературна робота забезпечила йому хоч і невеличкий, проте певний заробіток. При найближчій участі Франка «Л.-Н. Вістник» виходив, аж поки перенесено його до Києва (1907 р.), і праці Франкові були за весь цей час окрасою журналу. Приода, ще самому письменникові багато лиха та горя коштувала, вийшла на добре українському письменству, бо визволила од «панщини» по чужих виданнях одного з найвизначніших письменників наших і вернула його цілком до праці на рідному полі. Це відразу-ж помітила і відзначила широка громада українська, для якої Франко стає відтоді серед найбільш авторитетних і улюблених письменників на всіх просторах України.

Виразний з цього боку поворот стався р. 1898-го, коли святковано у Львові ювілей 25-літньої літературної діяльності Франка¹. Хоча старше покоління галицьких діячів одбуло це свято мовчки—газета «Діло», напр., опріч оновістки й словечком про ювілей не обізвалась,—та інші знайшлися люди, що гаряче заманіфестували тоді, чим був для них

¹ О. М.—Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. «Л.-Н. Вістник», 1898, кн. XI.

Франко. Вперше мабуть за чверть віку тяжкої праці міг заслужений письменник зазнати морального задоволення і втіхи, на власні очі побачивши, що круг його та його ідей згуртувалися поступові елементи з усіх кутків України; що молодь, у якої в руках спочиває майбутня доля рідного краю, на його творах виховується, глибоко до серця приймає думки, що він обстоював, переймається ними й їх кладе за підвалину до своєї праці. Не самотою стояв він тоді вже й серед діячів на полі українського письменства. Товариші в праці і з свого боку склали «Привіт Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності» (Львів, 1898). Сотні теплих дружніх привітань, що ними засипано тоді ювілята, наочно показали, що життя його пішло зовсім не на ту „*świerzbączku do pisania*“, якою він сам себе перед тим характеризував¹, а дало ясні наслідки, вже й ворогам та напасникам видні. В друге 25-ліття своєї діяльності Франко вступив уже з популярним ім'ям, твердим авторитетом, репутацією чільного члена громади, одним із найвизначніших проводирів її, якого слово завжди будило інтерес до себе, до якого не тільки прислухалися, але й слухалися. Починається новий період у житті письменника, коли він збирає вже те, що протягом довгого часу тяжкої праці сіяв, коли він починає наслідки своїх здобутків синтезувати.

Мало не виключно цей період оддав Франко письменству й науці. Від політичного життя, розуміючи це як участь у щоденній партійній роботі, він якось непомітно, але рішуче одсовується. Правда, ще

¹ F r a n k o — *Obrazki galicyjskie*, стор. II.

1899-го року стріваємо Франкове ім'я серед фундаторів національно-демократичної партії, що витворилася з частини радикалів і поступовіших народовців; народній з'їзд 26 грудня 1899 р. обрав його був навіть до першого Народнього Комітету,—але це був скороминущий епізод у житті Франковому, який на його діяльності власне нічим не позначився. Досвід навчив Франка, що дійсна боротьба не тільки там провадиться, де киплять розгарячковані пристрасті рзбурханих людських інтересів, а й на верхів'ях людської думки, що часто промовляє останнє слово в боротьбі й визначає її наслідки, закріплює їх етапами певних наукових здобутків. І озиваючись, як і колись, на кожну визначну подію чи то в житті, чи в письменстві, Франко воліє робити це вже з позицій, що стояли над щоденною боротьбою. Робота його безперечно витрає що-до своєї глибини, змістовності й авторитетності.

В «Л.-Н. Вістнику», якого найпрацьовитішим співробітником, а також і фактичним редактором був Франко, аж поки видання журналу перенесено до Києва (1907 р.), Франко помістив силу нових своїх творів — поезія, белетристика (повість «Перехресні стежки» й инш.), критика, публіцистика, огляди, дрібні замітки, рецензії, переклади — заповняють журнал з книжки в книжку, відповідаючи раз-у-раз на актуальні запити громади і потреб часу. В «Записках» та інших виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка так само неперерваним ланцюгом тягнуться наукові праці невтомного дослідника, роз'яснюючи й висвітлюючи минуле нашого народу, аналізуючи його творчість словесну, підбиваючи підсумки здобуткам його матеріальної й духової

культури. Добра школа, що пройшов її письменник, виявляється і в цих працях; у них раз-у-раз б'ється живчик життя, до його потреб зводячи наукові проблеми. Разом з тим Франко пробує підводити підсумки й своєї власної діяльності з попереднього періоду. З'являються в нових виданнях давніші його твори з цікавими коментаріями й згадками, що подають надзвичайно цінний матеріал до перебутого та пережитого. Серед тих живих і повних громадського інтересу портретів, що дав Франко в своїх нарисах «З останніх десятиліть ХІХ в.» (1901), безперечно найцікавішою стає перед читачем постать самого автора з його невситимим бажанням «обняти цілий круг людських інтересів», увійти в саму середину подій, скерувати їх відповідно до своїх поглядів. І разом творчість письменника досягає апогея свого розвитку. Видана 1905 р. поема «Мойсей» глибиною свого філософського погляду та висотою настрою переважає все, що до того часу виходило з-під Франкового пера. Франко став на вершинах творчості.

VI.

Серед такої неустанної праці збігали літа. Та разом з проявами найвищої творчості все частіше пробиваються у письменника нотки якоїсь тривоги, ознаки втоми, рефлексування, задуми над скінченим і—невдалим життям. То до читача свого обернеться поет з благословенням—

щоб аж до скону твого

Доніс ти серце чисте й щиру душу

І щоб ти не зазнав сирітства духового,

В якому я свій вік коротать мушу.

То тривога посідає душу—що

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
В котру бажав я серце перелить
І виспівать чуття важке та млісне¹.

До невиспіваних пісень, що просяться на світ,
поет може лиш одказати в розпачі:

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б'є моя лихая доля².

То точить душу думка, що вже минулися
життєві радощі:

У тачку життєву
Запряжений як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І добре чую це—ярма не розірву
І донесу його до темної могили³.

І сама та могила вже ввижається недалеко:

Не довго жив я ще, лиш сорок літ,
І сил не тратив на пусу мамону.
Невже ж уже минув я свій зеніт
І розпочав спадикий шлях до склону?⁴

¹ Франко—Із днів журби. Львів, 1900, стор. 43.

² Франко—Semper tiro, стор. 115.

³ Франко—Із днів журби, стор. 16.

⁴ Ibid., стор. 12.

Взагалі до страшних думок і висновків доходить поет, замислюючись над своїм невдалим життям:

Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
Літа на душу накладають пута.
Вже не мені в нові світи летіти!
Війну з життям програв я, любі діти! ¹.

Якось ніби «глибока павза» все частіше залягав в душі у письменника, прориваючись отими й тим подібними розпачливими признаннями, скаргами, рефлексіями. І от раптом несподівано пробігла по Україні жахлива чутка—Франко недужий. Франко безнадійний. Франко конає. «Недуга славного письменника нашого відбилась великим смутком на всій Галичині,—писала «Рада» з приводу перших, ще невиразних звісток.—Ми певні, що такий самий смуток охопить і на Україні кожне серце, що б'ється в-унісон з серцями наших закордонних братів. Ми знаємо, чим був і єсть для нас Франко» ². Знали це і взагалі на Україні, бо редакцію української газети засипають листами, допитуючись про стан здоров'я письменника ³. Сталось це на початку 1908 р. І хоча письменник пережив перший напад страшної недуги (*paralysis progressiva*), але з того часу лишилась на землі хіба тінь од колишнього Франка. Небіжчик доктор О. Юркевич, що бачив Франка 1909 р. в Києві, визнав у його типову паранойю з усіма ознаками цієї психичної недуги; вчинки хворого справді цей діагноз великою мірою стверджували.

¹ Франко—Мій ізмарагд, стор. 3.

² «Рада», 1908, ч. 89.

³ «Рада», 1908, ч. 218.

Власне ознаки недуги можна тепер, *post factum* установити за якийсь час до того, як вона виявилася вже в гострішій формі. Один з біографів «хвилевими настроями» Франка поясняє і статтю його про Міцкевича і „*Niesco o sobie samym*“, і ювілейну в р. 1905 статтю про Павлика¹. Як що навіть одкинути цей невиразний патяк, то й по-за тим матимемо досить ознак, що були по суті грізними провісниками недуги, яка цілком себе виявила лиш опісля. Пам'ятаю, яке на нас із небіжчиком Грінченком сумне і тяжке вражіння справила наша зустріч і розмова з Франком улітку 1907 р. Він, такий звичайно скромний і в розмові лагідний, терпимий у своїх оцінках людей, тим разом говорив різко, прикро, неприємно. Ібсен—нездара, Б'єрнсон—тупиця, Сенкевич—ідіот,—такі присуди раз-по-раз злітали з його уст разом із нахвалками: такого-то я рознесу, про такого й такого подам убійчі факти, а такого знищу з головою... Ми спочатку пробували були змагатися, але, бачучи, що Франко хвилюється все дужче, припинили цю неприємну розмову і потім довго не могли зрозуміти, що починилось Франкові, якого ми знали перед тим і любили з ним розмовляти. Так само незрозумілий був нам тоді й багато розмов та здивування викликав інцидент з листом Франка до В. Доманицького. Працюючи над текстом «Кобзаря», Доманицький обернувся був р. 1907 до Франка за якимись поясненнями—і одержав сувору догапу: «ви, добродію, дурниці робите—носитесь з тим Шевченком, як не знати з ким, а тим часом це просто середній поет,

¹ Лозинський М.—Життя і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 24, стор. 372.

якого незаслужено силкуються висадити на п'єдестал світового генія»¹. Але цей рознервований став як-раз перед тим виявився вже був і публічно. При кінці 1906 р. вийшов перший том «Листів до Івана Франка і ин.» М. Драгоманова з передмовою Франка,—і от що там читаємо: «Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публіки без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видається, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бо-ж ані для загальної справи, ані для мене самого це не принесло ніякої користі. Драгоманов повадився зо мною не педагогічно,—це я писав йому колись у однім листі з гірким почуттям, і це, повторяю тут прилюдно, з таким же почуттям»². Ці в устах Франка несподівані рядки про людину, що про неї він доти говорив тільки з побожним почуттям глибокої пошани і вдячності, вразили всіх. Пам'ятаю, що під час згаданої вже розмови я висловив по щирості Франкові своє здивування з приводу наведених тут слів. Він одказав: «Тепер я сам бачу, що помилився, і жалую свого нерозважного кроку. В передмові до другого тому я це спростую». І справді, другий том приніс і те спростування. «По

¹ Беру цей факт із рукописних згадок про Франка М. М. Грінченкової.

² Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і ин. У Львові, 1906, стор. 9.

можу не висловити тут,—писав Франко,—свого щирого жалю що-до де-яких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були підвестися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалувалася праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то це в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова»¹.

Цей, скажу так, залізнений бунт проти Драгоманова і щирий з приводу того бунту жаль, оці суперечності, що їх трудно було вирозуміти й пояснити тоді, знайшли своє пояснення згодом, коли посіла Франка страшна недуга й наклала свою печатку на інтелекті нашого письменника. Ці хитання, суперечності, борсання в якихсь невидних путах, показують виразно, що там, у глибині організму, жевріла вже страшна хвороба. Франко переміг перший її напад, од якого боялися фатального кінця, але вийшов з неї з ослабленим розумом, з скаламученою психикою, і фізично калікою—з скорченими руками, що вже не могли держати пера... Знов беру з своїх споминів жахом перенятую сцену, коли Франко під час

¹ Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і ин. Львів, 1908, стор. III—IV.

свого останнього приїзду до Київа, на весні року 1909-го, занедбаний і безпорадний найвищою мірою, пояснив тую скорченість. «Це все Драгоманов та Веселовський: наклали мені стягачі та обручі на руки, повесипували дроту в жили, піску туди насипали—чуєте, як пересипається». І коли розмовник одказував, що не чує—додавав: «То лиш мені на того слухи отворені»... Знов кажу—навіть тепер, по стількох роках, тяжко цю жахливу сцену згадувати, як і інші епізоди з тодішніх розмов. Могли ви годинами з ним розмовляти, не помічаючи, що говорите з психично-недужою людиною—і раптом якийсь психичний транс, щось ніби зскакувало з уторованої дороги нормального процесу думки, і на сцену виходили духи, або давно поховані небіжчики (Апулей, Мордвинов, Міцкевич), з якими він розмовляв, мов із живими, з тілом і кривлею, істотами. Розмовляв—і щиро дивувався, що присутні того не чують, переказував свої розмови так живо, що не кожен міг одрізнити, що в них було від давнього Франка, а що народилося в хворому мозкові й бувало наслідком болізного маріння. Надзвичайно ясні, глибокі репліки чергувалися з марінням тронутого розуму, привидами хворої уяви і творили разом страшну в своїй потворності амальгаму, якийсь дикий хаос вищої мудрости й найглибшого занепаду. Ці спокійні, серйозні, допитливі, з виразом то щирого перозуміння, то глибокої певности очі стоять і досі перед мене... ¹.

¹ Див. ще Могиланський М.—Із споминів про Ів. Франка. «Нова Громада», 1924, кн. 24. До споминів про Івана Франка. Там же, кн. 38; Гаєвський С.—До споминів про Івана Франка. Там же, кн. 35.

Такий стан здоров'я письменника одбився і на його писаннях із того часу. Енергія й працьовитість у Франкові не згасли,—навпаки, він не тільки збирає й випускає новими виданнями давнішні свої праці, але друкує й чимало нових, записаних за його диктантом. На жаль, нові Франкові твори всі позбавлені прикмет його гострого розуму та блискучого стилю. Це здебільшого фактичні, але дуже часто з помилками і плутаниною як-раз що-до фактів нотатки, пригадки, згадки. Не позбавлена цих рис і найбільша з цих часів Франкова праця «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», що вийшла 1910 року. «Мало який твір—писав у передмові автор,—не тільки в нашім, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як оцеї мій «Нарис». Позбавлений свободи обох рук від кінця квітня 1908 р., я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки цією фізичною безвладністю, але не більше може психичним неспокоєм»¹. Ще яскравіший документ недуги письменника подає опублікована ним р. 1914 книга „Wielka Utrata“, ніби Міцкевича невідома досі драма. В передмові Франко розповідає історію придбаних колись випадково рукописів і додає на закінчення, що «в-осени 1908 р. я по звичайному людському погляду надприродною, а в моїм теперішнім стані природною дорогою одержав відомість, що червоно оправлений рукопис у моїм посіданню містить твір Міцкевича»²... Жах і біль викли-

¹ Франко Ів.—Нарис історії українсько-руської літератури, ст. III.

² Міцкевич А. — Wielka Utrata. Львів, 1914, стор. VI.

кає це видання, од якого ніяк небіжчика не можна було одговорити.

Так—не жив, а доживав, гірше—дотлівав великий колись інтелект, блискучий талант, глибоке почуття, скарбниця духових дарів... Гірш од смерти було таке життя. Діяльна натура, якої не пригасила до краю недуга, тяглась до діла, а «мозок стомлений відмовив вже послуху»... Мовчки минали тепер люди те нове, що було підписано цим колись таким принади́ним ім'ям—мовчки, щоб не вразити якимсь необережним словом автора за оті сірі, часом убогі розумування, в яких не виблискували вже звичайні іскри великого таланту. Безсилля почувалося в кожному новому рядкові цієї сильної колись людини,—те безсилля, що його немов провидів був колись і сам Франко, виливши скарги свої оцими сильними стро́фами:

Безсилля—ах, яка страшная мука!

Чуття ще в серці полум'ям горять

І думи рвуться, як орел ширять,

Та воля мов розбита, мов безрука.

Немов стріла з розломаного лука

Не полетить—так нині не летять

Слова і блиски й фарби, не хотять

Служить уяві... Ох, важка розлука!

Неначе з гір, де повно світла, барви

І запаху, і співу пташенят

І стрекоту сверщків, потоків шуму—

Зійшов я вниз, де гниль, погані лярви,

Де душно, мрачно, пута знай дзвенять

І чахне дух серед зневіри й глуму¹.

¹ Франко—Із днів журби, стор. 11.

Цим «розломаним луком» став сам поет, і певне, глибокій біль повинен був почувати, як що до свідомости йому доходило хоч під час *lucida intervalla* оте жахливе безсилля... До того-ж починав він за життя зазнавати звичайної долі людей, які не вдержались на досягнутих високостях. «Довголітня недуга,—справедливо завважає М. Лозинський,—спричинила, що люди, не бачучи його таким, яким привикли бачити його в розцвіті таланту, не чуючи з його уст тих слів, які тоді лишали таке глибоке вражіння у кожного, хто мав нагоду їх чути, не засипувані все новими й новими та все такими сильними творами його духа—починали забувати того Франка, який перейде яко велика історична постать до нашої історії, і починали привикати до Франка такого, яким зробила його недуга, й переносити цей образ на цілого Франка»¹. Забуваючи колишнього Франка, починали його трактувати, як «хорого письменника», який має ще право на увагу до себе, на звичайне опікування його насущними потребами. Темна буденщина огортала цю постать, позбавляла її колишнього ореола, засипала порохом при звичаєння. Нудний обов'язок допомагати «хорому письменникові», з делікатности не називаючи його навіть на ім'я, мав у собі щось таке образливе, що іноді викликав протести обуреного почуття. «Складки на хорого письменника!—обурено писав у «Ділі» М. Лозинський.—Чому власне так? Чому не національний дар для Івана Франка? Чому?»—запитує він, розповівши легенду про чоловіка з золотим мозком,

¹ Лозинський М.—Життя і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 25, стор. 390.

з якого уділяв усім без жалю, аж поки все роздав до останньої крихти.

«Чисте золото давав нам. Чисте золото і дорогоцінні перли. „Swych muśli przedzę i swych uczuć kwiaty“. Був нам камінярем, що промощував дорогу до ліпшої будучности. Був нам провідником, що шлях показував на стрічу сонцю золотому. Приняв у своє серце всі наші болі і кровію серця списані клав нам перед очі. Був нам Тиртеєм, що пісню своєю зогрівав нас до бою. Був нам чародієм, що словом своїм розсипав кругом нас чари кохання. Був нам огненним стовпом, що значив шлях нашого поступу. Був нам радістю, був нам гордощами, був нам славою перед чужими. Чисте золото давав нам і дорогоцінні перли—за нужду і сирітство.

І так тридцять п'ять літ.

Тридцять п'ять літ—чуєте? Найнижчий державний слуга заслужив-би вже собі спокій і забезпечення на останні дні свого життя.

А Він? Дослужився «складок на хорого письменника»... За тридцятип'ятилітню службу 30-мільйоновому українському народові!...

Ми написали: *hic mortuus est* Іван Франко, *hic natus est* хорий письменник—і складаємо «складки на хорого письменника», складки-милостиню.

Милостиня і—Іван Франко! Ми розуміємо, що ці слова не можуть стояти побіч себе. Але нас не стало було, щоб викреслити слово «милостиня» і поставити замість нього щось, що було-б гідне імені Івана Франка—ми викреслили ім'я Івана Франка і поставили замість нього «хорий письменник»¹.

Голос воюючого в пустині був це між своїми. Звіряча радість для де-кого з чужих, що, як писала тоді одна польська газета, «того скаженого (*rozwscie-*

¹ Лозинський М. «Складки на хорого письменника». Цитую з «Ради», 1908, ч. 243.

czonego) ворога усього польського розбив параліж»¹. Серед такої матеріальної і моральної атмосфери довелося доживати свій вік—не кому, а Іванові Франкові, цьому найбільш може самотньому між усіма українськими письменниками. Правда, роки 1913—1914 принесли були ніби трохи втіхи занедбаному письменникові. 40-літній ювілей його діяльності пригадав землякам правдиву постать Івана Франка і по Галичині хвилею пронеслися були ювілейні свята, уряджені на честь великого письменника. Товариші-письменники знов зложили, як і 15 літ перед тим, «Привіт Іванові Франкові в сороклітте його письменницької праці»; була надія поліпшити його становище і заслуженим піклуванням огорнути його останні дні на землі. Світова завірюха, що зірвалась 1914 р., розбила всі ці заміри. Довелося Франкові пережити найстрашніші години свого життя, коли, здавалося, валилось усе, над чим працював він цілий вік, на що сподівався, що творив. Довелося на власні очі побачити окупацію Львова, руїну цілого краю, тріумф темної сили... Серед цього лихоліття, голоду кругом, страшного іспиту, що звалилися на рідний край, сили у старого письменника все занепадали. Не міг він жити навіть у своїй родині, бо її розкидала по світах і розпорошила війна. Перебував якийсь час у військовому притулку; був під доглядом чужих людей... «Франко не належав уже до живих»—це було загальне вражіння². Прудкою ходою

¹ Доманицький В.—Правдивий голос поляка про українську літературу. «Рада», 1908, ч. 133.

² К. Гриневичева.—Над водами Лети. «Вістник Союзу Визв. України», 1917 р., ч. 33, стор. 527.

наближалася смерть і 28-го травня 1916 р. мучене тіло Франкове викоїлось навіки..

Смерть Франка знов струснула громадським сумлінням і прокотилася потужною хвилею не тільки по Галичині, що на той час визволилася вже од своїх непроханих визвольників, але голосною луною озвалася й по сей бік бойової лінії. Правда, мовчала туг українська преса, задужена військовим чоботом. Зате навіть чужі, російські, видання теплим словом згадали того, хто згас там, у «ворожій» країні, ціле життя своє борючись з тим, що різнило людей-братів¹.

Життя непохитного борця за вселюдські ідеали, за прищеплення їх на рідному ґрунті, життя невтомного працівника на добро ближнього—раз-у-раз великий тайть у себе інтерес. Та ще більшої ваги набуває таке життя, коли й увесь зміст його, коли літературна діяльність такого працівника буває тільки конкретизуванням тієї-ж такої боротьби, здійсненням тих самих високих ідеалів. А з цього погляду не часто можна стрінути таке гармонійне поєднання життя й творчості, як у Франка. Життя його і твори зливаються в один моноліт, у грандіозний цілістю своєю образ, у величню картину—невтомної боротьби та невсипущої праці за-для добра рідного народу та й усієї людськості. До цієї картини, що розгортається в творах Івана Франка, і маємо тепер обернутись.

¹ Див. Лозинський М.—Життє і діяльність Івана Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 25, стор. 389—391; Возняк М.—Пам'яті Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Відень, 1916.

II. СПІВЕЦЬ БОРОТЬБИ І ПРАЦІ.

I.

Що в моїй пісні біль і жаль і туга —
Це лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття...

— Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в лъох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода;
Я є мужик, пролог—не епілог.

Ів. Франко.

Росіяни мають гарну приказку: «скажи мне—с кем ты знаком, и я скажу—кто ты таков». Іншими словами кажучи, ні на чому не виявляється, може, так виразно особистість людини, її симпатії й антипатії, та й уся взагалі вдача, як на добиранні собі людей до вподоби, до товаришування й приятелювання. *Similis simili gaudet*,—кожен собі приятелів та знайомих до душі добирає і, певна річ, цим самим виявляє й свою власну душу, тоб-то свої вподобання, свій смак, своє внутрішнє я. От через це й можна сказати: які знайомості, така й людина, з ким знаєшся, такий і сам єси,—отже добирання знайомих стає за одну з найхарактерніших прикмет людини, за виявок її особистости: по приятелях саму людину пізнаємо.

Той самий спосіб пізнання, що й звичайних людей, можемо прикласти й до пізнання письменників, тільки згадану приказку переіначивши трохи. «Знайомі» у кожного письменника—це насамперед дієві люди в його творах, герої його творчості—і от до письменника з отаким запитанням і вимагати на словом: скажи, хто у тебе, в твоїх творах, герої, чия доля ти цікавишся найбільше—і ми скажемо, хто ти сам єси. На підставі того нехибного матеріалу ми зможемо дізнатись, яке у тебе розумове й моральне обличчя, яка вдача—не тільки як людини, але й, головним чином, як письменника та діяча громадського... Звичайно, що зовсім і не треба вдаватись до письменника з отаким запитанням і вимагати на його відповіді: її, відповідь оту, ми маємо перше, ніж саме питання поставимо, до того-ж відповідь документально, мовляв, засвідчену й зафіксовану—в творах письменника. До них і треба обернутись, щоб свою цікавістьудовольнити. З таким питанням і спробуємо підійти до творів Франка, щоб од його самого довідатися, хоча-б у загальних рисах, з ким довелося нам спіткатись.

Одну збірку своїх творів охрестив Франко—«В поті чола». Думаю, що не позверхова краса та принадність такого заголовку спокусила автора, бо чим-чим, а нахилом до зверхніх оздоб та ефектів він не грішний. Отже в наведеному заголовку виявилось, на мою думку, бажання автора показати внутрішній зміст і суть своїх творів, і—правду треба сказати—ледве чи й можна уявити або вигадати кращу загальну формулу, що в одно злучила-б і кількома словами охарактеризувала всі твори нашого письменника, що краще-б вимовила про їхню

суть, значіння й напрям. «В поті чола»—афоризм цей можна поставити за епіграф до всіх Франкових творів, під таким заголовком сміливо можна-б друкувати повну збірку всього, що написав він на своїм віку... Життя «робучого люду», беручи зраз цей у тому широкому розумінні, що охоплює всіх, хто власною працею па шматок насущного хліба собі заробляє—це життя переважно, коли не цілком, притягає увагу Франка і таке життя письменник малює правдиво, майстерною рукою справжнього художника. «Робучий люд»—оце гурт «знайомих» у нашого письменника і він глибоко й непохитно вірить,

Що не Баярд, борець непоборимий,
Не Дон-Жуан, жіночих серць побідник
Героєм наших днів, а продуцент, робітник¹.

Отже ми знайшли, хто у Франка герої, який у його гурт «знайомих». Але зараз встає й друге питання: як письменник ставиться до своїх «знайомих», як він дивиться на того, мовляв його-ж таки словами, «героя наших днів»? І в позитивній, і в негативній формі теж категоричну дав Франко відповідь,—таку категоричну, що ніяких сумнівів чи непевности вона по собі не лишає. З одного боку—

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:

Я твердо вірю в труд його могучий,

В ті мільйони невсипущих рук,

І твердо вірю в людський ум робучий

І в ясний день по ночі горя й мук².

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 226.

² Ibid., стор. 218.

А з другого—вже з біографії Франкової ми знаємо, що нелюдське знущання вчителя-ката з прототипу нашого письменника, з малого Мирона, стало йому «першим насінням обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства»¹.

Маючи відповідь і на друге з поставлених питань, лишилось нам ще довідатись—яких уживає письменник способів, малюючи своїх героїв і взагалі зодягаючи думки свої в одержу слова? І на це маємо так само певну відповідь:

... Не час тепер ховати

Поганих струнів. Смілою рукою

Розкрить їх треба, мимо встиду й болю

Всю гниль нещадно з тіла виривати².

Тепер, коли вже ми хоч у загальних рисах дізналися, з кого складається гурт «знайомих» у письменника, як він до їх ставиться й як тії стосунки виявляє—тепер нам далеко легше й зручніше буде охопити величезне літературне надбання Франкове, до того-ж розкидане й розпорошене по всяких давніх виданнях. Користуючися з тих попередніх відомостей наче з провідних ниток, легше нам і розглянутись серед змісту численних творів найвизначнішого нашого письменника за останні часи. До огляду тих творів ми й перейдемо зараз.

У своїй автобіографії Франко згадує між иншим, що колись давно, ще на світанку своєї літературної діяльності, дуже він захопився був думкою—«в цілім циклі новелъ списати по змозі всі боки

1. Франко—В поті чола, стор. 61.

2. Франко—З вершин... стор. 158.

життя простого люду й інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. ин.»¹. Звичайно, що розробити таку широчезну, просто таки колосальну програму, себ-то охопити в своїх творах народнє життя всіма сторонами—на це мало віку людського й над силу ця праця одній людині, хоча-б який талант великий вона посідала: такої роботи вистарчило-б і на ціле покоління визначних людей. Не розробив зазначеної програми на цілу її широчінь та у всенській цілості й наш автор. Не розробив навіть тією мірою, на яку був цілком здатний, коли вважати на його хист, бо на заваді стали обставини як особистого життя письменника, так і літературно-громадської кон'юнктури в Галичині, що ніякій систематичній праці не сприяли, або, швидче, перебивали й гальмували навіть усяку таку працю. Проте все-ж багато дав Франко матеріялу в своїх творах, щоб хоч наблизитись до поставленої собі програми. Більшість його творів справді можна брати за документи, що не одну цікаву рису подають із життя українського народу та його сусідів у Галичині. Сюди належать, насамперед, дві повісті й ціла низка оповіданнів та нарисів із побуту робітників та хазяїнів-капіталістів у Бориславі², а також мало не всі оповідання з згаданої вже збірки «В поті чола».

¹ Франко—В поті чола, стор. XI.

² Борислав—колись село невелике, а тепер промисловий центр у підгірській частині Галичини (повіту Дрогобицького), славний з своїх нафтових джерел та копалень земного воску (озокерита). По околицях його тисячі розкидано шахт, по яких працює звичайно тисяч із десять робітників—«ріпників», од слова «ропа», тоб-то нечищена нафта (її звуть ще й «кипячкою»); шахта—по-бориславському «яма». Про Борислав та його

Сумне та невеселе, просто таки гнітюче вра-
жіння справляють усі ті твори своїми картинами
невилазних злиднів, лиха, боротьби за шматок хліба,
темноти безпросвітньої, безправности та безпорад-
ности. Ось, напр., не дуже й вишукуючи пильно,
маємо опис галицького села, яким воно стало пе-
ред очима в героя з повісти «Перехресні стежки»,
адвоката Євгена Рафаловича.

«Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з
головатими вербами при дорозі, з обломаними сад-
ками, болотяними вигонами, обскубаними сірими
стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. Зда-
вен-давна він привик, що його серце стискається при
в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно ши-
шається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих
садків, або лежить, тихо вигріваючись у літньому
сонці. Так немов якась важка меланхолія сидить
при воротах кожного села сірою жебрачкою й незри-
мо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльо-
тавий вечір, ся меланхолія ще важче налягає на його
душу. Пусто і глухо по селах... Ось посеред села
мурована коршма з широкою заїздовою брамою, от-
вореною наростіж, мов темна, вічно голодна пащека,
готова проковтнути всі здобутки важкої цілорічної
праці... А ось і двір на горбі, окружений вінком ви-
соких ясенів, що ледве мріють огорнені мрякою, мов
велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється
крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіря,
все готові гризти, калічити й смоктати кров. А он,
під брамою, купка селян—ще обпалених сонцем від
літа, але вже скулених, обдертих, присілих поро-
хом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках—вид-
но, ждуть пана «жонци», чи прийме завтра на робо-
ту до молочення або до гуральні—хоч по п'ятнад-

промислове значіння див. І в. Франко.—Де-що про
Борислав, «Світ», 1882, ч. 4 й 5 та С. Пятка—Продук-
ція нафти в Бориславі, «Л.-Н. Вістник», 1903, V, 100—113.

цять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив по-при них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч певне ніхто з них не знав його. «Пан»—і вони звіку-правіку привикли низько кланятися всякому панові: се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір»¹.

Чи не правда-ж—«веселенький пейзажик», мовляв улюбленим словом одного з героїв Помяловського, складається з того поєднання вічних злиднів, темноти й рабства одних та пишно-гордого панування других—отих, що «в дворі»? Цей опис у Франка сягає глибини символічного образу—отієї «важкої меланхолії», що чигає на мешканців галицького села й держить їх під владою вічно голодного звіря... І такі-от «пейзажики» чи жанрові малюнки здиблеш на кожному ступені у нашого автора в тих творах, де він торкається села або взагалі селянства. Важка, без перестанку й одпочинку, праця, буквально таки спини не розгинаючи й рук не покладаючи («Лесишина челядь»), холод та голод, аж поки смерть прийде («Цигани»), безпорадність злидні та дурисвітство («Сам собі винен»), економічно-соціальний гніт («Ліси і пасовиська»), здириство непосильними податками та оплатками й штрафами («Добрый заробок», «Історія одного кожуха»), похилі, од сажі й диму чорні халуни, драгі лахмани замість одежі, вбога, нужденна харч і таке інше й таке інше без кінця і краю—оце вам зверхні ознаки життя людей по тих «благодословенних» селах. З прокльонами на устах тікають звідти люди («До Бразилії»), оплутані страшними, як Франко каже, «червами», яких на ім'я—«коршма,

¹ «Л.-Н. Вістник», 1900, VII, 57—58.

лихва, податок»¹. Так само мало-небагато тут за-
собу, щоб задовольнити й потреби духа:

На стіні розвішані довкола

Деревляні давні богомази:

Страшний суд, Варвара і Микола,

Чорні вже від диму, мов від мази.

Тільки й всього християнства в хаті,—

Але є й письменства в ній познаки:

Там під сволоком, завитий в шматі,

Лист небесний; писаний бог-зна ким,

Йосифинський наказ панщизняний,

Прадідівський квит на тридцять буків.

Діда скарга за ґрунтець забраний,

Батьків акт ліцитаційний драгий².

Одно слово—«письменство» все, як бачимо, високо-
офіційної натури, як офіційльне так само там і
«християнство». Що-ж дивного, коли народ, що се-
ред таких несказаних злиднів і темноти волоче
життя своє, не має сили врешті боротись за своє
існування, підпадає скрізь під страшенну експлуа-
тацію всіх, хто близько його стоїть та має досить
хваткі руки й поблажливу, схильчиву совість?!...
І Франкові твори дають цілу галерею образів, у
якій по один бік стоять експлуатовані, пригноблені
й забиті люди, а по другий—хижаки, що завжди
мають у життєвій боротьбі перевагу. Надто влучно
та вдатно цю боротьбу показують Франкові нариси
з життя бориславських робітників,—автор розгорнув

¹ Франко—Із днів журби. У Львові, 1900, стор. 55.

² Франко—Мій ізмарагд, стор. 119.

тут широку картину того, як стинаються між собою люди за самі матеріяльні інтереси, голі-голісінькі, нічим не прикриті й не прикрашені. Картина ця міститься в двох великих повістях: «Boa constrictor» і «Борислав сміється» (останньої, на жаль, не дописано) та в цілій низці оповіданнів і нарисів, як от «Рішник», «На роботі», «Навернений грішник», «Яць Зелепуга» («Мілійонер»), «Полуйка», «Вівчар» та інші. Беручи всі ці твори гуртом, треба зазначити, що задумано й написано їх ніби справді таки частки однієї великої праці, та в цілому на один вони складаються й образ—образ безмежних злиднів та муки—з одного боку, і безмежного-ж хижацтва, експлуатації, наживи та колосального наростання багатства—з другого. З формального боку, як бачимо, спосіб писання у Франка нагадує спосіб Еміля Золя, що теж був поставив собі за мету в широко відомій серії романів «Ругони-Маккар» дати образ життя цілої Франції за часів другої імперії, скористувавшись на це «з натуральної й соціальної історії однієї родини». Ріжниця в тому тільки, що французький романіст, серед нормальних обставин працюючи, справді таки сказав усе, що мав і хотів сказати, тим часом як український його товариш, через специфічні обставини нашого життя й літературної продукції, встиг дати тільки де-які частки широко задуманої картини.

II.

Як складається життя робітників, що стають жертвами соціального антагонізму й економічної боротьби—бачимо це в одному з найперших нари-

сів Франкових—«На роботі» («Другъ», 1877), що в пів-фантастичних, у пів-реальних обставинах подає надто показну того життя картину. Один робітник, якому обридло за так-гроші справляти одноманітну роботу побіля шахти, зважується нарешті спуститися в саму шахту, щоб мати більший заробіток. Першим ділом хазяїн-єврей положив йому меншу, ніж іншим робітникам, платню, а нові товариші, «ріпники», домагаються могоричу. Перетерпівши все, що належало новому «ріпникові», спускається робітник у шахту на таку глибочінь, що йому вдень видно стає зорі на небі. Робота під землею кінчається тим, що робітник мало не загинув од задущливого, повного отрутих випарів повітря й од пережитого зворушення занедужав. Коли він лежить без пам'яти в гарячці, ввижається йому «Задуха», що приходить до його й показує своє царство—смердючу безодню, звідки «чутно було такий крик, плач і завод, немов там у муках конають тисячі людей»¹. То було місце, де мучились скалічені, голодні, страшні своїм виглядом робітники, що загинули жертвами капіталістичної індустрії. «Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, жінок, дівчат, діток маленьких! Мати бжека!.. А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Тут лице, страшно змарніле від недуги й голоду; там опухле тіло, мов у топельника; другі знов чорні й страшні, як головні на огнищі!.. На землі, скільки оком засягнеш—усюди люди лежать, а найбільше парубки—молоді, статні, мов явір роскішні. Лежать за-покотом, густо; коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі отворені... Да-

¹ «Другъ», р. 1877, стор. 22.

леко-далеко тягнеться проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огнем, хитрістю і всякими штуками поморені ріпники наповняли її»¹. «Задуха» розгортає перед ріпником усе життя робітника, всю його долю показує і коли він з невимовним жахом запитує—невже-ж ніякого способу нема на те, щоб урятуватись од таких мук, вона відповідає заклик до самодіяльності й свідомості, що покажуть робітникам шлях, як вирватися з тісних лабетів життя.

Про те, як живеться робітникам на бориславських шахтах-ямах, послухаємо старого досвідченого «ріпника». «Роблять людиська, як ті коні в кінноті, довбають святу землю, черпають кипячку, тягають віск. Сказав-би хто—дар божий, золото, маєтки! А глядіть-но ви: де сь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так як би дідько всім тим давися. Чим більше божого дару видобувають із землі, тим більше всі бідніють»². Одно слово, й тут ми ще і ще раз бачимо стару, мов світ, історію, якої набачились усі такі місцевості з допіру знайденими природними скарбами та скаженою боротьбою за те, щоб їх здобути й загарбати. Чи візьмемо «Каліфорнійські оповідання» Брет-Гарта, чи картини Клойдцацької гарячки у Джека Лондона, чи «Уральские рассказы» Маміна-Сибиряка, чи бориславські нариси нашого автора—«всюди біда однакова», всюди одна й та сама картина. Один день, година одна по таких місцях або колосальним ба-

¹ Ibid., 22—23.

² Франко — Полуйка. Львів, 1899, стор. 3—4.

гацтвом можуть подарувати,—звичайно, не робітника—або-ж до кришки зруйнувати, кинувши на саме дно життя, поміж останніх жебраків. Але ризик із перспективою забагатіти світить тільки невеличкій жменьці авантюристів-хазяїнів; для маси-ж людоности, для робітників, оця хазяйська пропасниця повертається на саме зубожіння та деморалізацію. Сюди, до Борислава,—оповідає старий робітник,—«йшли що найліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круті сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського¹ прикупі, не знав нішого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз—ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти—роби що хочеш, жий як знаєш! І жили хлопці... Крики, співи, п'ятики, бійки, різні збитки й жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого рішника встид було не пошити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку між товаришами він був пац. Горівки, пиво, вино, печені—все йому мусіло бути. «Начхати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!»².

Та, видима річ, це тільки показний бік робітницького життя, що раз-у-раз таке буває коло важкої

¹ Ринський або золотий ринський—гульден, копійок з 80, на наші гроші міряючи.

² Франко—Полуйка, стор. 4—5.

їй небезпечної роботи, начеб-то й з добрим попервах заробітком. На ділі-ж той показний бік життя не може таки до решти затуманити й задурити голову робітникові, і ті самі, напр., рішники дуже добре тямлять, чого справді варт оце на погляд неначе й безжурне, веселе та по-своєму принаadne життя. «Бориславське життя,—міркує собі Іван з оповідання «Рішник»,—правда, свободне воно, але хіба ж це людське, господарське життя?... Та й яке свободне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий від,—пі, гірше: ти повний невільник жида, властителя ями, або його касиера. Під землею ти кожної хвили небезпечний свого життя, а поверх землі кожної хвили лайка, поштуркування, понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та п'ятика, той одур! Невже так мало б бути його життя до смерти, до старости?»¹—з невимовним жахом запитує себе наостанці рішник. Щоб відповідь була вимовніша, заглянемо ще до робітників у хату.

«Вже пізно вночі. Тісна, брудна й душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок зеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на високих ногах, бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі. На тапчані не було нікого, зате на помості набито, як оселедців у бочці, якихесь людських істот, що голосно важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Се почліг ро-

¹ Ibid., 60—61.

бітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди й руки при корбі або при вибіранню лепу з киблів та воску з-між глини, тепер лежать покотом на холодній деревляній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної—раз за-для нестачі місця, а по-друге—так буде тепліше. Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною й земним воском, їх одіж—то позшиване лахмання, що ледведле держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця лежать обік молодих, що не стратили слідів краси, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасно тяжка праця і нужда і розпуста»¹

От серед яких обставин доводиться жити робітникам, не кажучи вже про тяжку, небезпечну, часто нелюдську працю. Коли до цього додамо ще факти дикої самоволі та безмежної експлуатації од хазяїнів, що навіть злочинства не лякаються аби висотати більш прибутку того з робітника², а з другого боку, крайню деморалізацію серед самих робітників під впливом непевного заробітку, каторжного життя, темноти й усього загалом побуту їхнього³—то перед нами стане темна, без усякого просвітку, повна жаху картина, без жаднісінької ясної риси, на якій можна-б спинитись оком та відпочити душею. І, що найгірше, такий лад з фатальною неминучістю настає кожного разу, коли віч-на-віч стріваються на-

¹ Ibid., 34—35.

² Іван з оповідання «Ріпник» та ще один робітник з повісти «*Voas constrictor*» знайшли смерть на дні шахти, ставши жертвами огидного злочинства; Яць Зелепуга з оповідання під цим самим заголовком загинув у власній хаті, яку підпалив неситий контрагент і т. и.

³ Надто виразну з цього погляду картину дає оповідання «Ріпник», у якому автор торкнувся родинного життя й-стосунків серед бориславських робітників.

тріярхальні основи життя, що вже своє віджили, з потужним капіталом, який народжується на руїнах цього життя і, немов полюз той, залізними скрутінями обвиває свою жертву й трощить її в могучих обіймах, як у повісті „*Boa constrictor*“.

Мов Ляокоон серед змій,

Так люд увесь в тих путах в'ється...

Ох, і коли-ж той скрут важкий

На тілі велетня порветься? ¹—

тужно запитує поет, зводючи до одного універсального образу результати своїх спостережень та вражень од згаданої зустрічі. Глитай, отой колись у російському письменстві дуже популярний «чумазий» прийшов, напосів на людей, що нічого не сподівались і не вміють дати собі ради, і стер їх з одного маху на гамуз. «Життя бистро тече, зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене—треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди—перша-ліпша хвиля нагряне, перша-ліпша зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя—боротьба вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережеш з одного боку—з другого нагряне, і ти пропав» ². Та хоч і спостережеться чоловік, хоч і зрозуміє навіть, куди бистря життєва жене його, куди треба «пробиратися», то й це йому не забезпечить перемоги в життєвій боротьбі. З усіх боків на тому шляху стережуть-пиль-

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

² «Письма Ив. Франка», ч. II. У Львові, 1877, стор. 81.

пують його промітніші люди, і вже вони, будьте певні, потрапляють, щоб на себе використати кожен етушнь його, кожна помилку на свою користь обернути й загарбати собі його надбання. Ось Василь Півторак («Навернений грішник») надумав був і собі за віком побігти й почав сам на своєму клалгі землі «кипячку» добувати,—і що-ж? Одного сина завалило в ямі землею, другого залило нафтою, отим сподіваним джерелом достатку, а сам новатор опинився в пупких лабетах у глитая, допивсь до білої гарячки й помирає, лежучи «крижем перед царськими вратами» в церкві: може хоч «небесного царствія» пощастить бідоласі доскочити, коли вже земного не довелось захити. Така ж сама проблематична втіха припадає й на долю згаданого Яця Зелепуги: цей «хлоп-ледащо», що так само пив, бо «боліла його неправда», але—не так, як отої легкодухий «навернений грішник»—знайшов у собі досить сили, щоб покинути горілку, коли блиснула йому мета в житті,—чого він досяг? Коли всімнулось йому «щастя» й багатство стало перед ним не самою порожньою мрією, а найреальнішою дійсністю—то спершу хитрий Мендель пошив його в дурні, а потім і зовсім загинув Яць у полум'ї власної хати, яку догадався той самий Мендель підпалити, щоб усі свого злочинства сліди замазати.

Це тільки деталі на змальованій тямущою рукою талановитого майстра картині, яку являє з себе місцевість, охоплена божевільною пропасницею стягання, нагромаджування достатків. «Спокійний лад селянського життя замутився. Грукання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленілися широкими лапами, як уперед,

хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої землі повставало що раз більше горбків сірої илястої глини, мов величезних кертчин, під котрими в темній задущній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмашені, заталапані, утепенені,—працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям»¹. «Мій боже, що ту діється, що ту твориться! — аж скрікує Зелепуга, дивлючись, як швидко, мов на вогні горять, убожіють селяни й як з тієї «пожежі» в міру ж швидко виростають повіхазяїни, глинтаї.—Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть,—кілько ту тої погані назлазилося, як мурашні!... Всюди коплють, риють, черпають тоту кляту кипячку, щоб їм ще горлом лилася!»². Все загарбав у свої загребливі лапи капітал у його найгірших, бо хижацьких, формах; перетворив він і сонне село, і його споконвічних мешканців, силоміць усе набивши на свій конил: «всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було вчути, все нагадувало радше повільний сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шприби тої машини—були живі люди з тілом і кров'ю»³.

Суще пекло, позбавлене усяких радощів життя, опріч чисто звірячих утіх—п'яцтва та розпусти! І яким раєм, коли до цього пекла рівняти, здається письменникові навіть злиденне життя селянина, що мисться потом—та на власному клаптику землі; якими чистими та принадними ті радощі й поезія

¹ Ibid., 129—130.

² «Зоря», р. 1887, стор. 293.

³ «Молот», 1878 р., стор. 39.

селянського побуту, що навіть на малюнках самого Франка, як ми вже знаємо, має й оборотну сторону, яка зневолює людей тікати не озираючись і від того клаптика землі, й від тієї хваленої та уславленої поезії... Франко добре знає цей другий бік медалі, але забувають про його сами бідолашні герої Франкові, без краю принижені й ображені тим, що їх зведено на ролю сліпого додатку до бездушної машини,— і серед бориславського смороду та пекла їм увижаються тільки кращі, принагідні сторони сільського життя. Кожному ріпникові, який ще не втратив до останньої крихти «образа й подобія» людини, це життя видається недосяжним ідеалом; тільки в мріях і можна про його гадати, але вже цим самим воно скрашує долю, подаючи хоч бліду, хоч невиразну, хоч яку-небудь надію на якийсь вихід з нестерпучого становища, на якийсь просвіток у злиднений без краю долі. Від самої думки про те, що може вік цілий доведеться попевірятися серед шахтарської погані, Іванові («Ріпник») «пробігала холодна дрож по-за плечима... Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луки, сиві воли, чисто побілені хатки й розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля—і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легко душно проміняти такий рай на отсе пекло?»¹ Картини минулого, що їхньої принадності й пишноти перш Іван не додавав, пригнічений самими недогодами того життя, тепер воскресають перед ним, як контраст до гіршої ще сьогочасности,—воскресають в усій своїй при-

¹ Франко—Полуйка, стор. 60.

надній красі, опоетизовані бажанням вирватися з-під гніту важкої дійсности. І от зародилась у Івана думка—усіх сил напружити, всіх заходів ужити, щоб знов «стати господарем—хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі»¹. Сама ця думка переродила його морально, витягла з самого дна страшного занепаду, на добре навернувши його стосунки до покинутої колись дівчини; полекшила йому невимовно важку працю та і взагалі скрасила йому злиденне життя, бо показала мету в житті, наповнила його живим змістом, у власних очах ціни йому додала. Тепер, працюючи, «він у думці купався в яснім соняшнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, ч у в с е б е г о с п о д а р е м. Бориславське життя—це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеш на широке, ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусенята і блеють ягнята»². А вже надто опанували ці думки Івана, як почались жнива кругом Борислава. «З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, гнало, перло геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидче вирватися відтам. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жидові всі гроші, наповняла його якимесь диким страхом. «Ні, я не витримаю!»—повторяв він не раз і числив дні і години»³. Таким самим перенятю духом і оповідання «Вівчар»—про робітника, що на глибині 100 метрів під землею дає

¹ Ibid., 74.

² Ibid., 68.

³ Ibid., 73.

волю згадкам про минуле життя на просторі, серед широких «полонин», що з ними доніру оце розлучився. Далеко заводять колишнього вівчаря його згадки; чарівні, своєрідної поезії повні розгортаються перед робітником картини, такі далекі від дійсності, як далеке ясне сонце на пасовиську од мороку в штольні, як далекі простір-воля—од тісноти, чистота—од бруду, свіже повітря прозоре—од задушливого нафтового смороду... Робітник на глибині 100 метрів «копаючи розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин»¹ і—характерно, що ця поезія на пів-слові спиняє робітника, якому мимоволі на вернувся був проклин на уста: немов присутність любої, поважаної істоти, що боїться її чоловік зневажити гнилим та непристойним словом.

Але до колишнього нема вороття. Все оте ясне життя—то тільки гарна ілюзія, поетична фікція, що хіба на якусь годину тільки може полегкість дати, але не має вже сили, щоб цілком відродити людину, захоплену невблаганним колесом історії, й справді таки визволити її з-під гніту обставин. Автор і сам розуміє, що його «дрібно-буржуазні», мовляв, симпатії ні на що. Бо оте прегарне в своєму видержаному тоні оповідання закінчує він поетично-сильною картиною, повною глибоко-песимистичного, але так само й категоричного змісту.

«Кинений долею в глибоку підземну штольню, він (робітник) чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув у инший бік, що він

¹ Ibid., 94.

із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивовиждне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із його лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити й оживити пільму і самоту нового життя. Так, не раз сонце зайде за хмару, і з усієї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоб золотим сявом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом»¹.

Не останнім, звісно, одлискам сонця на заході розігнати морок... Навпаки—де далі, то все більш одступатимуть ясні промені, а все густіший морок налягатиме натомісць, аж поки пільма непроглядна усе поглине, все сховає... Хіба що заздалегідь і на неї якогось способу пошукати...

III.

Отже сьогочасне становище нашого народу видається Франкові надзвичайно сумним. Старі, патріархальні основи життя зрушилися, попадали, пові-ж, що заступають їхнє місце, не позначилися ще на повен зріст, та й народ ще до них не при звичаївся так, щоб забезпечити собі добре за нових обставин життя. Згадуються тут думки одного з Франкових героїв, як побачив він селянина, що збився з дороги поблизу домівки: «оцей старий, що заблудився в близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому—чи-ж це не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втра-

¹ Ibid., 96.

пити на свій шлях і стоїть, мов оцей заблуканий селянин серед шляху, між минулим і будучим, між широким, свободним розвоєм і нещасним ни́дінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі»¹. Неначе на якусь темну смугу натрапив народ і блукає по ній з невидючими очима, не знаючи, як зійти йому з тієї «мертвої точки». Що робити, щоб цю темноту соціальних стосунків розігнати, до яких способів обернутись, щоб зрушити народ з мертвої тієї точки—на ці питання пробує дати відповідь Франко у повісті «Борислав сміється» (друкована в журналі «Світ», р.р. 1881—1882; вперше передрукована в харківському виданні «Творів», т. XII, 1926 р).

Повість задумано надзвичайно широко і як-би її обробити було краще й доладніше, то вона могла-б просто таки захопити тією широкою картиною громадсько-економічної боротьби між двома світами—хазяїнів-капіталістів та робітників. На жаль, написано повість, як видно, на-швидку, і ця недбалість у обробці, що просто б'є в вічі, дуже зашкодила художній її вартості. Поміж реальні, цілком по-мистецькому, гарно, сильно та правдиво написані сторінки вплетено мляві й видимо на-швидку скомпоновані та позчіплювані; серед оригінально надуманих і дужою рукою змальованих сцен та образів раптом прикрим дисонансом проскочить щось таке шаблонове та недоладне, ніби цілком перенесене з бульварних романів (передягання, підслухи, страшні, але не мотивовані нічим пристрасті, зле припасовані до цілого випадки). Та хоча з художнього боку ця повість через зазначені хиби й стоїть нижче від багатьох Фран-

¹ «Л.-Н. Вістник», 1900, VIII, 183—84.

кових творів, проте громадська її вага дуже велика та може й досі не перейдена. В ній українське письменство вперше пробує вийти на шлях чисто пролетарського руху, зарисувати типи українського робітництва й виявити в белетристичній формі зріст і розвиток великої соціальної боротьби, хоча-б тільки в одному закутку на Україні. Безперечно цій повісті судилося багато-б заважити в розвитку громадських думок на Україні, якби вона більш відома була свого часу нашій письменній громаді.

У Франковій повісті одбилась як-раз одна з найцікавіших сторінок нашого недавнього минулого. Гурт робітників у Бориславі, яким важкі обставини життя до живих печінок уїлися, складається в оригінальне «побратимство», що спершу поставило собі було за мету—відплачувати за кривду й гніт над робітниками: «ми,—пояснюють вони,—зібралися до купи громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський»¹. На своїх зібраннях братчики ставлять на громадський суд усі ті кривди та образи, які довелося кожному бачити або на власній шкурі зазнати, а один з товаришів, обраний за «карбівничого», одзначає «на не забудь» кожную кривду карбом на палиці. Так складається оригінальний рахунок, що його товариство мало колись гнобителям своїм заявити... Але всі факти закарбованих і зібраних до купи кривд, утисків та образ, що рясно падають на робітників, наводять їх на думку, що «наша загальна кривда—бідність, безпомічність, голод», і як наслідок такої думки постане питання: «а на кого її закар-

¹ «Світ», р. 1881, стор. 142.

бувати? Чи зносити її терпеливо, тоту найбільшу загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні часткові, що складаються на тоту велику?»¹. Безпосередно винного в отій «найбільшій загальній кривді», певна річ, не знайдено; її не можна приписати до спеціального рахунку тій або іншій особі, а поставити на рахунок загальному ладові, усій системі людських стосунків за нашого часу—до цього наші робітники ще не піднялись були в своїй самосвідомості, бо не зрозуміли ще тісного зв'язку між найменшою соціальною кривдою та цілим соціальним ладом. До слухного часу вони поклали терпіти все, щоб колись, за першої okazji, помститися й за ту «загальну кривду», й за часткове, дрібне її породження. На зборах, що ухвалили так робити, був один робітник, Бенедьо, перед яким давно вже стояв у думках «образ такого побратимства, котре могло-б злучити до купи дрібні сили робітників, могло-б здвигнутися тою сполученою силою й охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж це може зробити одинокий чоловік»². Бенедьо надумує скористуватись для такого побратимства з тієї готової вже організації, що була у робітників; розуміючи, якої то величезної ваги річ, щоб одразу-ж поставити перед товариством певну практичну мету, радить він для першого разу завести касу допомоги робітникам і вийти на боротьбу з хазяїнами грандіозною загальною змовою, щоб усім разом кинути роботу. Боротьба йде спершу добре для робітників, але через

¹ Ibid., 140.

² Ibid., 233.

усякі хазяйські хитрощі та штучки сходить незабаром на гірше й уся змова кінчається для змовників-страйкарів цілком нещасливо. «До давніх карбів прийшов ще один, найбільший—що вони (хазяїни) ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хочуть нас по вік віку держати в безвихідній неволі»,—ось що показала робітникам їхня спроба. На думку приходить найрадикальніший висновок—«підпалити це прокляте гніздо на всі штирі роги»¹. Бенедьо, в особі якого автор хотів, видно, дати тип робітника-«постепеновця», прихильника тихомірної еволюції й «чистих способів», умовляє товаришів готуватись помалу й розважно до нової боротьби і, прочитавши груп та назбиравши сили, слушного часу знов поставити свої домагання. Але про це шкода вже було й говорити: під свіжим вражінням нової кривди перевагу серед робітників здобули лівіші елементи, серед яких перед ведуть брати Басараби. Робітницький до того часу ватажок, Бенедьо мусить одступитися од справи, заявивши товаришам, що «наші дороги пині розходяться»². На цьому саме і вривається повість, кінець її не був ніколи надрукований,—але вгадати його не важко: занадто вже багато назбиралось палива і в повітрі душить димом пожежі, що має помститись за кривди й утиски, робітникам заподіяні³. Класова боротьба між воро-

¹ Ibid., 343.

² Ibid., 344.

³ Таки й справді була в Бориславі в 70-х роках велика змова робітників, що закінчилась підпалом, як і в Франковій повісті; отже повість засновано на дійсній пригоді.

жими таборами закипіла справжня, боротьба на смерть; який кінець її має бути, це авторові ясно ввижається в темряві майбутности, як і читачеві ясно, кому з непримиренних ворогів оддає він свої симпатії... А втім—це «далека-далека історія», як закінчує в окремому виданні Франко другу свою повість з робітницького життя, „*Voas constrictor*“, до якої ще маємо згодом вернутись.

Навіть із коротенького переказу повісти «Борислав сміється» видно, які великі проблеми загальнолюдського життя захопили автора вже на першій порі його літературної діяльності. В повісті виразно виступає та боротьба, що цілою прірвою поділила класи—робітницьку од хазяйської, пролетаріят од буржуазії. Відбилися в ній і ті напрями та течії інтелектуального життя, що панували за тих часів серед ідеологів тієї й цієї класи. Шукання робітницькими верствами нових шляхів, якими-б можна було одійти од страшної недолі, хитання між тихомирними засобами, як от заповомові каси та самодіяльність, бойовими змовами й, нарешті, анархистичним руйнуванням зненависного капіталу—ці всі питання, що й досі стоять на черзі, тоді, десятки років тому, ще більш долягали людям: менше свідомости було серед робітників, більш упертости мали хазяїни. Боротьба в гостріших виявлялась формах і гостріші повинна була відгуки знаходити і в письменстві. В повісті Франка все це перенесено на місцевий галицький ґрунт, зодягнено в такі форми, що всю ту боротьбу малювали не абстрактними як на українського читача рисами, а падали її глибокого практичного інтересу. І не вважаючи на зазначені хиби з художнього боку, Франкова по-

вість все-ж таки лишиться цікавою пам'яткою того, як соціалістична частина української інтелігенції, що за неї й її устами говорив автор, озивалася на болючі питання свого часу та як розуміла свої завдання й своє становище в лютій боротьбі громадських сил і за кого руку тягла. Це цікавий документ до характеристики часу і, тим більше, до пізнання самого автора.

Не маючи на чому спочити в сьогочасності, коли панує скрізь ворожнеча всіх проти всіх та боротьба egoїстичних інтересів, хижацтво й розбрат; не бажаючи заходити в ту «далеку-далеку історію», яку має хіба майбутність показати, — Франко обертається до минувшини, щоб хоч там пошукати відрадісних подій та якоїсь іншої картини громадського життя. Таку картину автор і дає в написаній р. 1882 повісті «Захар Беркут», яку й досі можна читати з великим захопленням, хоча є тут і деяка реторичність, і декламаційний, подекуди піднесений та підсоложений тон. За основу повісти, оту, мовляв, канву оповідання автор узяв татарський напад на підкарпатські землі р. 1241, але на цьому загальному тлі народньої боротьби з потужним ворогом Франко малює картину ще й другої, внутрішньої, боротьби, що одбувається паралельно в межах самої української нації. По один бік стоять справжні заступники народу, чесні, самоотвержені, на все для громадського добра готові люди,—такими були, напр., патріярх свого народу Захар Беркут, син його Максим, то-що; по-другий—себелюбне, пишне та горде боярство, що за-для власної користи та вузьких класових інтересів не зупинялось навіть перед таким бридким учинком, як зрада рідного

краю,—такий був боярин Тугар Вовк. Уся повість, од першої й до останньої сторінки, це властиво не що інше, як палкий гимн громадським почуванням, проповідь найвищого альтруїзму і так само палкий та безошадний осуд вузько-особистим, егоїстичним мотивам діяльності. «Життя,—промовляє Захар Беркут, часто навіть стилем українського «громадівця» 70-х років,—лиш доти має вартість, доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене боже, щоб я коли-будь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб. Ті слова,—додає автор од себе,—то була провідна золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав,—те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього—громади. Г р о м а д а — т о б у в й о г о с в і т, т о б у л а ц і л ь й о г о ж и т т я»¹. У відповідній організації громадських сил оцей колективіст старих часів бачив єдиний спосіб самооборони од усяких хижаків, що не переводяться ніколи й виявляють велику охоту чужими руками жар загрібати та чужою працею багатіти. Усе життя своє Захар оддав на те, щоб скласти за-для ідеї загального добра таку організацію в рідній громаді. І ось наслідки його заходів: «мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в radoшах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому... Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку

¹ Франко—Захар Беркут. У Львові, 1902, стор. 51.

для всіх, а громадські шинхліри та стодоли стояли отвором для потребуючих»¹. Але разом розуміння справ та інтересів громадських не було у Беркута і його односельців занадто вузьким, обмежуючись тісною цариною однієї громади. Логично і послідовно розходячись навкруги, воно вело до міцнішого зв'язку між одрубними громадами, а їх усі злучало в одну велику спілку, в федерацію вільних громад. «Від давна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння й спільне ділання многих сусідніх громад може надати їм силу й може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. То-ж ніколи, працюючи всякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади... І всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми в громадах і між громадами в сусідстві»². На думку автора, що часто устами Беркута промовляє сам, отака організація тільки й може дати універсальні ліки проти злиднів, служити за панацею проти всякого лиха на землі. Почуття-бо широкої любови, на братерстві між членами однієї громади загартоване й видисципліноване, буде розходитись і на суміжні громади, й забираючи все ширші та ширші кружала, обхопить нарешті всю людскість. Бо-ж саме це почуття зв'язує

¹ Ibid., 54.

² Ibid., 55.

людей в одну спілку найтісніше, даючи кожному громадянину імпульс та силу стояти за громадські інтереси більш, ніж за свої власні, а з другого боку, визнавати таке-ж саме право і силу за справедливими інтересами й інших людей. «Ми,—каже Максим Беркут,—над усе любимо свій кутик: коли-б так кождий любив свій кутик, то певне всі люди жили-б на світі спокійно і щасливо»¹. Живущу силу своїх принципів тухольська громада доказала на ділі під тяжкий час монгольського нападу: «Ми,—говорить Захар,—побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю»². Оцією моральною силою громада перемагає навіть серед себе ворогів, людей із супротивного соціального табору, що ненавидять самий принцип громадськості, колективізму. Так, в душі у злісного і мстивого зрадника, Тугара Вовка, відбувається в момент найглибшого занепаду раптова зміна, що наочно свідчить про силу громадської ідеї. Повість, яку взагалі можна назвати найтиповішою утопією в минулому, кінчається Захаровим-Беркутовим пророкуванням про те, що основи колективізму підуть на якийсь час у непам'ять, аж поки тяжкий досвід віків знову викличе їх до життя й дасть їм нову перевагу, вже на вік-вічний. І навівши це пророкування, автор—сам «громадівець»-соціаліст Драгоманівської школи—додає від себе вже таку характерну увагу: «чи не нашим дням судилося відновити його («давнє громадство»)? Чи не ми це живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а

¹ Ibid., 42.

² Ibid., 223.

бодай у досвітках тої щасливої доби»¹? Франко тут тільки питання ставить, але взагалі він ані трохи не заважається сказати, як і куди йти повинен розвиток громадського життя; та на іншому місці таки й дає цілком категоричну відповідь:

Прийде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його по-за собою¹,—

хоча може авторовому поколінню й не судилося зазнати того щастя, як не судилось героєві величньої поеми Франка про Мойсея самому увійти в землю обітовану. Дарма: він бачив її, він її знає й усією істотою пережив ту неминучу прийдешність.

IV.

Та доки сонце зійде—роса очі виїсть... Поки ще той ясний час животворчий прийде, а от теперішнє все під пером Франковим лягає темною смугою оповите. Письменникові, що в братерстві та єднанні людей бачив єдиний для них порятунок і найбільш ненавидів усе, що їх різнить і ділить на **ся**—оті всі межі та перемежки, які в тісних лещатах держать розум людський—йому завжди доводилось зазначати як-раз перевагу в житті тих меж та перемежків, з одягу починаючи й кінчаючи думками. Надто характерні з цього погляду «Гадки на межі» нашого автора. Як в економічних обставинах селянства, «межа, ся попруга вузька, несильну їх силу роздерла на часті», так і скрізь усякі переділки між

¹ Ibid., 224.

² Франко—З вершин і низин, 157.

людьми бувають звичайно дужчими від бажаних основ справжнього людського життя—братерства, єднання та солідарности.

Ей межі, ви межі, вузьенькі, куці,

В які бездорожжя, в які манівці

Ви втисли незрілий ще погляд суспільний! ¹—

кличе в тузі поет. Теперішній лад громадський, що понаставляв усіх тих меж та переділок поміж людьми, не сприяє саме тим, чия доля найдужче цікавить нашого автора, себ-то «в поті чола» трудящим. Навпаки, вдоволення, добра та втіх заживають люди іншої категорії й вони тепер порядкують та заводять у всьому свій лад, дають тон у житті. Ці люди, яких назвав би я хижакими, всі належать до того другого табору, що стоїть навпроти трудящих у поті чола. Визначаються вони хватками, загребливими руками, занадто гнучким та поблажливим сумлінням, широкими апетитами й неситою жадобою що-до задоволення їх. Найперша то у їх мета в житті—свої апетити задовольнити; єдиний шлях до того—через багатство лежить, а багатіти добре всякими способами, нічим не перебираючи, ні на які перешкоди не зважаючи. З боротьби цих двох таборів, на думку нашого письменника, й складається власне те, що зветься сьогочасним життям, і не дурно назвав я Франка співцем боротьби, бо до неї він найдужче прислухається, жадібно ловить кожну ознаку її й озивається на неї своїм, мов Еолова арфа чутким, пером.

У Франкових творах зібрано силу типових ек-

¹ Ibid., 196.

землянів із того хижацтва в людському образі. Колекція їх як до числа, так і дуже докладної обробки, може скласти цілу галерею або, краще сказавши, прецікавий звіринець, де знайдемо чимало живих істот, що мають образ і подобу ніби людські, але справді живуть чисто звірячими інстинктами та жаданнями. Ступінь по ступеню пильнує автор, як розвиваються такі особи; уважно додивляється до ґрунту, на якому вони до зросту доходять; дошукується причин, що зростові тому сприяють—і дає кінець-кінцем вразливі образи невстримного хижацтва та звірства на людській підбивці. Нагадаємо де-які з тих образів.

Перед нами низкою тягнуться оповідання, що показують таких хижаків у їхньому зароді—Гаву та його брата Вовкуна («Гершко Гольдмахер», «Гава», «Гава і Вовкун»). Ще змалку брати пройшли важку школу злиднів, недостачі, одурювання та хижацтва—«ту», як характеризує її автор, тверду школу життя, з котрої виходять люди практичні, меткі та промислові» («Гершко Гольдмахер») ¹. Згодом вони себе ще більше в практичності загартували. Гава, тільки усієї спадщини й діставши од батька, що науку задовольнятися малим і за все дякувати богові, сміливо й без остраху кинувся в шум життя і зразу-ж знайшов у йому своє «щастя», бо був з його чоловік промітний, що ніколи не вагався й ні перед чим не спинявся. Почавши свою громадську кар'єру з ловитви раків, в'юнкий хлопчина незабаром почув, що йому занадто тісно на тому вузьенькому полі, й виходить на «ловца человеков». Він присмоктався

¹ Календарь «Просвіти» р. 1891, стор. 8.

паразитом до трудящої родини міщанина Старомійського і хутко встиг зробити собі з неї дійну корову, проказуючи за кожним разом, коли пощастить, неодмінне: «Слава богу: і то добре на початок!»¹. «Я,—каже згодом Гава,—ніколи ночі не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався жандарам — ой, тяжко згадувати про всі ті способи, як я до гроша доходив. І складав, і хухав на те, і тішився тим, як власною душею» («Гава і Вовкун»)². Придбавши та наскладавши таким способом грошенят, Гава з Вовкуном пробують щастя в Бориславі, бо, як слушно проговорився один з братів—«як же з такими грішми та ще з крепкими руками та молодими головами не спробувати щастя, не кинутися в крутіж, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу?»³. Та цим разом надії на «товсту рибу» змилили братів: штольною залило водою й сами брати насилу встигли вискочити, а всі попередні заробітки їхні загинули там, на дні залитої ями... І от під таку критичну хвилину виразно стала перед очима Гаві основа й початок його капіталу—раки, а також і ті сільські обставини, за яких так щасливо повівся йому був процес призбирування достатків; якийсь голос у середині уперто умовляв його: «Геть відсіль, Гаво! Ту не твоє поле!.. Що ти маєш боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми»⁴. В той-же бік тягнуть його й намовляння практичного Вовкуна, потроху збиваючи останні вагання в душі. Чудову

¹ Франко—Гава. Львів, 1888.

² «Зоря», 1890, стор. 50.

³ Ibid.,

⁴ Ibid., 51.

картину малює художник, даючи образ цих двох хижаків в останній момент, як вони з вершечка високої гори оглядають арену своїх майбутніх подвигів, своє з того часу царство, що лежало тепер під їхніми ногами.

«Тепер Гава почув, в тій самій хвилі, коли отам стояв на найвищій шпильці гори, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі й заживати, що в його нутрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гандляр. Погляд його в якійсь нетямі завис на протилежній полонині, де паслись стада волів і овець, а далі піднявся і зустрів серед блакитного моря невеличку темну пляму, що звільна, широкими плавними кругами колесила понад цілим крайобrazом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушуючи ними, спускався вниз, немов сковзався по похилій площині, а потому параз, махнувши сильно крильми, знову схапувався вгору і тонув у лазуровім тумані. Якась невисказана любов обняла Гаву, коли придивлявся тому гарному, смілому птахові. Він і сам чув себе легким та сильним і готов був летіти та кружляти сею благословенною долиною та кидатись з недосяглої вишини на добичу»¹.

Хижак самим інстинктом почув і порозумів хижака й заохочений його прикладом зважливо кинувся «здобувати оці гори»¹. Почуваєш, приглядаючись до тієї картини, що либонь не з медом прийдеться мешканцям гір, отим, як їх автор рекомендує, «тихим та смирним, як ягнята, Бойкам», перед нашим—не орлом, ні, бо для Гави було-б таке прізвище й занадто потужне і, коли хочете, то й дуже вже почесне,—а шулікою чи, ще краще, справжньою гавою,

¹ Ibid., 52.

що не погребує, коли трапиться, трупом, але й живої крові теж не промине. Почуваєш, що Вовкунові слова: «ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають в зелені—все те мусить бути наше»¹, —що ця мова не так собі, на вітер, мовиться, коли проти лісів тих та полонин спілку заклали загребисті лапи Вовкунові та метка й вигадлива Гавина голова...

Подвигаєм оцього й подібних, під усякими прізвищами, Гав. Франко уділив багато просто таки блискучих сторінок у своїх творах. І Шміла, що споює, а потім до рубчика обдирає безщасного Василя («Навернений грішник»), і Мендель, що *ad patres* одпроваджує Івана, щоб його заробіток забрати собі («Ріпник»), і другий Мендель, що зводить Зелепугу, оплутує його і так само на той світ спроваджує («Яць Зелепуга»), і Юдка Маультроммель, який не зглянувся навіть над людиною, що колись йому була у великій пригоді стала («Слимак»), і Мордко Шіндер, що «законним способом» пустив з торбами Миколу Проця («Сам собі винен»), і Вольф Зільберггланц, що держить ціле село в своїх хватких руках (комедія «Учитель»), і Мошко, який навіть одновірця не помилював («До світла»), і ще один Мошко, що неситості своїй та хизацтву і впину не знає („*Boa constrictor*“ і «Борислав сміється»), і щасливо спарована пара Шварц із Шнадельським («Перехресні стежки») і т. и. і т. и.—все це під усякими найменнями той самий Гава, хоч кожен має свої індивідуальні риси. Це однієї породи хизаки,

¹ Ibid., 51.

частки якогось величезного механізму, приладного на те, щоб оплутувати людей, «в поті чола» трудящих. Через оцих Гав, ім'я котрим легіон, і одбуваються ті страшні факти легального насильства й дурисвітства, грабунку на законних підставах і просто вже злочинних справ та безсоромної експлуатації, яких повно маємо в творах Франка. А разом усе це дає таку невідрадную картину, що з одного погляду на неї морозом сипле за спиною у читача.

Та що там Гава—цей маленький хижак, злодюжка й лихвар на дрібняки! Що його «робота», по неволі обмежена вузькою сферою одного села або й кількох людей тільки! Перед хижаками більшого калібру всякі Гави—справді тільки гави, гайвороння та й годі, а їхнє хазяйнування цілком блідне перед подвигами їх старших братів. У багатющій колекції, що зібрав наш письменник, ми здигаємося з цікавими екземплярами й цього другого типу хижаків, що вже більш скидаються на того орла, якого вільне ширяння натхнуло Гаву з Вовкуном на їхню роботу. В особі, напр., Германа Гольдкремера („*Voac constrictor*“ і «Борислав сміється»), маємо вже хижака нової формації, та й на зріст далеко більшого за допіру згаданих. Як і Гава, дитячий свій вік прожив Герман серед безмежних злиднів, що навіки напоїли йому душу «відразою, глухою смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям» ¹, і виїли з його серця зародки жалю та спочуття до чужих мук. Як і Гава, закуштував він тієї-ж таки «твердої

¹ «Громадський Друг», 1878 р., стор. 101.

школи життя», що загартувала його й насталила йому зуби й пазурі. Як і Гава, почав він з дрібного торгу та ганебного промислу, але на цьому не спинився й пішов далі обраним шляхом, не звертаючи нікому й не зважаючи на перешкоди... «Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й манила тільки одною метою—багатством»¹. Герман пустився берега обережності, кидався на-осліп, брався за найризиковіші справи—і скрізь йому щастило надзвичайно. «Почалася боротьба о багатство—боротьба страшна, завзята, щоденна. Герман міг слідити від самого початку, від маленьких зародків, як росли, розвивалися і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народа, як ширили доокола без ліку нужди, бідности, знищення, а йому самому, при всіх достатках і розкошах, не принесли того, що зветься щастям, вдоволенням»². Для Борислава та його околиць Герман сам був тим полозом (*boa constrictor*), якого образ із нещасною жертвою в могутніх обіймах він собі так уподобав, що держав у кожній своїй резиденції. Далеко навкруги сіяв він своїм багатством насіння нещастя та деморалізації, і вага їх спадає не тільки на чужих людей, а й на його самого, на його рід—на все, що йому близьке було й миле. Неначе якесь прокляття лежить на тому багатстві; воно зробилося Германові тим лихим генієм, що зламав цільність його вдачі, позбавив супокою, посіяв перше зерно

¹ «Дзвін», 1878, стор. 194.

² *Ibid.*, 188.

зневір'я й зненависти до власної родини,—одно слово, той «твердий, практичний, вихований *Geschäftsmann*», як його рекомендує автор, цей неблаганний полоз і сам душився у своїх власних скрутінях. Та, з другого боку, не мав він моральної сили, щоб визволитись з-під гніту свого багатства, одним рухом одштовхнути його від себе, і наперед видко, що з його спроби це зробити нічого не вийде, як не вийшло нічого і з спроби самого автора змалювати глибоку, радикальну зміну на добре в душі у свого героя. Така зміна, не маючи досить причин і відповідного умотивування під собою, може викликати тільки неймовірливу усмішку на устах у читача. Та Франко й сам це незабаром побачив, що зміна та суперечить живій художній правді, і чуття тієї правди, що прорвалося було деякими ваганнями в характеристиці Германа, змусило автора в другому виданні повісти (р. 1884) поробити виправки, що зовсім міняють справу. В другій редакції Герман лишається тим самим «холодним, безсердечним спекулянтом», а наглу зміну в його душі виставлено тільки як скороминущий порив, що не кинув глибокого сліду в душі у практичного *Geschäftsmann*'а. Проте згадана неконсеквентність зменшує трохи вражіння як од цілої повісти, написаної взагалі сильно й палко, так і від особи Германа, без потреби позбавленого дійсної своєї вдачі.

Ще один ступінь—і ми стріваємо нову особу хижацької породи, нову постать великого хижака, але цим разом з крихтою якоїсь навіть, коли хочете, ідейности. Вагман («Перехресні стежки») — лихвар дуже в цій справі досвідчений і вміє зручно обминати всякі законні проти своєї професії перешкоди.

Але сільця свої він наставляє вже розбираючи і тільки на сильних світа сього, а селянам дає навіть помочи. Постаттю Вагмана Франко ніби справляє попередню невдатну спробу з тією моральною зміною у Германа, бо Вагманові він дав той мотив до переродження, якого бракувало Германові. Спершу й з Вагмана був звичайний собі хижак, що не дбав, хто та хто заплутається в його сільці. Але після одного трагічного випадку, що забрав у його сина, а разом і мету, щоб багатіти, Вагман усю свою спритність обертає на помсту людям, що були причиною синової смерті, тоб-то, адміністрації й панству. Він робиться, як сам каже, «добродієм добродіїв людськості» і складає собі навіть цілу теорію на таку тактику. Стаючи в пригоді селянам, Вагман це робить зовсім не з сантиментальности, або хоч не з самої сантиментальности: він знає, що таким способом найпевніше підкопує добробут своїх ворогів, а цього-ж тільки йому й треба було. Тим-то переродження цього хижака не вражає читача несподіванкою, як було з Германом, бо тут показано достатню на це причину, цілком натуральну для такої людини, якою виведено Вагмана.

Та колекція хижаків у Франка не обмежується на цьому типі *Geschäftsmann*'а чистої, мовляв, води, що цікавиться справами самої-но матеріальної природи й, не роздумуючись довго, просто грабує й душить, користуючись з права дужого, що слугує йому та таким, як він. До цієї колекції можна ще додати кілька екземплярів тієї-ж хижацької породи, але з далеко складнішою психологією, з тоншими мотивами до хижацтва. Облишивши навіть таких хижаків, як, напр., Мигуцький (поема «Панські жарти»),

бо як щиру дитину кріпацьких обставин, його не можна вважати за типове з'явище на пізніші часи,— ми й серед героїв сучасности знайдемо досить заступників такого хижацтва. Ось перед нами Анеля Ангарович, героїня повісти «Для домашнього огнища»: це прегарна дама з великопанського роду, без пам'яті любить дітей і чоловіка, сам янгол во плоті в своєму родинному житті—і проте в душі хижачка в буквальному розумінні цього слова. Виховання, оте звичайне недолadne виховання буржуазних кірув, з пелюшок прищепило їй «ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нужденних, упосліджених... Той страх перед недостатком і убожеством... Ту погорду для бідноти»¹. Любов-же до родини, пустивши її залізну, вперту вдачу й не аби-який розум та вигадливість на вишукування засобів для пристойного в буржуазному розумінні життя—попхнула її на шлях тонкого, рафінованого хижацтва. «О, вбожество, недостаток—це були фірії найстрашніші для неї в житті! Щоб заклясти ті фірії й держати їх здалека від свого домашнього огнища—на це вона посвятила так багато... так багато»². За-для щастя родини вона поставила на карту честь не тільки свою власну, а й тієї-ж таки без міри коханої родини; за-для життя в роскошах, «за-для лакоинства нещасного» вона пустилася на, може, найогиднішу форму хижацтва — отой торг «живим крамом», який і зробила підвалиною свого родинного щастя, свого «домашнього огнища». Коли-ж правда виявилась і огнище те мало згаснути серед ганьби та прокльо-

¹ Франко—Для домашнього огнища. У Львові, 1897, стор. 118.

² Ibid., 86.

нів, Анеля знайшла у себе досить сили волі, щоб власною рукою собі смерть заподіяти. Огнище, на хижацтві збудоване, тим самим хижацьким способом і зруйновано...

Ще один ступінь—і ми стріваємось з хижакми, скажу так, духової породи, хижакми інтелектуальними, «душохватами», що в своїй натурі вже й тіні не мають чогось матеріального, а тим часом дупать усе, що їм стане на дорозі, й важать на найдорожче в людині—на її особу, на внутрішнє її, духове життя. Зразком цієї нової одміни хижацтва в творах Франка можуть бути, з одного боку, Гурман (драма «Украдене щастя»), а з другого—патер Гавдентій (оповідання «Місія» й «Чума»).

Патер Гавдентій, цей плохий, непомітний і немов аж придуркуватий «Яким-просторіка»—в душі безперечний хижак, та ще з тих, що так чудово охарактеризував був колись Шевченко:

А той тихий та тверезий,

Богобоязливий—

Як кішечка підкрадеться,

Вижде нещасливий

У тебе час та й запустить

Пазурі в печінки,—

І не благай: не вимолять

Ні діти, ні жінка...

Як-би такого патера Гавдентія поставити у відпівдні умови, то вийшов-би з його другий Гава,—тоб-то, душив-би він дрібноту і потихеньку та непомітно, але певною ходюю й непохитно йшов-би собі до багатства, за кожним разом посилаючи хвалу бо-

гові. Та судилось інакше: доля поставила його в лави *ecclesiae militantis* і зробила часткою «тої сили, котрій — на його думку—ніщо в світі не може опертись»¹,—і от завзятий, фанатичний єзуїта вигадує цілий план хижацької кампанії проти душ людських, щоб залучати їх на лоно «святої католицької церкви» *ad maiorem Dei gloriam*. Спершу не пощастило хитрому патерові, але й спіткнувшись не дуже він забився і не похитнувся, як не похитнувся і Гава. Напевне, розпустивши крила та духу набравшись, не раз ще спробує він щастя в обраній сфері душохватства—і хто зна, куди цей хижак залетіти може...

В особі Гурмана («Украдене щастя») маємо діло з хижакон на трагічній підбивці, що одночасно робиться й сам жертвою свого хижацтва. Цей «звір лютий», це «кам'яне серце», як його характеризує коханка, цей чоловік, що плює на думку про його людей, не дивиться ні на чиї бажання й слухається тільки голосу власної жадоби—не вагаючись руйнує родинний спокій тихого подружжя, бурхливим ураганом вривається в чуже життя, ламаючи на шляху всі перешкоди. Сама Анна, що піддалась йому, себе не тямлячи, не знає по правді, чи любила його. «А, може,—каже вона,—більш боялася, ніж любила. У, сила у його!.. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом... Ох, та й боюсь я його тепер; боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то і зітре нас на порох, знищить, зруйнує»². «І боюсь я його,—при-

¹ Франко—Місія. У Львові, 1898, стор. 40.

² Франко—Украдене щастя. Львів, 1901, стор. 43—44.

знається Анна другим разом,—і жити без нього не можу... Який страшний!.. А що за сила! Здається, як би хотів, то так би й роздавив мене і того... мого хаяву... Поглядом одним прошиб би. Чим страшніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюся частиною його. І нема у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови—нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче»¹. Перед нами, видимо, якийсь гіпноз, та потужна чарівлива «сила нав'яння», що непереможно тягне шлюхеньку пташку в роззявлену пащу гадюки: з жахом, але все-таки падає нещасне створіння, піддаючись єдине велінню мовчазного, нерухомого погляду. Гурман знає свою вдачу та силу свого німого погляду і з неї користується. Такі дужі особи стають ніби прирощеними владиками й господарями над плохими на вдачу людьми, як Микола й Анна Задорожні: сила-бо завжди імпо-нує плохим і підбиває їх під себе... Через ту силу Гурман і втисся в чужу сім'ю, руйнуючи—коли не щастя, якого власне й не було у Задорожніх, то хоч спокій та злагоду. Але й у цього дужого, міцного чоловіка є своя Ахілова п'ята, що не дає йому безоглядно тішитися здобутками сили та затроює і йому життя. Знущаючись з Миколи, Гурман і сам мучиться не згірше, і як по правді, то і з його така сама жертва «украденого щастя», як і з тих людей, у яких він те щастя вкрав. Миколі не стало терпцю і він сокирою зробив край цьому важкому для всіх

¹ Ibid., 82.

трьох становищу, але це тільки попередило той кінець, про який, видимо, і сам Гурман не раз думав. Останні слова його до Миколи: «Спасибі тобі! Ти зробив мені послугу, і я не гніваюсь на тебе. Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялась»¹—одмикають душу цього хижака і ми бачимо, що разом з жертвами свого хижацтва й сам хижак багато терпить і мучиться. Перед кривавим кінцем ті муки дійшли до найвищого напруження й вилилися в передсмертній сповіді Гурмана. Це вже не Гава й не Герман і навіть не Вагман, що йдуть своїм шляхом без страху й вагання; хижацтво інтелектуальне буває далеко важче і складніше, ніж оте примітивне хижацтво за-для достатків, і часто мститься на самих-же хижачах, що не можуть витерпіти надмірної своїх учинків ваги...

Таку широку картину соціальної боротьби, боротьби за достатки, за тепліший куток, за ласіший шматок—дав у своїх творах Франко. Що-до цієї сторони життя, то поруч Франка можна поставити в українському письменстві хіба небіжчика Тобілевича (Карпенка-Карого), що так само найдужче цікавився процесом збирання достатків та нагромадження капіталу, отим царством невблаганного здирства, безмежної експлуатації та наживи, давши невмирущі образи з тієї сфери. Франко і Тобілевич з двох боків і кожен по своєму підійшли до того темного царства й незалежно один од одного освітили його сяйвом свого творчого натхнення. І безперечно, що в творах їхніх маємо документи не тільки з по-

¹ Ibid., 115—116.

буту душі людської, а й з історії громадської боротьби на Україні під критичний час перелому, за-
непаду одних і народження інших форм соціального
життя. І як таким документам, цим творам судилося
мати просто таки історичне значіння в нашому
письменстві.

V.

Я вже досить, здається, спинився на одній із
рис письменницького обличчя Франкового і тепер
можу зробити й де-які загальні висновки. Життя
проходить перед нашим автором бурхливою хвилею
безупинної боротьби між двома ворожими таборами,
між двома супротивними основами життя, і думку
про боротьбу на світовий масштаб, філософічно осві-
тлену, може, найчастіше стрінемо в Франкових тво-
рах, та й обставлено ту думку до того-ж силою до-
казів та ілюстрацій з усяких сфер життя. «В житті,
як на ярмарку, не можна без того, щоб один одному
на пальці не наступив. А кому наступили—того бо-
лить»¹,—каже хтось із дієвих людей у драмі «Будка
ч. 27»; «життя—то борня»²,—проказує сам автор;
«життя—борьба, жорстокі дикі лови»³, «життя—
боротьба вічна, безупинна»⁴,—ще і ще раз проказує
він. Що перед цією повсякчасною боротьбою в що-
денному житті навіть оте страхіття, яке ведуть за
собою чвари й ворожнеча між народами, оті кри-
жаві війни між частинами однієї людськості!

¹ Франко—Будка ч. 27. У Львові, 1902, стор. 21.

² Франко—Мій ізмарагд, стор. 113.

³ Франко—Із днів журби, стор. 50—51.

⁴ «Письма Івана Франка», стор. 81.

Та й що то

Війна? Війни й заповідать не треба:

Вона вже є, ми родимось, живем,

Мремо в війні. Хіба-ж не чули пісню:

Нема добра та й не буде,

Була війна та й ще буде.

Брат на брата ворогує,

Сестра сестрі смерть готує,

Син на батька ніж підносить,

Донька мамі смерти просить.

От де війна правдива, найстрашніша,

Щоденна, люта! Що там проти неї

Всі війни з Турком, Німцем, Москалем! ¹.

Та серед цієї щоденної війни і братовбивчої колотнечі найбільшу увагу Франкову, як ми вже бачили, притягає боротьба соціальна, як наслідок неминучих економічних суперечностей. По один бік у боротьбі оцій стоїть темна, стражденна маса сірої голоти й поодинокі з-межи неї люди, не при звичасні до життя й через те засуджені на погибель. По другий—виступає щаслива меншість, а надто поодинокі з-межи неї особи, яких природа великою мірою наділила при звичасніям до зверхніх умов громадського ладу й цим забезпечила поле боротьби за ними. З першого табору рекрутуються оті покидьки громадянства, ті «ізгої», надаючи цьому давньому слову сьогочасного розуміння,—люди, що пустились берега й опинилися «на дні» громадського життя, звідки вже немає вороття, нема навіть надії на його. З дру-

¹ Франко—Мій ізмарагд, стор. 145.

гого-ж виходять усі ті «ликующие», «обагряющие руки в крови»—частіше в фігуральному, але іноді і в буквальному розумінні слова. Останнім сприяє й фактична сила, а часто і право,—те формальне право, що в глибоку глибочінь стосунків людських не зазирає, а торкається їх тільки на вершках, судить на підставі самих зверхніх обставин; увесь уклад сьогочасного життя громадського тягне руку за цих «вибранців долі». Проти цього всього люди з першого табору можуть виставити не багато—саме конвульсійне напруження, щоб вибратися з біди («Борислав сміється»), або хоч без вісти, за тридцять земель, забігти від неї (цикл «До Бразилії»). Але як напруженню тому здебільшого бракує ясної свідомости, як пугою обуха не пересічеш, а голою рукою жару не вдержиш, то нічого й не виходить з того і стихійний процес боротьби стирає непри-натурених людей на порошок. «Я не раз бачила,—каже героїня з оповідання «Між добрими людьми»,—як галузка, відірвана від дерева, пливе по воді, доки не попаде в крутіж. І ту ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги, але чим далі, тим круги вузші, рух її швидчий, поки течія не змеле нею й не кине в спінене гірло, де вона й пропаде. Чи винна гілька, чи винна вода, що так воно діється?»¹. Нема винуватого... От у тому й лежить уся трагедія сучасного життя, що часто не знайдеш індивідуального винуватця величезної кривди, не знаєш, на кому її закарбувати. «Чи винна гілька, чи винна вода»—судить не нам; зазначимо тільки самий факт. А факт такий: хто під тиском згаданого чисто стихійного

¹ Франко—В поті чола, стор. 309.

процесу діставсь до такого становища, кого затагнув отой шум життєвий—тому нема порятунку. Доведеться тому або тут головою наложити («Панталаха»), або-ж пускатися й падати все нижче, аж доки опиниться вже «на дні суспільности», серед «ізгоїв», покидьків громадянства. А як живеться «ізгоям» на тому дні—Франко показує це промовистими рисами.

Відомо, що в старовину у нас ізгоями звались люди, з тієї чи иншої причини природжених прав позбавлені. Франко цьому термінові надає ширшого розуміння, під категорію ізгоїв підводячи людей позбавлених усякого права, одлучених, мовляв, од громадянства, цілком остракізованих—тих, кого римляни в старовину красномовно прозвали були *aqua et igni interdicti*. Становище цих остракізованих людей, причини, що до його призводять, а також громадські обставини всіх часів, що сприяють легалізованому чи нелегалізованому ізгойству—оті питання, що в Росії, дякувати Горькому, зробились пекучими тільки в останні роки минулого століття—раз-у-раз дуже цікавили нашого письменника. Та й сам він, як що не забув читач, зазнав на своєму віку того становища ізгоя—людини «проскрибованої», «виєлімінованої з порядного товариства», викинутої за облавок життя,—таки справжнього ізгоя. Не диво-ж, що Франко не проминув цього страшного становища. Єсть у нашого письменника дуже цікава що-до характеристики ізгойства драма-казка «Сон князя Святослава», а в ній автор ставить болюче питання в його історичних обставинах, при світлі подій давно-минулого часу, вкладаючи в уста князеві такий монолог:

Що значить сказати

Одне маленьке слово те: ізгой!

Невинне слово! Ще здається навіть,

Що ласку чоловікові зробили,

Бо він на смерть, бач, заслужив. Ізгой

Та й годі... А піди ти змирай сам

Хоч думкою безодню сліз і горя,

Що криється в тім слові ¹.

«Ще здається навіть, що ласку чоловікові зробили», а тим часом надто страшна це кара і найбільше тим і страшна, що спадає не на самого ізгоя, а кладе печать одчуження на всіх, хто йому ворогом не зробився. «От такі маленькі»,—каже князь про діти ізгоя—

А вже ізгой. Без вини своєї,

За батьків гріх, а мусять пропадати ².

. Жінка

Ізгоя! Кілько се одніське слово

Нешастя, горя, муки в собі має! ³.

От встає перед людиною, що побачить себе в становищі ізгоя чи «проскрибованого», грізне питання—що почати, як далі жити? З самої суті становища виходить альтернатива: або загинути одіпхнутому ед живого життя громадського, або-ж боротись, жити помстою тому громадянству, що без жалю викинуло його з-поміж себе. В первісній своїй формі, в простих, як рівняти, обставинах давньої давнини, альтернатива і розв'язувалась дуже просто. Ось, напр.,

¹ «Житє і Слово», т. III, стор. 30.

² Ibid., 31.

³ Ibid., 27.

як розв'язує її для себе Овлур, один з ізгоїв у Франковій драмі:

Прогнав мене наш князь, відняв мені
Все, що я мав, усе, чим жив на світі—
Так що-ж мені було тоді робить?
Я скликав гарних хлопців кільканадцять
І заснував собі отут у лісі
Своє осібне князівство ¹.

Так само розв'язує альтернативу й невідомий зайда, що, як виявилось потім, був самим князем, тільки що через де-які обставини, про які тут не розводитимусь, таївся з цим. На шлях душогубства та розбою і його, мовляв, попхнула

Князівська неправда.

І я ізгой. Зруйнований мій дім,
Побиті слуги, згибли жінка й діти!
Й моє ім'я з ряду живих істот
Ізмазане, а честь моя і слава
Затоптані в болото. Що на мні—
Се й є моє усе добро. Сей меч—
Се вся моя будучина ².

«Таж ви розбійниками не родились»—обертається до ізгоїв один з боярських слуг:

Вас викинено з дому, із громади,
Вас княжі люди гонять, травлять, мов
Тих звірів диких, а кого попадуть,
То вішають без жадної пощади ³.

¹ Ibid., 37.

² Ibid., 38.

³ Ibid., 202.

Але тільки в старовину можна було так прямолінійно й занадто просто дивитись на такі питання; обставини сьогочасного життя занадто поплутані й складні, щоб дозволяти на таку спрощену раду. Проте схожі по суті становища дають раз-у-раз і наслідки теж схожі. Прочитайте Франкову повість «На дні», де автор в один гурт назбирав чимало таких самих ізгоїв сучасности, отих покидьків громадянства, «виклятих парій», страшним тавром убожества натаврованих; прислухайтесь до їхніх простих, та через цю саме простоту тим страшніших оповіданнів про те, що завело їх сюди, «на дно суспільности», а надто особливу зверніть увагу на найхарактернішу з того гурту постать Бовдура—і ви зрозумієте, що, як по правді казати, то не так то вже може й далеко відбігли ми від тих «добрих давніх часів». Тоді який-небудь Святослав одним словом своїм, з одного маху, повертав своїх підданців на людей *aqua et igni interdictos*,—ну, а тепер що, хоча звичайно теперішнє життя до тогочасного й не рівняється? От погляньте-но ще раз на Бовдура. З Бовдура ма-няк—це безперечно; Бовдур не може навіть до такої занадто простої речі доміркуватись, що в тюрмі, за ґратами, він і не могтиме спожити плодів свого злочинства,—та безперечно й те, що не завжди він такий був, що придуркуватість і здичавіння сами прийшли до його в процесі життя, а не якоюсь непереможною спадщиною. Автор оповідає нам його історію, звичайну історію чоловіка, «з диченого не долею, а здичінням доведеного до крайньої розпуки»¹: сирітство, кепкування й синяки невиводні

¹ Франко—В поті чола, стор. 109.

за дитячих літ, важка праця по наймах; гніт і кривда¹ і перший вихор протесту, довершений може злочинством; потім життя в Бориславі—п'яницьке, розпусне, дике життя; потім нещасливе кохання, далі мабуть нове злочинство і кінець-кінцем—яма, в якій на самому дні зібрались такі самі покидьки і з якої вже їм не вибратись ніколи... Не диво, коли у такої зневаженої в житті й життям людини нічого святого не знайдеться: він силе прокльонами й на минуле своє, й на сьогочасне, і на прийдуще; ні позад його не лишилось, ні напереді не вигляда його нічого, що не пускало-б до більшого ще занепаду; він живе самими-но звірячими поривами й люто метиться за свій звірячий образ, ціляючи своєю помстою на людей зовсім, може, невинуватих індивідуально, але винуватих великою спільною виною, бо членів тієї громади, що його з-межи себе викинула. Де шукати індивідуального винуватця—знов не нам судити, та тільки ми й автора розуміємо, що розшукав у житті й показав і таку яскраву, характерну постать, як Стебельський («На дні»): цей з власної вже волі, аби заспокоїти своє сумління, пустивсь на дно громадського життя й сам пристав до «бувших людей»,—

Щоб не чути в серці пекучого болю,
Людської муки не бачити скрізь²,

а головне—свої в тому вини щоб не почувати. Нехай-но собі пригадає читач, як ілюстрацію до сказа-

¹ «Сльота, морози, спрага, втома — то тільки газді дошкуляє, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... За то плату бере!»—*ibid.*, 106.

² Франко—З вершин..., 18.

ного тут, хоча-б початок оповідання «До світла»: маємо там цілу філософію, жахливу філософію того стихійного процесу боротьби та в боротьбі й страти нижчих шарів людськості, що служать за підвалину та підпору усій громадській піраміді. Їх, отих страдників, майстерно схарактеризував талановитий наш письменник, прирівнявши до найнижчих верств води в морських глибинах—до тієї справді «мертвої води». «Чи не пройме нас дроз перестрашу,—питається автор,—коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглушіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилка одна зіпхнула їх з дороги і на-віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?»¹.

— Мамо-природо! відки ж така на нас несправедливість?—кличуть у розпачі оті найнижчі верстви.—Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишються? І чому-б тобі не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись!—вороче вона.—Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватись сами на верх. Ще би я не мала роботи, та вас підсажувати!².

«Ба, трібуйте сами вирватись!»—гірко іронізує автор і на доказ оповідає історію однієї з таких спроб. Напевне читачі дуже добре пам'ятають це прегарне оповідання й знають, як скінчилися надії сим-

¹ Франко—В поті чола, стор. 269.

² Ibid., 268.

патичного Йоська вибратися з дна й піднятися до світла,—тим то нема потреби тут про це говорити.

Як бачать читачі, боротьба низів соціальної піраміди за кращу долю здебільшого на зле їм виходить. Причини тому—стихійність процесу боротьби та несвідомість самих отих низів. Іншого вигляду набирає боротьба аж тоді, коли на підмогу окривдженим приходить розум та свідомість, яких заступниками буває звичайно інтелігенція. Франко, правда, дуже рідко взагалі торкається так званих позитивних типів, а ще рідше знаходить їх серед інтелігентних кругів. Що так ставиться письменник до дієвих осіб у своїх творах, цілком це відповідає природі його письменницької психики: не дурно-ж бо у його вихопилось, що «не час тепер ховати поганих струпів», а треба зважитись на сміливу, хоч і болючу, операцію—«всю гниль нещадно з тіла виривати»¹. Бувши в основі реалістом, що на свої художні образи черпає матеріал із справжнього життя, Франко не міг, певна річ, не завважити, що воно дуже мало може постачити матеріялу на позитивні типи. Далеко щедріше буває воно на таких діячів, як герой оповідання «Патріотичні пориви»—великий патріот, що розпинається за абстрактні принципи «народности» й «руськості», але разом останню здійснює сорочку з людини, що конкретно заступає оті голосні припципи. За цим героєм одного з перших оповіданнів Франка йде цілий гурт таких самих, що янгольський мають голосок, та чортову думку, і в діла перетворюють як-раз оту думку свою, а не слово. Такий був—адвокат-русин («Ліси і пасови-

¹ Франко—З вершин..., стор. 158.

ська»), що продає панові своїх клієнтів, темних селян; такий-же й пишний доктор філософії («Вільгельм Тель»), кар'єрист, що цинічно зрікається своїх поглядів, побачивши, що нема чого сподіватись од їх особистої користи; такі-ж—«демократи» особливої марки з повісти «Основи суспільности» та оповідання „*Odi profanum vulgus*“. Це, з одного боку, «праздно болтающие», мерзенні, нещирі люди, що під машкарою прихильности до народу ховають потайні надії погріти нечисті руки коло народніх злиднів, темноти й безпорадности, додержуючи до того-ж іроничної поради:

Коли два стільці маєш до вибору—
Тут користь власну, тут святу лойяльність,
То на обох старайся разом сісти ¹.

З другого—це наївні доктринери, що тихо й смирно в своєму куточку, «під пнем перегнилим, в болоті гнилому», пересиджують усі життєві бурі й пригоди, найбільш задоволені з ситого животіння; це оборонці «ідеального» й «непорушного» ладу, вороги всякої новини за те тільки, що вона новина,—одно слово, ідеалісти тієї особливої породи, яку так гарно схарактеризував Франко в своїх «Ідеалістах». Ці прихильники «святого супокою», по своїх затишках сидючи,

Читали промови, співали поеми

Про гарне, щасливе в болоті життя.

Та коли прорвався до їх промінь справжнього сонця, коли дійсне живе життя зазирнуло до їх у зацвілий куток—вони не видержали такої «революції» й по-

¹ Ibid., 109.

мерли, і вмираючи, «убійчеє світло кляли»¹. Певна річ, що до такої інтелігенції, яка дбає тільки про себе або принаймні спочиває собі безпечно по своїх закутках, не гадаючи про громадські повинності—не можна ставитися з доброю вірою. І Франко розглядів добре оту стіну відчуження, неймовірливості й зачасної ворожнечі або й просто таки одвертої зненависти, що стоїть між народом і такою інтелігенцією, а слушного часу виростає таки в безодню, яку переступити нема сили. Інтелігенція в очах народу—це насамперед пани, а філософія народня давно вже виразно призначила, як бути з панами. «На панську поміч не спускайтеся,—радить Хома Губатий в оповіданні «Домашній промисл».—Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопіві на здоровля не виходить. Не дармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі-ж натягнуть. Панська ласка би стрим конем їздить»². Ця ніби модернізована легенда про старого Прокруста, взята тільки в реальних тонах сучасного життя, показує, яка глибока безодня лежить між народом та чужою до його інтелігенцією, і цей життєвий висновок повинен був дуже відбитись на творах такого пильного дослідника життя, яким завжди був Франко.

Та на темному фоні цього загального порядку ясними зірочками виблискують у творах Франка й інші люди, яких, уживаючи згаданої вже класи-

¹ Ibid., 43.

² Франко—В поті чола, стор. 202.

фікації Некрасова, я назвав-би «погибающими за великое дело любви». Тим способніше прикласти до їх такий епітет, що й справді вони здебільшого бувають за життя страдниками, а іноді й буквально таки гинуть за ідею, власною головою накладаючи за гріхи всього громадянства та соціальну кривду. Не багато їх, отих ясних постатів. Окрім Андрія Темери («На дні»), що дочасна смерть перебила йому діяльність на громаду в самому початку, до їх можна залучити хіба адвоката Рафаловича («Перехресні стежки»), вчителя Омеляна («Учитель»), може ще Чимчикевича («Чума») та старенького пан-отця з поеми «Панські жарти». Двох останніх, правда, тут не торкатимусь, бо гуманна діяльність їхня виходить швидче з людяної вдачі, з доброго, почутливого серця, аніж із свідомого розуму та ясної громадської позиції. Це тільки зародок тієї народолобної інтелігенції, найкращим заступником якої у Франка виходить все-таки Рафалович.

Рафаловича, що багато де-чим нагадує Андрія Темеру, можна вважати за зразок такого діяча, який усе життя своє зумів підкласти під один принцип, до останнього слова схожий із тим, що автор на іншому місці приклав був до себе самого. «Вихований, вигодований хлібом, працею й потом цього народа, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатити йому»¹—так стає перед нами той принцип у формуловці Рафаловича, що на вимаганнях честі й сумління будує своє життя й стосунки до

¹ «Л.-Н. Вістник», 1899, VII, 60. Порівн. «Nieco o sobie samym» в «Obrazkach galicyjskich» (стор. V—VI) та ще промову Франка на своєму 25-літньому ювілеї,— див. «Л.-Н. Вістник», 1898, XI, 129.

людей. Ради цього принципа він провадить нерівну боротьбу з громадськими умовами, з неймовірністю народу до себе, як до «пана», з безталанням у своєму особистому житті,—одно слово, з усіма тими перешкодами, що «перехресними стежками» послалися й перенітатились на його життєвому шляху. Маючи з природи великий запас невтомної енергії, Рафалович подужав усі ті перешкоди, бодай хоч стільки подужав, що йому пощастило покласти початки солідарності серед селянства й намовити його на боротьбу за своє право. Вужчий був район діяльності в Омеляна («Учитель»), але й тут ми бачимо, як багато важить принцип честі й сумління в громадській роботі. Село цілком переродилося, відколи став за вчителя в йому Омелян. То була сама темнота, несвідомість. «У нас уже звиш 20 літ школа,—оповідає про себе хтось із селян.—Зразу нас били та мучили, щоб ми школу закладали. Добре. Ми заложили. Тоді нас обдерли до сорочки на будову. Добре, ми збудували. Тоді показалося раптом, що для нашої школи нема вчителя, і вона три роки стояла пусто. А врешті надали вчителя, той жив у нас 15 літ і нічого не вчив. Сам жидові вислугувався, на людей скарги писав, а прийшлося що до чого, як бувало пан шпектор на візитацію приїде, то з сусіднього села хлопців позичав»¹. Не диво, що від такої науки тікало все село. Омелян поставив науку инакше й не тільки привернув до неї селян, але й по-за школою не складав рук: «в однім місці вийтові шахрайства відкрив, у другім з сільськими лихварями задерся, в третім читальню заложив,

¹ «Житє і Слово», т. V, стор. 411.

у четвертім касу позичкову до порядку допровадив»¹,—одно слово, скрізь по собі лишив якийсь корисний слід і лишатиме, хоча-б куди загнала його вередлива доля, що грається й кидається такими людьми, як трісочкою на хвилі.

Діяльність цих «погибаючих за великое дело любви» нечисленних борців буває тепер звичайно неширока й обмежена обставинами, але це тільки-но піонери того нового життя, що про його снує свої мрії наш письменник; це перші провісники й проблиски тієї кращої долі, до якої він не перестає кликати в своїх творах. Єсть у Франка чудова змістом поезія «Камінярі», а в ній говорить автор про людей, що з власної волі закували себе в кайдани повинности й борються з темною силою сьогочасного ладу, виставленого тут в образі твердої скелі, щоб кращу людям будучину завоювати. І всі ми вірили,—говорить поет про своїх камінярів, отих людей повинности,—що своїми руками

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,

Що кров'ю власною і власними кістками

Твердий змуруємо гостинець, і за нами

Прийде нове життя, добро нове у світ².

Ту саму непохитну віру проповідує Франко і в казці «Рубач», де виведено людину, що «рубає запори на шляху людськості,—запори покладені дикістю, темнотою і злою волею»³, та й у багатьох інших своїх творах. Надія на кращу для всіх людей долю

¹ Ibid., 282.

² Франко—З вершин і низин, стор. 55.

³ Франко—Сім казок. Львів, 1900, стор. 13.

по всяк час піддержує нашого автора на його тяжкому шляху й додає сили йому встоювати перед ворожими нападами:

Се-ж остання війна! Се до бою
Чоловіцтво із звірством стає,
Се поборює правда неволю,
«Царство боже» на землю веде! ¹...

VI.

Вже з писаннів Франка прозою, що їх я переважно розглядав досі, виразно проступають авторові ідеали та симпатії. Натура у його войовнича й запальна, що з своїми симпатіями та антипатіями не криється, хоч иноді це виходить навіть на шкоду художній вартості його творів. Та найвиразніше виступає особа автора в його поезіях, де особистим почуванням та ліричним поривам художника є ширші простори, щоб розгорнутися й краще себе виявити. Тому-то поезії Франка й постачають найкоштовнішого матеріялу на його характеристику, бо в них він виявляє себе цілком, з усіма своїми вартостями й вадами, даючи відповідь на всі ті запитання що-до власної особи, які можуть цікавити читача.

З орлами я не думаю дружити,
Та я опрусь гниючому болоту;
Щоб через його й другим шлях мостити,
На те віддам свій труд, свою охоту ²,—

¹ Франко—Давнє й нове. У Львові, 1911, стор. 166.

² Франко—З вершин і низин, стор. 80.

цими рядками можемо закінчити той цикл Франкових творів, що досі ми розглядали—той, що на йому позначилася боротьба між двома громадськими таборами. Але авторові мало виявити свої стосунки до цієї боротьби такою негативною рисою: не думаю, мовляв, з сильними на цьому світі дружити,—ні, він у серці своєму носить і цілком виразне позитивне почування до їх, з яким теж не ховається. І скоро вже на «орлів» пішло, то Франкові того почування не затаїти. Ось, напр., які думки у нашого письменника викликає пишний орел гірський, беркут:

Я не люблю тебе, ненавижу, беркуте!—

За те, що в груді ти ховаєш серце люте,

За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих

З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;

За те, що так тебе боїться слабша твар;

Ненавижу тебе за те, що ти цар!

Аж якось чудно було читати оці гострі рядки за тих на суперечності багатих часів, коли «во главу угла» всього світогляду чимало людей силкувалось поставити саму красу, ідентифікуючи її часто з силою, а цю останню з правом,—до того-ж не тільки зверхнім правом міцного кулака, а й внутрішнім моральним, правом; коли відомий афоризм: «хто падає, того й підштовхни ще»—ставлено за основу практичної мудрости; коли силу висажувано на покутя, щоб їй кадити й поклони перед нею бити. «Морально это (що саме—нам це байдуже) или не морально?»—запитував, напр., у Горького якийсь «сельский учитель не у дел», і потім сам відповідав: «во всяком случае это сильно, прежде всего сильно»

и потому оно морально и хорошо!»¹.
«Волка не осудит Господь, если волк овцу пожрет, но если крыса мерзкая повинна в овце—крысу осудит Он»²,—теж у Горького моралізував якийсь Щуров. Одно слово—«пою похвалу силе и презрение к слабости», як іронічно сформулював був десь таку тенденцію Щедрин. Не великого важить та не багато й громадської сміливості вимагає, щоб штовхнути того, хто й так конче має впасти, щоб схилити себе як билиночку, мовляв Руданський, перед силою. Проте наглядівши орла, що кружляє по-над землею та бистрим оком собі здобичи зорить-визирає, поет недавньої ще формації ледве чи проминув би таку гарну okazji розчулитися перед цією подією й «вспіти» красу та силу хижака, а то й штовхнути раз-другий тих, з чияї крові живе цей гарний паразит. Франко—як небо від землі одійшов од тих одописців, що тільки й знали, що вихваляти красу та силу. І вовк, і мерзенний пацюк («крыса») у його однако-во винні, однако-во йому огидні, однако-во мерзотні; орел і гава—однаково хижаки, а з хижакими нема чого церемонитись та сантименти справляти: треба проти їхньої сили виставити таку-ж силу на вічну й безупинну боротьбу.

І ось блищить мій кріс³, ціль добра, вистріл певен,

І вбійчєс ядро під хмари понесе він.

І замісць нести смерть згори на земне ложе,

Ти сам спіткаєш смерть під хмарами, небоже.

І не як божий суд, але як труп бездушний,

Ти впадеш, сүдові тих моїх куль послухний.

¹ Горькій—Рассказы, т. I. СПб, 1901, стор. 165.

² Ibid., т. IV. СПб, 1901, стор. 161.

³ Кріс—рушниця.

Та й не сам ти,—додає зараз-же автор,—

А все, що звесь беркут, полоще кров'ю рот,
Вивисшуєсь над мир, тривогу й пострах сіє—

Те кулі не уйде, як слухний час наспіє ¹.

Усі ті порізнені, поодинокі факти боротьби, що про їх у нас мова була попереду, поет зводить до купи в одну грандіозну картину світової боротьби між світлом і темрявою, між добрим та лихим на світі. Кипить-лютує,—каже віп,—завзята боротьба в природі:

Ще темний Агриман панує,
Розпершись гордо там на сході.
Та в царстві своїм чує він
Таємну дрож. Ось легкокрилі,
Мов стріли, до понурих стін
Летять від сходу світла хвилі.
Лютує Агриман, гасить
Ненависне проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч що він робить, що він каже.
Хитаєсь трон його твердий
І чуєсь Чорному цареві,
Як Ормузд ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих ².

Ані трохи поет не вагається сказати—«кто устоит в неравном споре». Хоча досі, його словами кажучи, «всюди півечиться правда, всюди панує брехня», а проте на майбутність перемогу добра, правди

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 51.

² Ibid, 34.

й справедливості, панування щастя вселюдського—
забезпечено. Насіння святих основ, посіяне в сер-
цях у чесних людей, вони збережуть цілим, непо-
рушно перенесуть його через усі пригоди й ки-
нуть «на пухку, на живу ріллю»¹, бо

Твердша від сталі твердої,
Сто раз тривкіша, ніж мур,
Щирих, м'яких серць твердиня
Супроти громів і бур².

Тим-то—«не бійтеся»,—додає поет бадьорости това-
ришам свого діла:

В кровавих хвилях навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі.
Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лущину,—
Ядро-ж живеє розростесь без впину³.

А коли так, то годі складати руки в зневір'ї, твердо
й непохитно треба йти вперед—усе вперед і далі
та сіяти насіння братерства і любови, за добро
і щастя боротись. Адже-ж—

Ще те не вродилось
Острів залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізав.
Ще той не вродився

¹ Ibid., 13.

² Ibid., 43.

³ Ibid., 154.

Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш утле тіло¹.

Дух людський,—цей, мовляв до речі прекрасними
словами Франка, «вічний революціонер, що тіло рве
до бою, рве за поступ, щастя й волю», за визво-
лення людей од застарілих шаблонів, оця невми-
руща, справді таки «непропаща» сила—ось що стає
за могутчу зброю в боротьбі. Де залунає тільки
поклик до визволення, там

Гинуть слези й сум нещастя,
Сила родиться й завзяття—
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі².

І як нема в світі такої сили, що спромоглася-б «роз-
видняючийся день» спинити, так само нема способу
задержати на її шляху оту кращу для всієї людсько-
сти долю. За наших часів право стоїть на силі—це
правда, але що-ж то сама сила,—запитає поет,—
невже-ж тільки міцний кулак та зброя?.. Ні, відпові-
дає він:

А серця вашого вогонь святий,
А думка, що світи нові буде,
А волі вашої залізні крила,
А переконань, правди блиск яркий—
Чи-ж се не також непропаща сила?³.

¹ Ibid., 42.

² Ibid., 9—10.

³ Ibid., 153.

Отже, як бачимо, поет відшукав силу, щоб виставити її проти грубої матеріальної сили та насильства, знайшов ту підвалину, на яку можна спертися в боротьбі. Але як «віра без діл мертва єсть», так і справжня сила повинна себе чимсь реальним виявити, повинна конкретизуватися в ділі, в роботі, бо інакше була-б то мана порожня, облуда, а не справжня сила. І ось поет, що у його власне життя все складається в одну суцільну картину невинної праці, найпершою зарукою майбутньої перемоги виставляє не що, як ту-ж таки працю.

Лиш праця ржу зітре, що грудь з'їдає,

Чуття живе, неткнуте заховає,

Непросихаючу пору живить.

Лиш в праці мужа виробляєсь сила,

Лиш праця світ таким, як є, створила,

Лиш в праці варто і для праці жити¹.

З власного досвіду і про себе самого говорить це поет, бо—каже він—

Праця дала до життя мні принаду,

Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив².

Тим-то зрозуміємо тепер його бажання—«працювать, працювать, працювати, в праці сконать». «Пісня і праця—великі дві сили», додає зараз-же Франко й чудову ілюстрацію до цього показує в казці «Без праці», де виводить людину, що з усього може користуватись і кожне бажання своє задовольняти,

¹ Ibid., 155.

² Ibid., 64.

сама й пучкою не кивнувши: все давав їй чудовний перетень. І кінець-кінцем той самий Іван Лішох, що навіть смерті не боявся, аби лиш визволитись од тяжкої праці, сам з власної волі, зрікається чудовного подарунку від долі й воліє жити повним життям трудящої людини, аніж, помалу скіючи й розкидаючи творчу силу, животіти паразитом петруженим. Ціною важкого досвіду дізнався він, «що граця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання... що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самотійною істотою. Недостачі тої людської самотійності не надгородять йому ніякі скарби, ніякі роскоші, бо все здобуте без праці являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує й затроює»¹. В останніх словах маємо цілу програму людського життя, яку уявляє собі його наш письменник. Справді—жити для його все одно, що працювати, а працювати все одно, що боротись, і власне до цієї триєдиної формули можна звести всю практичну філософію, що міститься в творах Франка.

Але коли Франко бере за синоніми: жити=працювати=боротись, то й останній член цієї тріяди не таїть під собою якогось ікса, або—інакше кажучи—Франкові не все одно, за що боротись, боротьбу не за-для самої боротьби він проповідує, як колись, напр., «бунт для бунту» проповідувано. Йдучи далі за вказівками, розсипаними по творах Франка, ми зараз-же побачимо, що ореолом святости

¹ Франко—Без праці, казка. Львів, 1891, стор. 64.

повито у його тільки ту боротьбу, яка за мету собі становить високі ідеали людськості, що прочищає шлях до повного виявлення людського в людині.

Люди, люди! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лишь боротись значить жить...
Vivere memento! ¹—

повний бадьорости кличе поет. Доля у його, поле розумом засіваючи, примовляє-приспівує:

Ти розуме-бистроуме,
Порви пута віковії,
Що скували думку людську!
Двигни з пітьми люд робучий,
Двигни з пітьми—та до мене!
Розхитай в нім ясні думи,
Розрости бажання волі,
Виплекай братерську згоду,
Поеднай велику силу,
Щоби разом дружно стала,
Щастя-волі добувала! ².

«Борітеся!»—обертається поет до однодумців у посланні «Товаришам»:

Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 22.

² Ibid., 19.

Лиш гложя, терня—там по вас нехай
Зазеленіє жито наче гай¹.

І така боротьба, що має на меті оце спасенне діло—
«рівняти стежку правді», варта того, щоб за-для неї
все витерпіти, навіть—

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести².

Надзвичайно характерна оця молитва, що з нею поет
обертається до «матери-землі»: і бажання нашого
автора, і мотиви цих бажаннів стають перед нами
так виразно, що більшого вже нічого вимагати.

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов.

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть.

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам—в серце кривді влучать,
Дай працювать, працювать, працювати—
В праці сконать³.

¹ Ibid., 45.

² Ibid., 42

³ Ibid., 14.

Найдужче лякає поета таке життя, що глушить людської душі найкращі почування. «Ліпший невдоволений Сократ, ніж задоволена худоба»—промовляє англійське прислів'я, і творче невдоволення, протест проти буденщини були раз-у-раз лозунгом Франкової діяльності. Сіреньке життіння в атмосфері задоволення маленькими, дрібними радощами вузенького егоїзму, що тільки про власні потреби дбає, що розум заколисує й присипляє думку—такого життя органічно не стерпить Франко з його надзвичайно активною натурою, з його нахилом до широкого альтруїзму та громадської роботи. Адже «вид найвищої погорди гідний» йому—

Се вид Пилата, що Христа на муки
Відав, а сам умив прилюдно руки¹.

Життя байдужне, без діяльного спочуття до людських мук та горя, здається могилою Франкові. Щоб позбутися тихого могильного супокою, він воліє сам мучитися, на себе всі страждання накликає, бо вони вершать думку, будять серце й не дають пропасти людині в людині.

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!
Рви серце в мні, біда журо-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучастя,—
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Поки не дійшли ще люди до мети, поки на землі живуть злидні, голод, лихо, сльози, гніт, облуда і насильство—

¹ Ibid., 177.

Не дай живому в домовину кластися,
Не дай подумать ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя...
Ох, загіздиись на дні душі моєї,
Важкая думо! Сильними кліщами
Стискай те серце, скоро-б від твоєї
Схибнув я стежки! Ночами і днями
Шепчи над ухом: «ти слуга нещасних!
Працєю для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!»¹.

Людина, що «власних бажань» зрікається, що кличе на себе всі муки незадоволених потреб особистих, аби тільки задоволення не зробилося мостом до могили для щиро-людської натури; людина, що вибирає бурхливе життя серед боротьби та праці, а не задоволене животіння на спокійній «постелі безучастя»—така людина тямить, певна річ, за-для чого вона кладе таку жертву велику, пураючись світових утіх і радощів. Повинна теж мати вона й певні ідеали та надії що-до будучини, скоро сучасність не дає їй цілого задоволення. І справді поетові на-віч увижаються ті часи,

Коли подібно нам

По довговічних боях, муках люди
Прокинуться, гнилий розмечуть трам,
Що їх давив, і щиро грудь до груди,
Уста до уст притиснуть, мов брати,
Приязним, щирим словом заговорять,
Позбувшись пут недумства, темноти
І зависти, і людовладства, й горя².

¹ Ibid., 35—36.

² Ibid., 77.

Не хочеться по цьому голосному акорді все-людської любови додавати ще цитат. Та й на що? Адже, сподіваюсь, читач і сам добре бачить, що з Франка непохитний борець за великі ідеали людськості, і в цьому силою та глибиною свого настрою займає він одну з передніх позицій в українському письменстві, маючи зовсім певне й виразно зарисоване обличчя та своїм власним ідучи шляхом. Хоча він з повним правом може про свої твори говорити: «моя бо й народня неволя—то мати тих скорбних дум»¹, але—дарма, що вони скорбні—так рідко прорветься з них голос безнадійного вагання, зневір'я або навіть звичайного особистого почування!.. Та й тоді навіть не далеко автор одходить од своєї основної ноти: він наче соромиться особисті свої почування виявляти, він шукає собі оправдання в тому, що навіть такі твори можуть добру службу справити громаді, показуючи, як не повинно жити, та одвертаючи від того, чого треба стерегтися. Як такий, на думку автора, *argumentum a contrario*, надто характерна Франкова збірка «Зів'яле листє», що містить цикл надзвичайно сильних і гарних ліричних поезій, мукам безнадійного, неподіленого кохання присвячених. На цьому місці нам не так має бути цікава сама збірка, як передмова до неї, де автор, характеризуючи героя своєї «ліричної драми» людиною «слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало спосібного до практичного життя»²—запитує: «чи варто було трудитися, щоб пустити в світ пару жмутків зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька

¹ Ibid., 26.

² Франко—Зів'яле листє. Львів, 1896, стор. 3.

крапель, затросних песимізмом, а радше—безнадійністю, розпукою та безрадністю? У нас і без того цього добра так багато! Та хто його знає, думалося мені,—так на власний закид відповідає Франко,—може це горе так як віспа, котру лічиться виціплюванням віспи? Може образ горя й мук хорої душі в здоровить де-яку хору душу в нашій суспільності?»¹ По такій мові читача, певна річ, не здивує вже, що автор свою передмову кінчає словами Гете: „Sei ein Mann und folge mir nicht nach“.

А тим часом і з художнього боку збірка ця стоїть дуже високо: цілу скалю різноманітних почувань душевних, що йдуть усе *crescendo* й завершуються катастрофою, зарисовано сильно, по-мистецькому, справжнім поетичним різцем. Та й взагалі треба сказати, що цю «ліричну драму», як збірку «Зівяле листе» назвав сам автор, варто поставити на почесне місце в світовому письменстві, поруч «Книги пісень» Гайне та інших таких високопоетичних творів. З чулою, ніжною душею стає тут перед нами поет, добуваючи з того тонкого, делікатного струменту зовсім нові згуки, яких ще не чули ми від його.

...Згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
...Все найвище, чим душу я кормлю,
...Той огонь, що враз і гріє й пожирає,
...Смерть, що забива й від мук ослобоняє¹—

ось що оспівує Франко в своїй «ліричній драмі», підіймаючись на високості вселюдської думки, ви-

¹ Ibid., 5—6.

² Ibid., 17.

являючи не тільки глибоке розуміння душевних переживаннів, а й мистецьке вміння орудувати формою, надавати мові найтоншого виразу. Не можна без глибокого зворушення читати оцього, напр., слова до коханої:

Я понесу тебе в душі на дні
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні...¹.

Не можна так само забути зворушливого прощання поета з своїми піснями, той знаменитий, кожному відомий мабуть епілог—«Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі». Тут справді багатючий скарб чуття заложено, якого не міг подужати навіть «бездушний міль» нелюдського відчаю й туги, що пробивається повсюди в тих піснях. Як поет, наближається тут Франко вершка своєї творчості, давши зразки негмирущої лірики.

¹ Ibid, 68.

III. З СОБОЮ САМИМ У ВІЙНІ.

I.

Як міг докладно розглянув я на попередніх сторінках загальний характер Франкової творчості. Я силкувався вияснити її на численних із творів Франка прикладах показати ту загальну ідею, що червоною ниткою проходить через усю його творчість і надає їй вигляду складеної в одну цілість картини. Тепер обернемося до де-яких деталей, що до загальної характеристики нашого співця боротьби та праці нових додають рис і роблять її виразнішою.

Мені вже доводилося згадувати, що Франко не тільки очей на важку дійсність не заплющує, не тільки її не ідеалізує, а навпаки—показує сьогочасність у низці сумовитих, а як часом то й просто безпросвітних малюнків, що важко б'ють по нервах читача й не дають йому на згоду з дійсністю приставати. Цей безпросвітний і темний взагалі фон Франкових творів не раз навіть нарікання накликав на автора—за те ніби, що занадто песимістично дивиться він на соціальні стосунки людські й тенденційно чорнить їх, у гіршому показує світлі, ніж насправжки буває. Правда, мені вже й те доводилось зазначати, що з цього непоправного, як що так

можна сказати, песиміста що-до сучасности—такий само непоправний оптиміст що-до будучини й ідеаліст у найкращому розумінні сього слова. Але навіть що-до сучасности песимістом можна Франка назвати хіба з великим застереженням,—як що хочете, таким великим, що кінець-кінцем воно в зовсім инакшому світлі виявляє всеньку письменницьку вдачу нашого автора. Прилучити його безоглядно до песимістів не дає, насамперед, отой незмінно бадьорий тон його творів, ота негасима певність, що правда й справедливість таки візьмуть на-останці гору над кривдою. Але ще більше важить тут одна надзвичайно цінна риса в письменницькій психиці Франка,—саме та, що примушує його скрізь і всюди по всяк час по-за людиною-звірем, людиною-хижаком шукати людину-брата, людину-друга. Малюючи найобридливіші образи хижацтва, злости, неправди та насильства, Франко не перестає разом з тим нагадувати, що «не люди—наші вороги», що

Не в людях зло, а в путях тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами¹.

Не в серці людськiм зло! — ще раз проказує він,—

А зла основа—

Се глупота й тота міцна будова,

Що здвигнена людьми і їх-же губить².

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

² Ibid., 175.

«Хай він,—каже автор про «людь потомлений»,—

Що був волом весь рік,

Робив немов машина,

Почує в собі дух живий,

Пізна, що й він людина¹.

Франко найдужче певен того, що з людей тільки продукт історії та зверхніх обставин життя, яких міцну руку однаково зазнають і великі й малі на сім світі, і ця певність дає нашому письменникові силу ставитись об'єктивно, хоча, звичайно, й зовсім не байдужно, навіть до найшкودливіших з його погляду людей. Франко не так цих людей судить та гудить, як вияснює, чому вони саме такими, а не іншими поробились; з його не так суворий та немилосердний суддя, як люблячий учитель, що тільки показує на негативних прикладах, як та через віщо відхиляються люди від нормальної людської натури. Любов до людськості найдужче відзначає нашого співця боротьби; та разом з тим абстрактна, безособова, мовляв, людськість не заступає йому конкретної особи в кожній живій людині, як це показують хоча-б оці слова:

Любов людей, мов хліб той до засіка,

Громадь і степенуй в любов до чоловіка².

Перечитуючи збірку «Мій ізмарагд», читач не може проминути бездоганної з художнього боку й глибокої ідеєю своєю «Притчі про життя», в якій автор переказує одну східню легенду. Утікаючи від лева

¹ Франко—Із днів журби, стор. 62.

² Франко—З вершин і низин, стор. 175.

в пустині, побачив чоловік дерево, що росте над глибокою безоднею. Втікачеві немає іншої ради, і вчепившись за стовбур того дерева та висячи над безоднею, шукає він підпори своїм ногам і ставить ногу на щось тверде, що здається йому виступом скелі. Почувши себе трохи безпечніше, хоча лев усе ще реве у його над головою, втікач оглядається кругом і з жахом бачить, що коріння дерева без упину точать миші й підтинають потроху його останній порятунк. Кинув оком униз—а там на дні провалля величезний смок роззявив страшну пащу й видимо тільки дожидається, коли здобич упаде до його. І заразом почув утікач, що припічок, на який він безпечно був поставив ногу, раптом заворушивсь під ним; придивившись, ще з більшим жахом побачив бідолаха, що за підпору йому була гадюка: вона, звинувнившись у клубок, дрімала в розколіні. І от—

Наче труп холодний
Він висів, певний, що в найблизшій хвилі
Коріння миші підгризуть, гадюка
У ногу вкусить, сил його не стане,
І вниз він упаде змії в пащеку.

Та і в такому страшному, цілком, здавалось би, вже безпорадному становищі око нещасного набачило враз щільник на гілках дерева. Останньої сили добуває чоловік, щоб дістати меду і, припавши устами до щільника, забуває про всі небезпеки та страхіття й велику почуває полегкість,

Найшовши в тих краллинах медових
Несказану, високу розкіш раю...

Надзвичайно цікаве пояснення легенди вложив автор в уста Будді. Пригоди, що спіткали чоловіка на шляху—це небезпеки щоденного нашого життя: смерть, непам'ять людська, невблаганний час, наша власна обмеженість. Здавалося-б, що серед таких обставин немає та й не може бути людині ні упокою й радощів, ні забуття й полегкості. А проте—додає поет—

Одно лиш нам
Лишилось—те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може—
Се чиста розкіш братньої любови;
Се той чудовий мед, якого крапля
Розширює життя людське в безмі,
Підносить душу по-над всю тривогу,
Над всю турботу із-за діл минутих—
В простори повні світла і свободи.

Поспішайте-ж натішитись оцим «чудовим медом», що єдиний дає заспокоєння й забуття що-хвилинних пригод та небезпек у житті,—так кінчить автор свою прегарну притчу,

Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У роскоші любови і бажання,
В братерстві, у надії, у змаганні
До вищих чистих цілей є ваш рай¹.

Без такої любови не мають жадної ціни для Франка ніякі славні вчинки; найвищі подвиги без неї не варт нічого, бо

¹ Франко—Мій ізмарагд, стор. 53—57.

Одна любов з них зробить скарб цінний
Перед престолом бога ¹.

Сама любов дає зміст життю,—оте високе «вміння жити», якого инакше не добути. «Уміти жити!»— кличе поет—

Трудне, високе вміння,
Котрого жадна книга не навчить,
А лиш навчає досвід і терпіння
Й любов, що всіх ріднить і єдинить ².

Любов до живої конкретної людини—це в світогляді Франка зміст усього життя людського, і всі його твори показують, що основи братерської любови до всієї людськості глибоко заложено в серці поетовім, і вони й стали йому за ту Аріяднину нитку, що вивела його з лабіринту життєвих суперечностей на праву путь. Кілька ілюстрацій з Франкових творів покажуть нам оцю його, як письменника, основну рису виразніше.

Ось перед нами Каїн (легенда «Смерть Каїна»), цей на віки-вічні вигнанець з-посеред громади людської за страшний гріх братовбивства,—

І був весь світ ненависний йому:
Ненависна земля і море й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч;
Ненависні були йому всі люди,
Бо в кожному лиці людському бачив
Криваве, сине Авеля лице...
Ненависна була йому і та,

¹ Ibid., 19.

² Франко—З верши і низин, стор. 212.

Котру колись любив він більш вітця

І матері, і більш всього на світі—

Його сестра і жінка враз, нелюба

За те, що їй ім'я було—людина¹.

І ось цей зневірений у всьому мізантроп, це ходяче втілення зненависти й ворожнечі, якому все нагадувало про страшне його злочинство й невимовними пекло муками—він цілком переродився, зазнавши того-ж таки могутнього почування—любви. Приглядаючись з вершечка гори до тієї лютої боротьби, що кипіла в раю коло дерева пізнання добра і зла та дерева життя, завважив він раптом, що тільки покуштує хто плоду з дерева життя, той

Прояснивався увесь, благим спокоєм

Проймався і голос підіймав, і кликав

Усіх до себе, ворогів найгірших

Мов друзів обіймав і був неначе

Той плястер меду чистого солодкий

І запахуючий, ясний і поживний,

Одним чуттям наскрізь пронятий.

Значить: чуття, велика любов—

Ось джерело життя².

І першому душогубові, людозненависникові й неприродному ворогові усього живущого й цілої природи навіть—враз усе в іншому показується світлі.

Чуття, любов! Так ми-ж їх маєм в собі!

Могучий зарід їх у кожнім серці

Живе,—лиш виплекать, зростить його,

¹ Ibid., 395.

² Ibid., 412—413.

І розів'есь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі і не треба
Нам в рай-тиснутись, щоб його дістати!
О, боже мій! Невже-ж се може бути!
Невже-ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу? ¹.

Зміст і вартість життя знайдено, і безмежним мукам Каїновим ту-ж мить кінець прийшов. Він чує, що навіть у його в серці—

Гнилім, побитім і закаменілім
Живе ще, розвивавсь і цвіте
Те райське сім'я, та свята любов ².

І немов крига на животворчому сонці, так під теплом того могутнього почування розтає в серці Каїновім зненависть та ворожнеча до людей. Мені,—промовляє він тоді,—

Так дуже жаль усіх людей,
Тих бідних, засліплених! Я їх так
Люблю з їх сліпотою й лютим горем,
З їх поривами до добра... ³

Бо зрозумів тепер Каїн, що обмеженість натури людської, могутні спокуси, розкидані скрізь у житті, незнання правого шляху й правдивої людської мети—ось де справжні причини тому, що люди зробили пекло на землі, що

¹ Ibid., 413.

² Ibid., 414.

³ Ibid.

Мечуться вони, мов лист сухий
В осіннім вітрі—ріжуть і мордують
Одні других лютіше звірів лютих
І риються в землі, до неба рвуться,
Пливуть по морю—в небі, чи за морем
Шукають раю, щастя, супокою,
Шукають того, що лиш в серці своїм,
В любові взаємній можуть ізнайти¹.

Але зрозуміти—давно вже сказано—значить і про-
стити. І ось недавній людозненависник та перший
душогуб, що своїм злочинством розпочав на землі
безупинний, безмежний ланцюг душогубства, зло-
чинности й лиха, надумує свій гріх спокутувати,
показавши людям, «як у власних серцях рай но-
вий створити». І хоча Каїн і падає фатальною
жертвою свого заміру, з руки власного нащадка
смерть прийнявши, проте вмирає він, цілком поми-
рившись з життям. Навіть по смерті

Він лежав, немов дитя
Вколисане до сну, простягнувши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалося, і по смерті тліла ще
Не сказанна утіха і любов².

Думаю, що навіть у всьому світовому письмен-
стві не багато можна знайти творів, перенятих та-
кою великою й величною ідеєю, з таким грандіоз-
ним образом любови... І що може найцікавіше—

¹ Ibid.

² Ibid., 420; загальну генезу поеми див. у П. Ф и л и-
п о в и ч а, вступна стаття до київського видання «Смер-
ти Каїна» (В-во «Слово», 1924).

автор, очевидно, не випадково, щоб змалювати духове переродження, вибрав за героя своєї легенди Каїна, цього батька злочинності як-раз проти братерської любови, цього, скажу так, подвійного душегуба, що вбив із Авелем не тільки людяність, але й братерство. Видимо, Франко бажав показати цим, яке надзвичайно потужне з любови почуття, коли може вона переродити й оновити навіть найзапекліші в лихому серця, повні найбільшої злости, безмежної зненависти. Не забуваймо-ж, що любов, на думку Франка, це найперша навіть ознака цілої, не розполовиненої, справді людської натури.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить—
Той цілий чоловік¹,—

так визначає наш поет «цілого» чоловіка, любов і тут на першому поставивши місці. По-за цим, очевидно, для його нема людини—принаймні гармонійно складеної, цілої, справжньої людини, вартої цього великого наймення, що «звучит гордо». мовляв словами популярного російського письменника.

Взагалі кажучи, пробудження людини в таких істотах людського образу, які, здавалося-б, цілком цей образ і подібє людини втратили, та ще бажання вирватися з буденних обставин, вернути

¹ Ibid., 15.

втрачений рай духового сунокою або відродитись до нового життя—ось звичайна у Франка, найлюбіша йому тема, до якої так часто він вертається в своїх творах. Письменник наш надзвичайно цікавиться такими питаннями й раз-по-раз з любов'ю та спочуттям стежить за процесом духового перевероту в своїх героїв, потужним розмахом свідомого своєї сили художника окреслює пайдрібніші його прояви, найменші подробиці зазначає. Через те мотив любови, морального переродження й оновлення, коли в людині прокидається сумління—цей мотив стоїть на центральному місці в творах Франка. Автор ніби певен, що нема такої людини в світі, хоч як запепала-б вона морально, у якої в серці не лишилося-б бодай зерна справді-людської натури, що слушного часу голосно про себе нагадує. Нема таких запеклих людей: навіть у Каїна, як ми допіру бачили, настав такий час, коли «перший раз мета йому заблисла». Ось мінімальне вимагання, яке Франко ставить до кожного:

Тож сли всю життя путь

Чоловіком цілим

Не прийдеш тобі бути—

Будь хоч хвилечку ним¹.

І будьте певні—він зуміє таки вишукати цю спасенну «хвилечку» у своїх героїв, коли з мукою й надією, слухаючись єдиного голосу розбурканої совісті, кидаються вони шукати мети й тямку в житті...

От хоч-би Герман Гольдкремер («Boa constrictor») — здається, над хижакими хижак, а й у його

¹ Ibid.

наглядів автор хвилину, коли блиснуло оте «последнє зерно людської натури, котре ще осталось в нїм неперепалене забійчою золотою гарячкою»¹, коли в йому на часинку прокидається «цілий чоловік»,—правда, на одну часинку. Ось мерзенний зрадник Тугар Вовк, що свій рідний край продав лютому ворогові («Захар Беркут»),—і він ціною власного життя здолав заплатити за гідкий свій учинок, і у його прокидається иноді сумління, і йому в душі озивається щось святе... Так само ріпник Іван («Ріпник») занехав гуляще життя й морально ніби на-ново на світ народився, мріючи про те, щоб спокутувати гріх свій перед покинутою дівчиною; так само й «хлоп-ледащо» Зеленуга («Яць Зеленуга») зарікається заживати єдиної своєї втіхи, горілки, щоб пове почати життя, певною метою позначене. І лихвар Вагман («Перехресні стежки»), що допомагає селянам, виробивши навіть своєрідну лихварську філософію на оправдання тієї допомоги, і Стебельський («На дні»), який понинув неробоче життя й за довго до народження толстовства практично справдив у житті багато з його постулатів—ці такі не схожі люди однаково озиваються на голос кращої сторони людської натури. Хто читав повість «На дні», той певне до віку не забуде Бовдура, оте «гниле порохно», найтипівішу особу з-межи покидьків громадянства. А тим часом і у цього звіря в людському образі знайшлись хвилини, коли «його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли»... Тоді,—оповідає далі Франко,—«з очей зчез гнилий блиск світячого по-

¹ «Молот», р. 1878, стор. 57.

рохна... Понурі гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов на-ново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі»¹. Та й по-за цим надто промовистим прикладом, згадаймо сльози звіря-отамана над шматком панцизняного хліба («Панцизняний хліб»), або плач пана Мигуцького («Панські жарти»), теж досить виразної масти суб'єкта; згадаймо ще цілу галерею сцен та образів із «Жидівських мелодій»—усіх тих людей (поеми: «У цадики», «З любови», «По-людському»), які каються за старе й шукають нового, з яких кожен вирвався з «власти теми» й лютости і, ставши людиною, «ненависть в власнім серці до людей переборов»², як мовляв герой поеми «По-людському»³. Я тут згадую тільки

¹ Франко—В поті чола, стор. 119.

² Франко—З вершин... 274.

³ Я дуже радий, що можу тут згадати оповідання саме з єврейського життя—свідків того, як безсторонне й терпимо ставиться наш автор до євреїв. Річ у тому, що де-хто з надмірних патріотів з-межи євреїв кидав Франкові обвинувачення, що він тенденційно малює єврейство; за підставу до такого обвинувачення послужили типи євреїв-експлуаторів, яких часто виводив на сцену Франко (див.: *Cupidus veritatis* —Литература благих наміреній, «Восходъ», 1896, кн. V'). Таке обвинувачення, так само як і подібне од «патентованих патріотів» українських чи польських, найкраще збивають згадані тільки-що твори, в яких автор малює євреїв не чорними експлуаторами, а просто людьми, що шукають правди й справедливости. Та і взагалі, коли доводилось Франкові торкатись єврейської справи, завжди він освітлював її відповідно до принципів гуманности й справедливости, без жадної ворожнечі до єврейства, як до нації. (Див. першу Франкову повість «Петрії й

такі твори, в яких моральне народження бренть головним мотивом; а скільки ще раз буває воно у Франка епізодично, як мотив другорядний!

Та Франко покаже нам, що людина під час духового піднесення й не того ще може доказати. Ось для прикладу невеличка сценка з відомої повісти «Для домашнього огнища». Я вже згадував про Анелю Ангаровичеву, що за-для добра своєї родини пустилась на найгідче може хижацтво—торг живим крамом. І от дівчат, що їх Анеля продала в публічні доми, поліція приводить перед її труп, щоб свідчили проти неї перед чоловіком небіжки, капітаном Ангаровичем.

Дівчата підійшли ближче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

— Скажіть тепер, чи це та сама пані, що вас вербувала до служби?

— Ні,—відповіли дівчата в один голос.

Гірш (агент поліції) аж підскочив, аж почервонів із злости.

— Це неправда!—скрикнув.—Це не може бути!

— Пане Гірш!—строго упімнув його комисар.—Маєте мовчати!... Прошу мені ще раз рішуче сказати,—мовив далі, обертаючись до дівчат,—чи оця пані вербувала вас до служби, чи не ця?

— Ні, не ця!—рішуче відповіли дівчата¹.

Я певен, що ця надзвичайно зворушлива сцена, до якої аналогічну з цілого нашого письменства

Добощуки», а також «До світла», «Перехресні стежки», то-що; порівн. ще брошуру «Радикальна тактика», ч. I, Львів, 1898, в розділі «Радикали і жида»).

¹ Франко — Для домашнього огнища, стор. 147—148.

хіба в Шевченкових «Неофитах»¹ можна добрати, ніколи не вивітриться з пам'яті у того, хто читав Франкову повість. Оце коротеньке, але повне глибокого змісту—«ні» довго озиватиметься в ушах у читача, як одно з найкращих вражінь, яких зазнаєш од того високого образу, коли людина саму себе перемогла, хоч «на хвиличку» стала справжньою, «цілєю» людиною. І знов-же це не єдиний такий у Франка образ: до його десятками можна вишукувати паралелі. Наведена тут сцена тільки зачинає собою цілий ряд людських постатів, у яких збуджена совість виявляється найвищою вибачливістю, всепрощенням і самопожертвою. Згадаймо Гурмана («Украдене щастя»), що прощає Миколі заподіяну йому смертельну рану й поспішається сказати, що це його власної руки справа; згадаймо Гриця та його батька («Гриць і панич»), що не тільки забули помститися на паничеві, але навіть допомогли йому ціною власних мук; згадаймо дівчину, що власної крові й життя не пожаліла, аби врятувати людину (поема «Бідний Генрих»); згадаймо старенького пан-отця, що головою наложив за-для добра своїх парафіян («Панські жарти»); згадаймо, що зробили й ці селяни, коли їхній ворог лютий, пан, попався їм до рук зв'язаний, безсилий і зневажений:

Ні жаден крик ворожий,
Ні згідний сміх, ані проклін

¹ . . . Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять («Неофити»).

З юрби не вийшов. Що вже кпити,
Клясти і зв'язаного бити,
Коли й без нас побитий він? ¹

Та й того ще мало: ті самі забиті, темні селяни дають іще помочі безпорадній жінці свого ворога й лютого ката і самохіть беруть на себе панцизняну повинність, не попускаючи, «щоб пані так і пропадала серед живих людей» ², а на-останці йдуть навіть благодіти своєму ворогові помилювання. І найцікавіше може те, що для Франка зовсім не герої ті, хто чує силу на такі подвиги всепрощення й самопожертви, а звичайні собі люди, часто на загальний погляд навіть підупалі люди, до покидьків громадянства належні, як згадані допіру проститутки. Легко через те зрозуміти, яке безмірне здивування викликають їхні вчинки у заінтересованих людей, що зовсім иншого од їх могли сподіватись.

Невже це правда? Ви не п'яні?

Невже ви люди тож, і в вас,

У мучених, похилих, битих,

Не зглухло людськеє чуття? ³—

так проривається оце здивування у жінки нелюда-пана, що ні очам, ні ушам своїм віри не діймала, коли побачила жаль і спочуття до себе від тих, хто дуже багато мав причин, щоб ненавидіти.

Отже бачимо з цього, що і в особистому житті кожної людини, і в житті громадському, Франко шукає насамперед моментів боротьби—боротьби

¹ Франко—З вершин..., стор. 376.

² Ibid. 380.

³ Ibid. 382.

внутрішньої, боротьби людини з собою, з власною натурою,—і моменти ці ставить раз-у-раз напереді, на покуті, скажу так, у своїх творах. Людина, на погляд нашого письменника, носить у собі дві суперечливі, протилежні основи, що органічно не можуть помиритися й одна одну виключають. З одного боку, у кожного в серці заложено «зерно людської натури», розуміючи під цим зародки кращих пориваннів людських; з другого—у кожного живе поруч і свій «звір», ота «хижа bestія, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді ворущається зовсім явно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема», як читаємо в повісті «Основи суспільности»¹. *Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust*—це звичайна між людьми трагедія, образ якої розгортає залюбки Франко, ставлячи її в глибоку залежність од самої натури людської, що їй немов призначено до віку хитатись між зазначеними крайніми полюсами, отими протилежними основами душі. Як життя соціальних організмів складається з сутичок та боротьби громадських класів, так само сутички й боротьба отих заложених у душу кожній людині основ, тих «двох душ», творить внутрішнє життя людей, глибоко інтимні, індивідуальні їхні переживання. Перевагу часами має то одна, то друга з отих основ: то «хижа bestія» забиває людське в людині, то вибивається нагору людяність. Проте Франко певен, що і в цій особистій боротьбі, яка роздирає й розполовинює «цілого чоловіка», особу людську, остання перевага буде таки за основою добра,

¹ «Житє і Слово», т. II, 241.

правди й справедливості, за людиною в людині, а не за «хижою бестією». Ця певність виявляється з тієї любові, з якою автор стежить за кожним людським порухом у своїх героїв, зазначає кожен прояв добра в їхніх переживаннях, а ще більше— з тих численних прикладів морального відродження й високих подвигів безмежної вибачливості й альтруїзму, яких повно в творах Франка. Вони в цілості складають ніби якийсь величний гімн людині, як людині, підіймаючись іноді до пророчого патосу й натхнення, як у поемі «Мойсей».

О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання¹,—

не не тільки рідному народові міг-би проказати Франко, а й усій людськості, як і кожній людській особі зокрема,—людині—однаково, чи пишеться вона з великої чи з малої літери.

Я вже поперед усього згадував, що до всіх своїх героїв, навіть до лиходіїв найзапекліших, Франко ставить не як суворий, неблаганний суддя, а як люблячий, спочутливий учитель. Повинен тут додати, що це треба розуміти не так, що автор ніби виправдує лихеє, або що йому байдуже про його. Вчинок Пилата, що вмив руки од наслідків діла, яке пішло з тих самих рук, Франкові здається найганебнішим учинком; так само й «постеля безучастя», на думку нашого письменника—все одно, що моральна смерть для людини. Автор, що вміє любити і прощати, вміє так само ненавидіти, але й знена-

¹ Франко—Мойсей, поема. Львів, 1905, стор. 6.

висть його впливає з тієї ж таки любови до правди, добра й справедливости. Усе, що перечить оцим основним вимогам щиро-людської натури—варто тільки зненавиди, може проти себе тільки боротьбу викликати: иншого становища не розуміє Франко. В «Тюремних сонетах» він оповідає про двох богинь, що приснилися йому в тюрмі: одна була Любов, друга Ненависть, і ось що мовила ця друга:

Я—Ненависть,
Любви сестра й товариш невід-
ступний

Ненавижу я все, що звесь лукавість
І кривда й лад нелюдський та підкупний,
Ненавижу я всю тоту неправість,
Що чоловіка пха на путь непутний,
Що плодить в душах підлість, брехні, зависть,
Крутіж отой могучий, каламутний.

І богиня, ота свята Ненависть, дає поетові свою заповідь—на невинну боротьбу з лихом:

Щоб ти зненавидів його і бивсь з ним сміло:
Хто з злом не боресь—той лю-
дей не любить¹.

До цих слів нічого не треба додавати. Хіба те, що і в любові, і в зненависті автор однаковий: усе той самий борець—за вищі сторони натури людської, за справжню людину проти «хижої бестії»...

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 175.

II.

Як поет любови в найвищому й найблагороднішому розумінні цього слова, Франко віддає свої симпатії тим, хто найдужче їх потребує—усім малим людям: отій сіромі, в поті чола трудящій, пригніченим та знедоленим обставинами нашого соціального ладу, викинутим у вирі класової боротьби по-за межі людського животіння. Певне та-ж таки риса нашого письменника зродила в йому й жалісливі, зворушливої любови повні стосунки до дітей—отих теж малих людей, що носять у зародку всі прикмети людської натури й колись мають прилучитися до одного з ворожих таборів, стати в лави або пригнічених, або хижаків. Може бути, що стосунки нашого письменника до дітей—це деталь, але деталь така для Франка характерна, що я конче вважаю за потрібне спинитися на ній, бо вона ще одну рису додає до нашої характеристики Франка, як поета великої любови. Адже не дурно, певне, «дитячі серця», тоб-то нахил дітей до чистої і некорисливої любови, вважає він за «найкращий скарб» у людини¹.

Малюнкам з дитячого життя, що висвітлюють психологію цих малих людей, Франко присвятив цілий цикл оповіданнів («Малий Мирон», «Грицева пікільна наука», «Оловець», „Schön Schreiben“, «Борис Граб», «Мавка», «Один день з життя уличників львівських»), не рахуючи епізодичних картин по тих творах, в яких дитяче життя не стоїть на передньому плані (дитячий вік Германа в „Boa constrictio“).

¹ Франко—З вершин..., стор. 58.

tor“, відповідні сценки в повісті «Для домашнього
огніща» та ін.). Треба до цього додати, що онові-
данія ці та епізоди взагалі належать до кращих
між творами Франка. Автор сам любить дітей, і це
почування авторове до маленьких героїв і його
твори оновиває якоюсь сердечною огрійливістю та
лагідним чуттям. Коли авторові доводиться торка-
тись сутичок між дитячою вдачею та домаганнями
дорослих, він раз-у-раз тягне руку за слабших, пе-
зіпсованих істот, що багато лиха зазнають од уся-
ких «педагогічних» над собою експериментів.

Франко не тільки любить дітей, а й розуміє
душу дитячу й особливу вдачу. Надто любить він
спостерегати й дивуватися до того, як починається
в дитині розумове життя, як з'являються перші
проблиски критичної, нешаблонної думки в моло-
дому організмі, як народжується свідомість—отой,
мовляв словом російського поета, «первый младен-
ческий крик в человеке родившейся мысли». Франко
нильно і з видимою втіхою показує вам такі епі-
зоди з дитячого життя, коли якийсь-небудь малюк
починає замислюватися над тим, що бачить і чує
круг себе, коли у його «невеличкі сірі оченята живо
бігають, дитиняче чоло стягається—думка по-
чинає рушатися», або коли «на дитиняче
чоло знов немов хмарка набігає—це думка на д-
ходить»¹. Для його отой перший крик народже-
ної в людині думки цінний вже сам по собі,—дарма,
що та думка часто буває і непевна й недостигла,
а з погляду дорослих то може й смішна та недо-
тепна; цінний через те, що це своя думка, не під-

¹ Франко—В поті чола, стор. 30 і 32.

слухана й не вихоплена у старших, отже не звичайна, не шаблонува. За цю першу свою думку дітям звичайно доводиться витерпіти й першу боротьбу з дорослими, що часто зовсім несвідомо силкуються нагнути дитину на свою вдачу, скерувати думку її на утерті шаблони, розтоптавши самий зародок оригінальності в дитячій натурі. Щирою тугою та жалем брешуть у Франка сторінки, що оповідають про перші муки й розчарування отих малих людей: «бідний малий Мирон!»—таким вигуком кінчає письменник оповідання про першу боротьбу одного з маленьких героїв своїх, і в тому вигукові одбилися гіркі домисли автора про невеселу сучасність та ще більш невеселу прийдешність любої йому малечі.

Любов до дітей, отих майбутніх борців та страдників, виявляється у Франка ще однією цікавою рисою. Він часто зазначає ту вагу, що мають діти в житті матери: вона ніби з дитиною й сама наново родиться, стає морально кращою й чистішою од того тільки, що через неї появляється нове життя на світ. «Ах, боже!—вирвалось у одної з героїнь оповідання «Маніпулянтка»,—мати таке маленьке-маленьке дитятчко, знати, що воно моє, могли його пестити і тулити до себе—що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно, манюсеньке, тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібненьким еством, і чути, що воно твоє, частина тебе самої—ох, Целінко, тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в най-

страшніших муках»¹. Саме передчування героїні з оповідання «Між добрими людьми», що вона носить у собі нове життя, напоює її «якоюсь несказаною радістю і втіхою»², а бідній, пригніченій наймичці-єврейці («Сурка») вперше на віку підніптує думку, що з неї така-ж сама людина, як і з її пипної господині. Усячини доводилось терпіти Сурці од господині, та я—оповідає наймичка—

Гляжу на неї—не злісно!
Не було злости й крихітки
У моім серці в ту пору,—
А гордо так, як царівна,
Оттак сказала-би злюці:
«Хоч ти коршмарка багата,
А я лиш служниця бідна,
А я тепер тобі рівна.
Я—мати, злюко, ь мати!»³

І та-ж таки Сурка бідолашна, тільки глянувши на свою дитину, «про світ, про горе забула»:

І стало якось так ясно
Довкола мене і любо,
Неначе сніг весь розтаїв
І вітер теплий повіяв
І пруття зеленню вкрилось⁴.

Треба ще додати, що всі жінки, яких слова я тут навожу, зважуються мати дітей наперекір тим вимогам, що ними сучасне лицемірство обста-

¹ Ibid., 243.

² Ibid., 305.

³ Франко—З вершин..., стор. 239.

⁴ Ibid., 242.

вило було легальне материнство, і що, значить, життєва путь і самих матерів і дітей їхніх не квітами поросте, а самим терням колючим. А проте навіть і з такими не дуже принадними перспективами дитя здається все-ж сподіваним гостем, що саму матір морально підіймає й остерегає її від загрози. «Діти—велика річ. Діти—половина матери. Одна половина може би й рада була піти позвільнити собі, а друга кричить: «а ми, мамо! Що з нас буде?»—і не пустить тамтої половини»¹—так вияснює своєрідною мовою вагу дітей для матери проста селянка. До дітей та матерів, переважно до тих із них, яких громадський голос виставляє морально пропавшими, Франко ставиться так, як і годиться співцеві любови та гуманности, борцеві проти лютих та лукавих і лицемірних основ сьогочасного громадянства. Багато сторінок у тих його творах, що торкаються питання про вільне кохання («Маніпулянтка», «Між добрими людьми», «Для домашнього огнища», «Сурка», «Тетяна Ребенщукowa», то-що), лунають як справжній виклик громадянству, і йому таки добре достається од автора за боязкість, легкодухість та фарисейське лукавствання, що часто окривають собою саму-но бридку та ганебну розпусту. В кінці 70-х років великого була скандалу наробила серед міщанського галицького громадянства Павликова повість «Тетяна Ребенщукowa», саме тим, що її героїня, проста селянка, насмілилась піти наперекір буденній моралі пригнічених. Ось як привітав Франко цю героїню свого товариша:

¹ Франко—Украдене щастя, стор. 104.

Старці і книжники грізно накинулись
Каменувати тебе:

Всіх їх некритая, невідсоложена

Правда по серцю скребе.

Горе сердечнее, людське, велике

Серць їх не ткнуло брудних;

Те лиш їх гніває, чом так без страху ти

Прямо ставш перед них?..

Чом ти їм совість і серце поставила

Перед фальшивим лицем:

Хочеш отверто, свободію те діяти,

Що вони діють тихцем? ¹.

І Франко мав право цей виклик кинути в лице сторожам міщанської моралі. Мав, бо і в справах особистого життя,—а за таке насамперед треба вважати сферу кохання,—Франко лишається самим собою. Він і тут так само спочуває окривдженням проти хижаків і так само бореться проти всякого поневолення та міщанських пересудів, що ними повсюду сплутано життя людське. Під прапором любови й тут виступає він,—тієї любови, що розчиняє людям нові можливості, рівняє їм шляхи до правди й справедливості і провідною зоріє зорею до справжнього людського—вільного і нескаламученого—щастя...

III.

І проте саме тут до речи буде згадати один із найлюбіших Франкові виразів, якого він часто у всяких варіаціях уживає — «екстреми ся стика-

¹ Франко—З вершин..., стор. 89—90.

ють»—крайності сходяться... У цього великого гуманіста, щирого співця високої любови до людини, проповідника вибачливості й самопожертви, за якого ми знаємо Франка,—у його є одна риса, що її інакше я не вмію назвати, як зародком «жестокості таланта», беручи епітет цей у тому самому розумінні, в якому приклав його був до Достоевського Михайловський. Для мене Франко—співець не тільки боротьби і самої боротьби, але й контрастів, що тую боротьбу годують і вічно роздмухують її полум'я. І коли досі була тут мова про першу половину його вдачі, то час тепер і про другу вже згадати.

Щоб зрозуміти до ладу й усіма сторонами Франка, як письменника, треба взагалі пам'ятати, що серед його письменницьких прикмет є заложений у самій вдачі нахил до малювання життєвих контрастів,—таких ситуацій, що не тільки суперечать, а просто таки всією істотою своєю протестують проти околичних обставин. Де-небудь на лоні природи, серед ідилічних, тихомірних, можна сказати, обставин, письменник змалює вам зненацька таку картину, такий «веселенький пейзажик» покаже, та ще й з такими деталями зовсім не ідилічної натури, що у вас од жаху морозом сипле по спині. Візьмемо, напр., невеличке оповідання, що так і зветься «На лоні природи», хоча з його і не найпоказніший, може, зразок згаданого нахилу у Франка до малювання контрастів. Несвідома охота одного ледачого уривителя до непотребного нікому руйнування та убивства, його дикий гнів на рибу, через яку він мало не загинув, розкіш, з якою він мордує

неповинне створіння¹—і все це на лоні гірської природи, що сяла тихою красою, становить до неї такий підкреслений контраст, якого не можна вважати за щось випадкове. Франко часто користується з оцього способу, вміло висовуючи на передній план такі контрасти. Зразки їх ми знайдемо мало не в кожному його творі—байдуже поки-що, чи то будуть зверхні контрасти, як допіру наведений, чи внутрішні, що закорінилися в самій душі у людини: згадаймо тільки зазначену на своїм місці думку нашого письменника, що кожна людина разом посить у собі протилежні основи, маючи в душі і зерно справжньої людської натури, і поруч зародок «хижой bestii». По цих попередніх увагах обернемось до тієї риси в таланті Франка, яку вважаю за певний зародок «жестокото таланта» й яка сама не що инше, як кричущий контраст до загального напрямку в творчості нашого письменника.

«Коли я був малий,—оповідає якийсь Коструб, епізодична фігура в оповіданні «Гриць і панич»,—то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю, бувало, таку bestiю до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулю щурові раз до хвоста, потім до лапки, потім до рила, до ока—де попаду. А він усе—пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, плає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день

¹ «Едмунд бив, кидав та ногами топтав ту блискучу сріблясту рибу, що в останніх судорогах пицала та з відчаєм, хлипаючи, кидалася по піску. З її рота виступала кров, змішана з водою, в виді кривавої піни; удар каменем розбив її одне око» і т. и. Див.: Франко—На лоні природи і ин. оповідання. Львів, 1905, стор. 11—12.

і два дні, поки не замучу на смерть¹. Герой оповідання «Мій злочин» зовсім несподівано для себе самого, послухавшись якогось несвідомого пориву або, краще сказавши, лютої примхи, позбавляє життя маленьку гарну пташину, і тільки *post factum* починає розуміти всю безпотрібну лютість свого вчинку й роздумувати над нею, копаючись у власній душі. Коли до цих та інших таких прикладів жорстокости додамо ще де-які деталі такої самої натури, як, напр., занадто криваві подробиці в «Місії», бійку арештантів у повісті «На дні», а також ту одмітну рису, що роботу позитивних осіб у Франка мало не кожного разу перетинає на самім початку якась сліпа стихійна сила («На дні», «До світла» і т. и.), то якоїсь дози жорстокости в Франковій творчості не можна не добачити. З природи своєї його талант має з цього погляду схожі риси з талантом Достоевського, тільки що український письменник пішов діаметрально-протилежним шляхом щодо напрям у своєї творчості. Достоевський на початку своєї діяльності виявив був гуманічний, мовляв Добролюбов, напрям, але потім зробився справжнім віртуозом неблаганного мучительства й безпотрібної гри на нервах читача. Наш-же письменник, навпаки, забив у собі жорстоку сторону свого таланта й вийшов на справжнього співця любови та гуманности. Надто характерно, що зазначені приклади лютости раз-у-раз потягають за собою реакцію й доводять до муки та страждання самих же мучителів—у Достоевського це річ цілком неможлива, бо у його лютими вчинками люди до

¹ «Л.-Н. Вістник», 1898, кн. VI, стор. 272.

краю вживаються, до 'станку тішаться з свого мучительства. Образ безпотрібно замордованої пташки («Мій злочин»), напр., виростає у Франка в символ усього жорстокого й безпотрібного, що коли-небудь на віку зробив герой оповідання. Знов кажу, що у Достоевського нічого такого нема, та й не може бути,—просто вже через те не може бути, що його талант доходить до краю, до останньої межі в своїй жорстокості, маючи з неї якусь дивну втіху, якусь розкіш солодку.

Дуже цікаво було-б докладніше розглянути, чому саме зародок жорстокого таланта не розгорнувся у Франка до тієї жажливої межі, що бачимо у Достоевського, а навпаки став на такий мірі, що тільки помалу про себе нагадує, і через віщо взагалі Франко в своїй письменницькій діяльності пішов иншим шляхом, ніж той, що вибрав собі Достоевський. Але це надзвичайно з психологічного боку цікаве порівняння двох таких близьких і разом таких далеких письменників одвело-б нас далеко в бік, і через те мушу обмежитись тільки двома-трьома увагами. Од збочення до непотрібної жорстокости врятувала Франка дуже в йому розвинена громадянська жилка, якої бракувало Достоевському. Життя й громадські обставини поставили перед Франком ясну й виразну мету—на трудящих «у поті чола» працювати, а вже вона розгорнула перед ним певні громадські ідеали в боротьбі «за поступ, щастя й волю»; політичні-ж умови дали хоч де-яку змогу виявити оту боротьбу ділом. Повернувши в такий бік його розвиток, це все й подумало і як-що не знищило цілком, то хоч придушило дуже оту прирожденну жорстокість таланта. Тієї

громадської жилки, отих, певних ідеалів у зазначеному розумінні¹, так само як і змоги активно за них боротись, не мав, на мою думку, Достоевський; притаманну жорстокість його таланта не гамували й не регулювали згадані умови—і вона розгорнулася на таку міру, коли почалося вже «ненужное мучительство и безпредметная игра мускулов творчества», кажучи прегарним виразом Михайловського. Жорстокість перемогла кінець-кінцем і покрила собою у Достоевського всі інші риси таланта, а між ними й те «гуманическое направление», яке знайшов був у його Добролюбов.

Таким способом, з однієї вихідної точки йдучи, Франко і Достоевський розійшлися в супротивні боки й неодинакових досягли результатів. Проте і в українського письменника нема-нема та й прокинеться прирощенна жорстокість таланта, виявляючись у якомусь невиразному образі або якійсь рисочці, що показують існування в душі у письменника мучительських інстинктів. Минаючи згадані вже прояви жорстокості,—правда, дуже у нашого

¹ Порівн. слова одного з дієвих людей у романі «Ідіот»: «русский либерализм не есть нападение на существующие порядки вещей, а есть нападение на самую сущность наших вещей, на самые вещи, а не на один только порядок, не на русские порядки, а на самую Россию» («Полн. собр. соч.», видання Маркса, 1894, т. VI. стор. 361). А скоро «существующие порядки» мають у собі якусь абсолютну, недоторкану «сущность», то чи-ж може навіть мова бути про громадські ідеали та боротьбу за їх здійснення? Які-ж справді можуть бути ідеали й боротьба за їх, коли «сущность» ота не підлягає ніяким перемінам, ставши на-віки недоторканою й непохитною, тоб-то сама якимсь абсолютним ідеалом?

письменника затупковані,—перед ним все-ж невідступно стоїть якийсь образ, котрий і мучить-мордує його своєю невідступністю, а проте разом і в руки не дається, не виливається в конкретні, образні форми: видко, він і самому художникові був не зовсім свідомий. Готліб («*Voa constrictor*»), що «змаленьку ще любив швякати батогом малих песиків аж до крові, других дітей без причини кидав у рови, для забави не раз бризкав на кухарку скропом»¹, старий Крайник (драма «Кам'яна душа») — «брудна душа», граф Торський (повість «Основи суспільности») — лютий деспот, розпусник та циник, що без жалю знущається з своєї жінки й систематично, хоч і без жадної мети ламає її волю, симпатії й звички — це, сказати-б, тільки ескізні контури, не зовсім виразні й не дуже вдатні, що ними художник силкувався може полекшити свою творчу фантазію, скинути з неї вагу того образу, що невідступно буяв у ній і шукав собі способу, як-би обрости живим тілом. Проте й по цих квіточках жорстокости образ той таки не одступився й не зник, аж доки не вилився в таку прикметну, сильно й яскраво окреслену ягоду, як характерна постать Стальського (повість «Перехресні стежки»). Чи цю постать витворено під безпосереднім впливом схожих з нею постатів у творах Достоевського (Свидригайлов, герой без наймення з «Записок из подполья», то-що), з якими багато вона має спільного навіть тоном своїм — отим підсоложенням многоглаголанням, нездержливою охотою до порожньої балаканини; а чи вона повстала в результаті спостере-

¹ «Дзвін», 1878 р., стор. 188.

женнів самого автора та його власного художнього процесу—цього тепер не можу я сказати, та це, як по правді, не такої то вже великої ваги й річ. Далеко важніше в цьому разі те, що в постаті Стальського скристалізовано і втілено той образ натхненного мучителя з природи, що в невиразних абрисах давно вже носився перед Франком, як свідок отієї недорослої жорстокости в натурі у самого письменника.

Стальський одмалечку, коли свою жорстокість практикував над безборонними створіннями, і до останніх днів—буквально цілий вік діє всякі гидотні вчинки, та ще як діє! З якимсь циничним артизмом, з гидотненькою посмішкою, з жартовливими приказками, з якоюсь чисто диявольською благодушністю, смакуючи й упиваючись ними сам і по щирості оповідаючи про них своїм огидним підсоложенням голоском першому, хто на очі навинувся. Нема тієї мерзоти, перед якою-б цей артист од мучительства був спинився; нема гидотного вчинку, якого-б він посоромився. Ані трохи не таючись, він виставляється прилюдно з такими сторонами свого інтимного життя, що їх звичайно люди пильно й старанно ховають од чужого ока. Цей «найлютіший звір з усіх, яких знає зоологія», оця «скотина в людській подобі» надто виявляє блискучі риси своєї скотячої натури й віртуозного мучительства в оповіданні про своє родинне життя,—оповіданні, до речі сказати, такому-ж довгому й гидотно підсоложеному, як бувають такі-ж оповідання й у Достоевського. «Свою сантиментальну добу,—вивертає душу Стальський перед людиною, яку мало не вперше на віку бачить,—я перебував іще в гімназії, і коли з шостої класи мене взяли до

війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і половых справах»¹. Збагативши отой свій досвід за допомогою блискучого військового мундира та ще дужче випробувавши свій хист на куховарках і покоївках, Стальський зненацька бере за себе зовсім йому невідому дівчину, якій і починає заналащати вік з першого-ж таки дня свого подружнього з нею життя. Одружившись, він проте зовсім і не думає кидати своїх «спроб» з куховаркою, і коли Регіна, його подружжя, обурена таким цинізмом стосунків, отим неукритим *ménage en trois*, проганяє куховарку, то «дружинонька вірна» заповідає жінці довічну війну. «Можеш каятися, що змусила мене уступити—застерегає Стальський Регіну. —Бити? Ні, рибонько! Пальцем тебе не ткну. Але проте остерегаю тебе! Дорого окупити мою уступку і може сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе»². І Стальський свого слова додержав. Од цього часу він мучить свою жертву з утіхою, знущається і на самоті й на людях з неукритою розкінпшо та рафінованою лютістю; він просто таки просвітлої години їй не дає, щоб кожної хвилини вона тремтіла, все нової та нової капости дожидаючи. «У мене,—хвалиться цей герой капости,—пам'ять добра, та й рахунку я знаю на стільки, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, та й ще одинадцять додам»³. Його витадливості на те, щоб одплачувати так за прикrostі, справді таки дна не видно; віртуозність отих мук, якими він допікає нещасну

¹ «Л.-Н. Вістник», р. 1900, кн. II, стор. 150.

² Ibid., 159.

³ Ibid., XII, 300.

жертву, межі не має, а одвертість з цим перед чужими людьми така огидна, що Рафаловичеві, по «щирій» розмові з Стальським, «здавалося, що заглядає в пивницю повну гнилі і поганого хробацтва»¹. І що міцніший має жертва терпець, то вигадливіший у своєму мучительстві робиться Стальський, то заострюється його жахлива віртуозність, то болючіше шпигає він свою жертву. Бо, як сам він каже— «буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів: один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння, коли тільки вона терпить (!), є того другого роду»²— кат, бачте, ще не певен навіть, чи почуває муки його жертва! Зате маємо посвідчення й од неї самої. «Сили моєї не стає,— признається Регіна про ті знущання та поневіряння, яких зазнає од чоловіка.— Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Адже тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше... У нього нема ані зерна щирости, все в ньому брехня і брудота й погань. Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад-би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене»³. Вічні шпильки, наострені на бруську зненависти брудного до чистого, несподівані ревизії ногами в жінчиній опочивальні, прилюдні, перед

¹ Ibid., II, 160.

² Ibid., 162.

³ Ibid., XI, 193.

сторонніми людьми, знущання та образи аж до виплескування Регіні в лице лікеру—все це у Стальського присмачено солоденькими компліментами, довжелезним роздебендюванням на тему про подружні повинності та всякими жалісливими словами, що доводили бідолошну жінку до цілковитого отупіння. А коли вона плакала, то Стальський, як сам признається, «під її хлипання засипляв так любо і спокійно, як у-осени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах»¹. Без упину він пече-підпікає жертву своєї безглуздої лютости на вогні власної мерзоти, без перестану варить воду з неї й помалу доводить до того, що жертва майже машинально, себе не тямлячи, жахливим способом віддячується своєму катові. Терпець урвавсь таки...

IV.

Пустивши в світ оцю надзвичайно характерну постать—Стальського, письменник, як я вже заважив, завершив цим боротьбу межі глибоко захваним у його в душі зародком «жорстокого таланта» й пануючими у вдачі рисами гуманізму та високої любови. Ми дійшли, таким чином, до питання, якого торкатись треба надто обережно, дружньою, мовляв, рукою, щоб не вразити непроханим втручанням, недікатним чи незручним дотиком не образити людини, торкаючись її особистої боротьби, особистої драми,—хоча вона, правда, разом має й глибокий психологічний інтерес та широку громадську вагу. Я, певна річ, і не зважився-б на це, як-би автор сам

¹ Ibid., II, 161—162.

не дав на те права, подаючи такий цікавий і характерний матеріал особистий, що просто гріх був би не використати його за-для повнішої характеристики письменника і громадського діяча. Адже Франко не то що не криється з тією своєю внутрішньою боротьбою, але надзвичайно щиро та одверто ділиться нею з читачами, передає її на власність ширшій громаді, як один із часткових проявів тієї загальної, світової боротьби, з якої складається, на погляд Франка, життя людей і соціальне й особисте. І тут, у своїй особистій драмі, автор мов у дзеркалі одбиває велику соціальну драму, стає перед нами тим самим борцем за дорогі йому ідеали і перш за все людиною,—не вживленням якоїсь ідеї, не однобічним заступником якоїсь доктрини, а справді такою людиною, тим «цілим чоловіком», що носить у собі риси й зародки щедро обдарованої людської натури. Франко не спинається на котурни, не удає з себе героя, що «силу нездешнюю» посідає. Навпаки, скинувши покривало з свого «святая святих», з потаємної боротьби у власній душі, він немов хоче промовити цим, що і з його людина й ніщо людське не чуже йому. А як так, то й у його, як і в кожного, бувають хвилини, коли в душі пропадає рівновага, хвилини, як що хочете, занепаду, коли кращі сторони натури людської примовкають, а натомість голосно озивається змія непевности й розчарування, що затроє на якийсь час своїм жалом та руйнує те завзяття в боротьбі за дорогі ідеали. Важка це боротьба людини з самим собою, з непевностями й розчаруваннями, з тією «хижою бестією, що дрімає на дні душі кожного чоловіка»! Не дурно-ж під час одного з таких моментів внутрішньої боротьби

стогоном вирвалась у нашого письменника з уст роз-
начлива скарга:

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,—
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені¹.

Або ще дужче:

Байдужісінько мені тепер
До всіх ваших болів і турбот,
До всіх ваших боїв і гризот!
Всі ідеї ваші, весь народ,
Поступ, слава—що мені тепер?
Я умер!²

Ці скарги читач, ознайомлений з загальним тоном Франкової творчости, ладен-би уважати за наклеп автора на самого себе, як-би з наведених слів не проймало вас так щирістю та непідробленістю того розпачу та болю. Не дурно тяж і Андрій Темера («На дні»), якого устами безперечно говорить і сповідається сам автор, рве душу собі отими внутрішніми муками, ятрить її болючими рефлексами. «А може,—міркує собі Темера,—всі ті наші думи, наші змагання, наші бої—може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, по-над чоловіцтвом? Може праця наша ні на що нездала? Може ми будуємо дорогу по-за шляхом, кладемо місто на безлюдному острові?

¹ Франко—З вершин..., стор. 35.

² Франко—Зівяле листе, стор. 76.

Може найблизше покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок»¹. Кому з людей живої думки й почування ці або такі думки не приходять у голову, кому вони не крають серця, не гризуть мозку? Перед ким темної ночі непевности не стають вони страшною марою, що холодить заміри, в'ялить діяльність? Хіба тільки завзяті доктринери, ці закам'янілі й заморожені в шаблонах та азбучних істинах кастрати думки й почування, вільні бувають од таких святих мук,—але зате вони вільні й од тієї великої внутрішньої боротьби, що немов буря скидає з душ всяку мерзоту життєву, подвоюючи разом силу, енергію та завзяття на добре... Наш автор не з таких нещасних щасливців. Людина боротьби, він і в собі самому переживає боротьбу, і вийшовши з неї переможцем, загартовується морально до все нової й нової діяльності, до якої береться з більшим ще завзяттям та енергією. Не диво, що така боротьба взагалі може викликати величезне заінтересування до себе, і по правді робить Франко, що приділяє їй таке поважне місце в своєму літературному надбанні. По всіх творах його ми бачимо розкидані епізоди з такої боротьби, але найдужчим, кінцевим, акордом її пролунала знаменита поема «Мойсей», один з останніх творів нашого письменника, написаний тоді, коли автор дійшов був апогею своєї творчої сили.

Зміст поеми—це трагедія духа Мойсеевого. Великий ватажок і пророк ціле життя вів за собою свій народ і

¹ Франко—В поті чола, стор. 114.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і ясів, і страждав,
І трудився для неї¹.

Та вже для молодого покоління з Мойсея тільки «ді-дусь слабосилий», якась ходяча сентенція, що тільки заважає світових утіх заживати й жити по своїй уподобі. Не слухає вже молодь його мови натхненної слова про обітований край молодим просто казка, вони дбають не про ідею відродження, а про матеріальне добро: новий варіант до вічної історії про батьків та дітей або про героїв та юрбу... Але на Мойсея подіяло це надзвичайно. Розійшовшись з молодим поколінням, він уперше захитався й почув боротьбу в собі, бо сам опинився на роздоріжжі—перед непевністю, чи туди вів свій народ, куди треба, чи ідея цілого життя його не була облудною маною, чи та мета, що їй віддав усі сили свої, варта такої жертви? Ці думки й Мойсееві «крають серце, гризуть мозок». Непевність та вагання його персоніфіковано в особі «темного демона одчаю», Азазеля, що під час зневір'я підшіптує свої сумніви й показує, що величя мета, ота земля обітована, не дасть щастя як-раз тому народові, для якого жив і працював Мойсей. Образ за образом, картина за картиною руйнує демон одчаю Мойсесву віру, кінчаючи справді демонським сарказмом:

Це той рай, що жде плем'я твоє
У обіцянім краю?
Ти для нього трудився? Скажи,

¹ Франко—Мойсей, стор. 12.

Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може ще
Схочеш палко молитися? ¹

Віру цілого життя розбито... Незломний ватажок сам зломився духом на хвилину й розпачливий крик— «Одурих нас Єгова!»—виявляє всю безодню того розчарування та жалю—до себе, долі й вищої сили—у яку впав Мойсей.

Та це лиш на хвилину. По кризисі надходить знов рівновага в душу і той самий зневажений допіру Єгова одкриває Мойсеєві справжню обітовану землю, яку призначив він вибраному народові. Не в матеріальному добрі, не в розкошах та достатках той рай і щастя, а у вічному, невинному шуканні ідеалу, в неситості духа—

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводить незрячий;
Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький завдаток її
Вам оця Палестина,
Це лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга ².

Боротьба Азazelя й Єгови—це боротьба в самій душі Мойсеєвій тих протилежних сил, що живуть у

¹ Ibid., 90—91.

² Ibid., 97—98.

ній. Це «логіка й інтуїція, старечий скептицизм і молодечий запал, холодний розум і гарячі почування, філософія й поезія спорять з собою і спричинюють в душі неустанне хвилювання»¹. Але живим і бадьорим акордом про конечну перемогу вибраного народу й безупинне простування його по світах за вічними вартостями закінчується ця поема, одна з найблискучіших перлин у Франковій творчості.

Мимоволі якось, поглядаючи на ту постать величню, що дає поет в образі Мойсея—цього борця, народнього ватажка і трибуна—пригадуєш постать і самого автора. Безперечно, багато власних дум та переживаннів вложив він у свого героя, багато тих сумнівів та надій, що його самого то гризли, то осявали, вимовив він устами Мойсея. «Мойсей,—справедливо зазначає цитований допіру критик,—це автопортрет поета, загорілого каміняра національного поступу, та рівночасно тихого, жалібного лірика, велуханого в розстроєні струни своєї душі... Крізь усі фази розвитку свого духа веде Франко читача, малює свої сумніви, вагання й одчай, з драматичною живістю виводить розлад та боротьбу двох противних сил у самім собі»². Та ведучи нас у свою творчу лабораторію, Франко не тільки символічно, на інших людях, малює ту боротьбу,—єсть у його творі, де він говорить сам за себе, називаючи героїв навіть власним своїм псевдонімом—Мирон. Таких психологічних, сказати-б, автобіографій маємо три: «Поединок», зимова казка («Зоря», 1883), «Поединок», вір-

¹ Я. Ярема—Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912, стор. 41—42.

² Ibid., 23 і 48—49.

шована фантазія («З вершин і низин»), і «Похорон», поема («Поеми»).

За джерело внутрішньої боротьби буває двоїстість людської натури,—те, що сформульовано чудово в словах Гете, які наш автор узяв епіграфом до «Поєдинка»: „Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust¹. Оді „zwei Seelen“ у формі протилежних змагань та нахилів живуть у кожній, як знаємо од Франка, людині: навіть найкращі заступники людської породи не можуть здихатись такої «дводушності», беручи це слово, певне, не в звичайному його розумінні; навіть у них, буває іноді, візьме гору на якийсь час та сторона їхньої духової вдачі, що їм самим здається огидливою, од якої верне, обурюючи, їх благородну душу. Певна річ, у таких людей чорна сторона їхньої вдачі ніколи не стає відповідним ділом, не виявляється помітно, переходячи за поріг думки чи почування. Але вже сама присутність її, хоча-б у формі скороминушого, навіть несвідомого почування, не може не озватись у таких людей тяжким болем, тугою й соромом за себе. Це все викликає потужну реакцію, оте картання в собі невиразних інстинктів злого, що почутили такі люди в своїй душі, оту кару згаданим інстинктам, яку завдають вони й справляють над вигаданим творчою фантазією образом. Що більший біль та сором почуває така людина за хвилину перемогу злого, за скороминутий занепад, то лютішу вигідає вона кару своїм художнім створінням. Гоголь, що почув у собі «пошлость пошлого человека», Щедрин, що завважив у своїй душі присутність Іудушки, Шекспір, у якого

¹ «Дві душі, ой лишко! живе у моїх грудях».

заворушився був Фальстаф, Карпенко-Карий, що знайшов у себе риси «хазяїна»—повинні були як до особистих ворогів поставитись до тих темних побрухів своєї душі й віддячитись за них на живих створіннях своєї творчості, завдавши їм тим більшої кари та приниження. Надзвичайно цікавим з психологічного боку, хоч і надзвичайно складним, уявляється мені питання про участь оцього саме особистого мотиву в творчості художників, а надто коли вони творять так звані негативні образи,—але це між иншим, а тепер вернемось до нашої теми.

Як ми вже знаємо, найперша, на думку Франка, повинність чесної людини—це любов до людськості, а надто до тієї половини її, що мучиться й побивається, «в поті чола» на себе заробляючи. Але «хто з злом не боресь, той людей не любить», тим то з тієї повинності виходить і друга—боротися з лихим за щастя тієї пригніченої половини, за одвертання всяких мук чи то на громадському, чи на особистому ґрунті, стати проти численної та різноманітної породи хижаків-гнобителів. Отже найтяжчим гріхом проти людськості має бути зрада отієї найпершої повинності, дезертирство, мовляв словами Некрасова, од «погибающих за святое дело любви» в табір «ликующих, праздно болтающих, обагряющих руки в крови»... Цю от зраду—не на ділі, а тільки-но в думках, зраду *in potentia* —й картає найдужче Франко, завдаючи самого себе на лютую кару. Досить йому хоч на одну мить уявити себе зрадником найсвятіших ідеалів, досить тільки в думках поставити себе в умови, що ту зраду тягнуть за собою—й обурена душа художника без жалю помщається за

саму думку злочинну, за нечестиве не то бажання, а найменший по́рух серця, супротивний справжнім його переконанням. Прочитайте лишень «Поединок», і вам одразу видко стане, звідки й як зародилася ідея й виконання цього твору. В завзятому бою з «ворогами порядку», в якій Мирон стоїть у лавах оборонців того «порядка», серед ворогів бачить він зненацька свого двойника, краще сказавши—самого себе. «Так, це справді був Мирон! Це справді був я, такий сам, як колись, в найкращі, найсвятіші дні моєї молодости. В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, міряючи мене строгим, грізним оком судії, котрий бачить перед собою затверділого і непоправного переступника. Від того погляду груди моя стискалася, вся істота моя тремтіла, мов лист від осіннього вітру. Ах, я чув—неясно, але все-таки чув,—що не вийду чистим з цього строгого суду»¹. І справді—не вийшов, бо найсуворішим та непідкупним суддею для людини буває, як відомо, вона сама тоді, коли прокинеться сумління й жаль за зроблене злочинство: од себе, кажуть, не втечеш... Хоча Мирон перед судом власної совісти й пробує обороняти себе та свої вчинки тим, що мовляв, «я охораняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок»¹, але й сам він чує, яким фальшивим тоном бренять оті виправдування, бо хто-ж, як не він, краще знає ціну тому порядку, на оборону якого став! З невблаганною логикою доводить це йому двойник, отой давній Мирон, кидаючи в лице теперішньому «оборонцеві порядку» грізні обвинувачення за зраду колишніх

¹ «Зоря», р. 1883, стор. 340.

поглядів. «Нужденний привиде!—громом залунало слово страшного судді,—і ти говориш, що ти—Мирон? Отже знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлоти над чеснотою, а твої діла—слуханням тиранії, а твою боротьбу — кривавою провинною! Щезай геть! Ти не Мирон!»¹. Почався бій—і «оборонець порядку» падає від неблаганного супротивника. Поставивши себе навіть думкою в ганебне становище зрадника, автор зараз же поспішився покарати себе, показуючи цим, що сама думка про зраду своїх переконаннів найлютішою варта кари. В поемі «Похорон» фантазія поетова уявляє Мирона на бенкеті з недавніми ворогами, котрим він одвернув загибель своєю зрадою колишніх товаришів, хоча зрада та була тільки хитрим підступом, щоб приспати ворога й дужчого йому завдати удару. На бенкеті Миронові виразно показано (генералова промова) ту огиду, що нею дихає оте виборне товариство до зрадника, хоч він ніби і врятував їх. Не вважаючи на весь свій занепад, Мирон задихається серед недавніх ворогів; він тікає з того товариства і стриває похорон: то останню віддають пошану вбитому Миронові. У зрадникові пізнають убивцю й ховають його разом з убитим. Символічно й тут гостримисами висловлено глибоку думку, що зрадник убиває своїм учинком себе колишнього—своє добре, чесне ім'я, й нищить зрадою усі свої давні заслуги. Зради нічим не можна виправдати, і з зрадника найганебніший самовбивця,—звичайно, в моральному беручи це розумінні.

Певна річ, ми знаємо, що в цьому оповіданні

¹ Ibid.

Крім дум моїх важких,
Крім болю серця й сумніву й
розпук,

Усе в нім байка, рої мрій палких¹,—

але й те вже надто характерно, як цю «байку» оброблено. Зрадник власним життям мусить окупити навіть фантастичну, думкою заподіяну зраду. Як не варт любови, на думку Франка, один тільки «ворог правди й волі»², так нема опрощення зрадникові, і навіть за думку зрадливу мусить бути кара, бо й сама думка зогиджує душу. З художніх образів Франка мені прийшла оце на думку Мирослава, дочка боярина Тугара Вовка («Захар Беркут»), що зреклася батька-зрадника: «Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи зрадив свій край»³,—так промовляє ота смілива й благородна дівчина, і хто зна, чи не автор її устами й тут вилив свою огиду до зради? З другого боку, з учинків самого письменника стає перед мене його похід проти Міцкевича за вихваляння зради, хоча-б вона й високими замірами закривалася, і знов—хто зна, чи не вилилася й тут ота органічна до всякої зради, до всякого зрадника огида? Принаймні в світлі зазначеної оце риси Франка стаття «Ein Dichter des Verrathes» («Поет зради») набуває принципіальної ваги, як благородний протест проти того, що видається авторові найстрашнішим з усіх страшних учинків «хижкої бестії» в людині—отого лукавства та зрадництва, що цілком і до-решти вбивають у людині саме її соціальну істоту.

¹ Франко—Поеми. Львів, 1899, стор. 129.

² Франко—Мій ізмарагд, стор. 20.

³ Франко—Захар Беркут, стор. 146.

Як бачимо, з внутрішньої своєї боротьби Франко так само виходить переможцем, з високо піднятою головою, очистившись і позбувшись непевности й зневір'я що-до людської натури та разом і нової придбавши сили на працю,—ту саму працю на користь знедолених життям, якій присвятив увесь свій великий талант. Велике любляче серце нашого гуманіста, його воля міцна та непохитна певність і завзяття в своїй правді—беруть гору над хвилинними поривами «хижкої бестії» та спокусами егоїстичної сторони в натурі людській. Завзята боротьба, що лютує в усенькій природі, між людьми та і в самих людях і що творить оті болючі контрасти — кінчається для Франка повною перемогою щиро-людського над бестіяльним. «З собою самим у війні» він таки встояв, і саме це осяває його творчість яскравим світлом найвищої моральности. «Правдива поезія мусить бути завсїгди моральною»¹—попереджує Франко одну з своїх збірок, але доводить цю максиму усім, що тільки з-під його пера виходило.

¹ Франко—Мій ізмарагд. Передмова, стор. VI.

ІV. ПРОЛОГ—НЕ ЕПІЛОГ.

I.

Переходимо тепер до питання про форму Франкових творів, про обставини його творчості, що на ту форму так само діяли, як і на її зміст. І знов те-ж саме застереження, що й попереду: я не збираюся і тут вичерпати весь той багатющий матеріал, що дають Франкові твори і в цій сфері, й спинюся лиш на загальних контурах. Як що зможе читач уявити собі письменницьке обличчя цього борця во ім'я гуманності й любови за права всіх страждених та «в поті чола» трудящих, за перемогу розуму, за волю, щастя й справедливості між людьми стосунки—то своє завдання я справив, хоча й обминув навмисне багато дечого в його творах, що само по собі цікаве, але до того завдання безпосередно не належить.

Не торкатимусь я насамперед перекладничої діяльності Франка, хоча його численні з усяких мого та авторів¹ переклади, віршем і прозою, сами мог-

¹ Гайне, Гете (між иншим «Фауст»), Фрайліграт, Шіллер («Вільгельм Тель»), Гюго, Байрон («Кайн»), Шеллі, Т. Гуд («Пісня про сорочку»), Теннісон, Брет-Гарт, М. Твейн, Геккель, Гекслі, Гавлічек-Боровський, Ян Неруда, Софокл («Цар Едип»), Гоголь («Мертві душі»), Достоевський, Некрасов, Щедрин, Чернишевський і багато-багато инших.

ли-б кому іншому почесне здобути ім'я та добру славу в письменстві. Франкові-перекладачеві можна один хіба зробити закид—що він перекладав занадто багато й через те не завжди належною мірою дбав про оброблення своїх перекладів, спиняючи свою увагу й на таких часом творах, що як-би їх і не було українською мовою, то письменство наше нічого-б не втратило, як і не виграло нічого від того, що вони з'явилися (напр., «Ода до велосипеда», то-що). Так само проминув я свідомо діяльність Франка, як популяризатора й письменника для дітей, хоч деякі його популярні твори визначаються не аби-якою вартістю,—така напр., його книжка про селянську реформу: «Панщина і її скасування в 1848 р.», а з дитячих Франкових творів такий от «Лис-Микита» надовго лишиться вірним приятелем нашої дитвори. Не маю також думки робити огляд наукової діяльності Франка, зазначивши тільки, що наукові інтереси, напр., до етнографії, прокинулись у його змалку: ще школярем він записував твори усної народньої словесности і вже в «Друзі» надрукував кілька заміток з етнографії. Численні праці свої з обсягу етнографії, історії (переважно Галичини) та історії письменства й культури Франко друкував по всіх виданнях, у яких бував співробітником, а надто в публікаціях «Наукового Товариства ім. Шевченка»: як згадано, рідко яка книжка «Записок» цього Товариства обходилася без його цінної вкладки. Наукову роботу Франка дуже високо оцінюють компетентні учені, знаходячи в його працях багатий та різноманітний матеріал, вміле орудування порівняльно-істо-

ричним методом, блискучий талант та широку ерудицію¹.

Знов-же не говоритиму докладно й про численні критичні та публіцистичні праці Франкові, зазначивши тут тільки те, що вони, загально кажучи, розробляють і розвивають ті самі ідеї, що захоплювали й Франка-художника, подаючи синтез їх та популяризацію². Озиваючись зараз-же на кожне нове з'явище й подію в нашому письменстві та громадському житті, раз-у-раз на першому плані ставив Франко інтереси трудящих класів—народа в широкому розумінні: його розумове, моральне і політичне виховання та поліпшення економічного його добробуту, хоча «формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби»³, уважав він тільки за ознаку жорстокости наших часів. Кажучи його власними словами, Франко «ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого широлюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманним вихованні мас народніх, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи»⁴. Поставивши на

¹ Див.: акад. А. Кримського—Іоанн Вышенский, его жизнь и сочинения, «Кіевская Старина», 1895; акад. М. Сумцова—Современная малорусская этнографія, «Кіевская Старина», 1897; проф. О. Колесси—Наукова діяльність Івана Франка, «Л.-Н. Вістник», 1913 р., кн. IX, та ин.

² Спробу характеризувати публіцистичну роботу Франка зробив д. Рост. Заклинський у праці: «Франко, як публіцист»,—див. «Л.-Н. Вістник», р. 1913, кн. IX.

³ Франко Ів.—Мій ізмарагд, передмова, стор. VIII.

⁴ Ibid.

своєму прапорі принцип: «нам пора для України жити»¹, Франко ніколи проте не переставав підносити голос на оборону й інших поневолених націй, так само як і поодиноких людей, справедливо гадаючи, що любов до рідного народу не тільки не виключає любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови²,

але, навпаки, одна одну зміцнює й підсилює та доповнює. Найпершу повинність кожного громадянина перед рідним краєм Франко бачить у тому, щоб «патріотичний меч перекувати».

На плуг—обліг будущини орати,
На серп, щоб жито жать, життя основу,
На вила—чистить стайню Авгійову³.

Далекий од якої-будь нетерпимости до чужих націй, Франко той самий принцип широкої толеранції кладе в основу своїх стосунків і до людей взагалі. Заступники чужих йому партій раз-у-раз могли сподіватись од його, разом з гострою критикою, і справедливої оцінки та признання своїх заслуг, коли не належали до «ворогів правди й волі», що тільки до їх не знає жалю наш автор. Бувши одним з піонерів європеїзму в Галичині, Франко багато працював для виховання справжньої, в європейському розумінні, інтелігенції й своєю часто невблаганною та ушіпливою критикою безперечно подіяв на народження й

¹ Франко — 3 вершин і низин, стор. 73.

² Ibid., 72.

³ Ibid., 159.

напрям цієї інтелігенції. Раз-у-раз він обстоював за єднання поступових громадських сил, за систематичну працю на користь народу, який інтелігенція повинна культурно до себе підіймати, а не спускатися до його, сліпо схиляючись перед проблематичними «народними святощами»¹. Опріч усього иншого, для нас діяльність Франка надто дорога ще й тим, що виховавшись ідейно під впливом тутешнього українця (Драгоманова), він завжди обстоював серед земляків єднання й одноцільну роботу усіх частин України проти тих «рутенців» усякої масти й на-пряму, що нічого знати не хотіли «по-за чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії»². Зазначимо до речі, що взагалі ніхто мабуть з галицьких діячів не зробив стільки, щоб освідомити своїх земляків про російське письменство та життя, як цей непримиренний ворог доморослого галицького москвофільства: своїми перекладами та статтями він напевне більше дав Галичині відомостей про Росію, ніж усі москвофіли вкупі... Як літературний критик, Франко зразу ж за «єдиний кодекс естетичний» поставив був життя, якого вимогам та законам і повинно, на його думку, служити й коритися письменство³. Література, мовляв Франко, має бути «по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, оґритим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю»⁴. Художній реалізм, що йому і теорією й практикою завжди служив Фран-

¹ Див. статті по журналах: «Світ», «Житє і Слово», «Народ», «Л.-Н. Вістник», то-що.

² «Л.-Н. Вістник», 1901, VII, стор. 5.

³ «Молот», 1878, стор. 215.

⁴ «Л.-Н. Вістник», 1901, VIII, стор. 55.

ко, тільки його працями обнови́в письменство в Галичині й витіснив ту мертву схоластику, в нетрях якої безпорадно борсались письменники-галиччани. Хоча останніми часами Франко прийшов був до потреби й естетичної оцінки в критиці, але абстрактне розуміння краси він гадав-би викинути зовсім з естетики, бо воно не відповідає її завданням¹. Треба зазначити, що в сфері літературної критики Франкові належить багато блискучих характеристик як українських, так і чужоземних письменників, а крім того кілька праць теоретичного змісту, як згадана вже «Із секретів поетичної творчости», «Література, її завдання і найважливіші ціхи» і т. н.

Отже на кожному полі, на кожній ділянці в нашому культурно-громадському житті Франко полишив по собі великий слід, великі поробив вкладки до здобутків української культури. «Коли-б діяльність Франка,—писав зараз по його смерті один з біографів—розложити на складові частини й оцінювати кождо частъ зокрема,—то кожда з них вистала-б, щоб її творця признати великою людиною. Уявм собі Франка тільки яко поета, або як автора оповідань і повістей, або яко дослідника української народньої словесности й українського письменства, або яко громадського діяча й публіциста—в кождій з цих областей перейшов би він до історії як найвизначніший або один з найвизначніших людей свого часу»². І це не перебільшення, викликане величиною та гостротою втрати і тому цілком натуральне й

¹ Франко — Із секретів поетичної творчости, «Л.-Н. Вістник», 1898—1899 р.р.

² Лозинський М. — Значіння Івана Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917 р., ч. 27, стор. 420.

зрозуміливе. І тепер, коли вже роки і роки проминули від його смерті—можемо ті-ж таки слова з повною певністю проказати. Ці довгі десятиліття, що ділять нас від того моменту, як неблагання хвороба вивела Франка з лав активних працівників, цей період часу, коли ми прожили без Франка на кожній з означених ділянок його діяльності—вони наочно показують, чим був у балансі нашої поточної роботи цей дивовижний талант. Досить буде сказати, що його властиве місце так і лишилося вакантним, незапосаженим, і відсутність його завжди глибоких і цікавих виступів відчувається, можна сказати, і по сей день—надто в Галичині.

II.

І все ж треба відзначити, що найбільш видною та плодотворчою була Франкова письменницька діяльність. Він був чи не перший у нас, на всю соборну Україну, професійний письменник, що з пером зв'язав усеньке своє існування, жив пером і з пера, і ним виявляв переважно багатий зміст своєї високо обдарованої натури. Як письменник, зажив він собі найбільшої популярності серед сучасників; з репутацією письменника переважно переходить він і до історії, до того суду нащадків, що вже тепер починає тверді підбивати підсумки його роботи. В цих підсумках на своє має бути поставлена місце і проблема художніх засобів Франка, питання про форму його творів. І тим більше, що сам письменник що-до цього питання значно еволюціонував був протягом довгої своєї літературної кар'єри, від цілком натуралістичних способів першого періоду своєї діяльності

переступивши помалу до того, що дістало не зовсім може щасливу назву художнього імпресіонізму. «Semper tiro», завжди жадний на нові здобутки людської культури і завжди готовий відповідно до них перебудувати свої художні концепції, щоб пристосувати свої творчі засоби до останнього слова художньої техніки,—Франко і в цьому показує ту цінну рису свого таланту, що не давала йому застоюватись на одному місці, а вічно гнала вперед і далі, «в ногу» з віком, вносячи поправки до прийнятих і, здавалося, твердо вже встановлених концепцій. «Для поета, для артиста,—такі були останні й на цьому полі Франкові висновки,—нема нічого гарного, ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступне для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім, як і речі, явища, ідеї бере поет чи артист, як матеріял для свого твору, а в тім як він використає і представить їх, яке вражіння він викличе при їх помочі в нашій душі—в тім однім лежить секрет артистичної краси»¹. Отже прикладімо оце «як» і до самого автора.

З огляду творів Франкових та з численних цитат, що я тут подаю, читач і без спеціальних, сподіваюся, вказівок може скласти свій суд і свій погляд на зверхню сторону, на форму творів нашого автора, на його художні методи й способи та на орудування тими методами. Додати мушу тут тільки дещо, що тії способи поставить у залежність од загальних обставин життя авторового. Як на змiсті,

¹ Франко Ів.—Із секретів поетичної творчості. «Л.-Н. Вістник», 1899, кн. VI, стор. 146.

так і на формі Франкової творчості одбилися цілком виразно два потужні фактори—час, коли письменник працював, та обставини його літературної роботи.

На своєму місці в життєпису Франка я вже відзначив був, який вплив на все його життя мали власне дитячі літа, перебуті серед сільських обставин на лоні прекрасної підгірської природи. Тих дитячих вражіннів, що вщенили хлопцеві мало не побожну якусь любов до природи, не розвіяло й далше міське життя. Навпаки. З одного боку, силою самого контрасту, а з другого через відповідне читання—згадаймо отой факт з шкільних років Франкових, коли хлопець знайшов був «другу половину Одисеї», таку йому близьку та кохану саме своїм натуральним сільським побутом—ті вражіння тільки зростали й зміцнялися в міру того, як письменник од їх одходив і ставав на певній відстані. Отже ґрунт на певні літературні впливи був добре вже самим життям підготований, коли молодий Франко увіходить до літератури. Після хвилинного впливу, як він сам зазначає, Гофмана з його романтичною фантастикою («Петрії і Добощуки») — інші літературні кумири з'являються на обрії літературного розвитку Франка й посідають його цілком і надовго: можна сказати—до останніх етапів його літературної еволюції вони не вивітрились цілком, а тільки-но роздавалися вшир та приймали органічно нові здобутки літературного світового розвитку. Які ж то були кумири?

Ми знаємо, що на порозі свідомого життя стрівся Франко з Драгомановим. Ми знаємо також, чим і як впливав цей визначний учений і вчитель на

молодих своїх учнів та якими шляхами вів їх інтелектуальний та ідеологічний розвиток. Одтягаючи молоде студентство од обскурного галицького москвофільства, Драгоманов, насамперед, розгорнув перед ним ясний світ справжньої російської літератури, — тієї, що тоді, в 70-х роках, вийшла вже на широке поле загально-людських інтересів, та разом з тим виробила була і свою ідеологію (революційне «народництво»), і навіть свій особливий стиль (реалізм і підкреслюване занедбання естетики). Драгоманов, розгортаючи перед Франком з товаришами скарби сучасного російського письменства так яскраво, що й сам заслужив од декого з патентованих патріотів українських (типу напр. Д. Донцова) титул москвофіла, все-ж зробив надзвичайно майстерну операцію. Шляхом контрасту між галицьким доморобним москвофільством та справжньою російською, поступово й реалістичною, літературою він убив у зародку закутній шаблон, що почав накладати вже й на Франка мертвую свою руку, і прочистив перед молодим письменником широку тропу всебічного розвитку. І тим більше, що однією рукою показуючи на схід, разом з тим, другою рукою Драгоманов показував на захід, умовляючи своїх учнів, щоб оригінальні ідеї й форми черпали безпосередно з першого джерела, а не через Петербург чи Варшаву. З Франка був добрий учень — «semper tiro»: він засвоїв і те, що доброго давала тодішня російська література, з якою він ґрунтовно познайомивсь, але й коректував її однобічності західно-європейськими впливами, братими просто з джерела. У Франка це був досить сміливий синтез Сходу й Заходу, і власне цей синтез і створив того Франка, що такий блискучий

но собі слід полишив у нашому письменстві та житті. З документальних ознак отих перехресних інтересів за самі перші роки літературної діяльності Франка можемо тут зазначити: статті—про Пом'яловського (1877), Добролюбова (1879), Пипіна і Щедрина (1881), Тургенева (1883) і переклади: «Бурса і бурсаки» Пом'яловського, «Мертві душі» Гоголя, поезії Лермонтова, Некрасова та ин. Разом з тим Франко дає статті й переклади з західно-європейських письменників: Гайне, Гете, Фрайліґрат, Шекспір, Шеллі, Т. Мур, Т. Гуд, Е. Золя—раз-по-раз стриваються в бібліографії перших років літературної діяльності Франка. Надто цікавить його Золя: де 1881 р. маємо у Франка аж три статті про його та кілька перекладів, та часто вертався до його наш письменник і потім.

Цей вибір чужих письменників надто показний для молодого Франка,—Франка 70—80 років. Од російського письменства взяв він реалізм, як художній засіб, і перевагу саме змісту над формою, що переходить иноді в нехтування самих естетичних основ художнього твору. До того ж таки нахилило Франка й зацікавлення творчістю батька натуралістичної школи у Франції. Натуралістичні засоби Еміля Золя збігаються власне з тим реалізмом, що твердо засвоїв собі Франко ще з кінця 70 років, а спеціально позначаються вони в тому замірі, що опанував тоді був Франка—на зразок «Ругонів» Золя «в цілім циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції», як про це він сам свідчить у своїй автобіографії. І от прийнявши реалістичний канон творчости, Франко робиться вірним його адептом. На першому плані стоїть для його

зміст, тенденція твору; форма важить тут мало, автор про неї забуває й не дбає що свідомо, а що їй несвідомо відбиває той гарячковий поспіх, що ним взагалі позначено Франкову творчість. «Мені закидали,—відповідав Франко на ювілейні промови 1898 р.,—що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне вишливом мого бажання—бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім такому питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більш причинилася моя вдача, те гаряче бажання—обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені як писемникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння»¹. Франко сам тут оголяє оту другу причину, що негативно відбивалася на художній вартості його творів,—це його невсипуща, запопадлива працьовитість. Од людини, що немов барометр раз-у-раз на кожну «злобу дня» озивалася, що ніякою фор-

¹ М (а к о в е й) О.—Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. «Л.-Н. Вістник», 1898, кн. XI, стор. 129.

мою не гребувала, аби тільки свої думки виявити, од письменника навдивовижу плодючого й працювального—не можна, певна річ, і вимагати пильної обробки, шліхтування, мовляв, та обточування та округлювання своїх творів: йому просто часу нема на це. Вічно поспішаючи, вічно кваплячись до нових тем, він мов імпетом викидає перед читача свої твори так, як вони склалися під першим вражінням у першому на черку: недоробленість тут неминуча. І справді більшість, можна сказати, творів у Франка не оброблені гаразд, швидка робота, отой вічний поспіх занадто на них позначаються, доходячи иноді просто таки до стилістичних та інших курйозів,—до того, напр., що один і той самий персонаж раз так зветься, раз инакше¹. Найкраще виходять у Франка невеличкі оповідання та поезії: усе те, що виливається на папір під першим безпосереднім вражінням і не вимагає часу на копотку обробку, буває здебільшого бездоганне з художнього боку, як гармонійне поєднання змісту й форми, ідеї й образів. Такі от нариси, як «Лесишина челядь», «До світла», «Вівчар», дрібні оповідання з дитячого життя, як «Грицева шкільна наука», «Малий Мирон», то-що, ви-

¹ Напр., особа, що на початку повісти «Перехресні стежки» зветься Орисею («Л.-Н. Вістник», 1899, II, 156), в кінці виступає вже під найменням Гануськи (Ibid., XI, 188, XII, 300); Олімпія («Основи суспільности») на перших сторінках повісти дочка графа Лісовицького («Житє і Слово», I, 3), в середині—князя (II, 239, 269 і ин.), в кінці знову графа (III, 87); розбишаки XII віку («Сон князя Святослава») вигукують «ура» («Житє і Слово», III, 200) і т. и. Певна річ, це дрібниці, але дрібниці характерні, бо показують, як мало дбав Франко власне про оброблення своїх творів.

значаються високою художньою вартістю. Так само гарні бувають і Франкові поезії, особливо ліричні: той міцний, немов з металу кований вірш, сила яскравих образів і взагалі влучного вислову, простота й натуральність—надають їм тієї принадно-сти, що нею вони знаходять шлях до серця читачевого, скоряють його й держать під впливом художника. Вишукані й через те неприродні си-ломіць натягнуті образи¹, або-ж негарні чи занадто вже вульгарні вирази²—не часто можна стрінути в Франкових поезіях, і через це такі огріхи не псують загального доброго вражіння; зате частіш і тут буває недбалість і необробленість вірша, прозаїзми,—надто в гімнах, закликах, програмових віршах, що вже з самої природи своєї рідко у кого з поетів під-носяться по-над віршовану публіцистику. Не треба тільки перебільшувати й цих вад Франкової техни-ки, як то один час було повелося в нашій критичній про Франка літературі. «Якась сувора і проста гар-монія,—справедливо завважає М. Зеров, розглянув-ши докладно як-раз оті закиди на кошт Франкової техніки,—чується в неприкрашеному зовнішніми ефектами слові поета! Ні, там, де Франко мав змогу обробляти свій вірш, або де його вірш фіксував «вер-шини» емоції—там він умів бути бездоганим»...³.

¹ Олов'яні сірі хмари
Небозвід весь залягли,
І лежать, і ремигають,
Наче ситії воли («Із днів журби», 3).

² Та коли лиш собі на верну,
Щось усе зверта цабе (ibid., 9).

³ Зеров М.—Франко-поет. Передмова до книги: Ів. Франко—Поезії, вид. «Книгоспілки». Київ, 1925, стор. XV.

Слабші виходять у Франка повісті і взагалі більші твори: саме на них найдужче й позначається те, що писано їх на-швидку, без намислу й міркування. Поруч сильних, глибоко задуманих і написаних яскраво сторінок трапляються мляві, без життя, не оброблені, і така нерівність, натурально, шкодить загальному вражінню. Як дефект мало не всіх повістей Франкових, можна зазначити те, що в їх або не додержано, або й цілком бракує перспективи. Дія в них часто розвивається з запаморочливою прудкістю: розгортається й завершується випродовж однієї доби (надто виразний приклад—повість «Для домашнього огнища»), так що кінець-кінцем і сам автор не завжди може до-ладу розібрати оту метушню осіб, мішанину подій та подробиць, а про читача то й казати вже нема чого. Та за найслабші з усіх творів Франка безперечно треба вважати його—правда, не дуже й численні—драматичні твори. Мені здається, що даремно автор і брався до цієї форми творчості, бо з нею йому рішуче не щастило. З природи талант у Франка переважно ліричний. Його суб'єктивізм та запальна вдача, що виявляють свої дужі сторони в чистій ліриці, а в повістях та оповіданнях прориваються запальними й потужними місцями, не дають йому принатуритись добре до драматичної форми, що вимагає, насамперед, непохитної об'єктивності та консеквентного розвитку дії. Автор не видержує своєї, скажу так, ролі безстороннього літописця й без перестану втручається в стосунки своїх персонажів, переплутує їхні карти, сам накеровуючи їхніми вчинками, їхніми устами промовляючи. Повстає з цього ряд більш-менш цікавих діалогів, але на шкоду драматичній дії; персонажі

більш розмовляють, ніж діють, а через те й виходять бліді тіні замість живих, з тілом і духом, людей. Зазначених хиб не бракує навіть кращим з-поміж Франкових драм, як от «Украдене щастя», де також мало як-раз внутрішньої дії та розвитку вдачі, цього живущого нерва в драматичній творчості.

Як зазначено вже, з Франка переконаний, випробуваний реаліст і що-до вибору тем для своїх творів, і що-до способів у оброблюванні тих тем. Надзвичайно бистре, кмітливе око письменника помагає йому на льоту схоплювати найдрібніші деталі вистеженого типу чи події, до-ладу групувати їх та укласти в цільні образи й картини. Це виявляється у його насамперед читкістю, виразністю й пластичністю малювання. Раз-у-раз напереді у Франка подробиці, розситані недбалою рукою так щедро та рясно, що иноді аж застують цілість. Часто якась сценка маленька, один щасливий вираз, влучно схоплена дрібничка—і перед вами мов жива встає людина з її найхарактернішими рисами та прикметами,—напр., отой Йойна з оповідання «Полуйка» з його вічним докучанням робітникам кожного разу однаковими запитаннями. Автор наче не дуже дбає про цілість і вона ніби сама собою складається з тих окремих, порізаних деталей. Та разом у творах Франка нема й позверхової етнографичності; опріч останньої і—нігде правди діти—чи не найслабшої з усього, що написав дозрілий Франко, повісти «Зелений шум», дарма й шукати у його тих детальних описів, якими так любити пишатись українські письменники попередньої генерації. Сила письменника в психології, його увага обертається більш на внутрішній зміст людської істоти, і глибоко вміє він зазирнути в ду-

шу людині, розібрати психичні мотиви у вчинках своїх персонажів. І характеризує він їх частіш загально-людськими рисами, хоч не тратять вони від цього ні національних своїх прикмет, ні індивідуального обличчя. З усіх художніх способів найбільш, як зазначено, кохається Франко в контрастах, ставлячи, напр., почування людини навпроти околинних обставин, і треба зазначити, що цього способу вживає він до-ладу, вмючи кожного разу справити своїми контрастами на читача вражіння справді незатерте.

III

«Правдива поезія мусить бути завжди моральною»¹,—каже Франко і на власному прикладі дуже щасливо доводить правду такого принципу. Читач не тільки має втіху з його творів, як із витворів справжнього мистецтва, не тільки любить з їхньої художньої краси, але й ще більшою мірою підлягає моральному впливу, виховується й підноситься на ґрунті запізнання з письменником морально. Таких результатів автор досягає тим, що вміє служити отій, чудово мовляв колись Михайловський, великій «двуєдиній» правді, що складається з гармонійного поєднання «правди-істини» й «правди-справедливості», «правди теоретичного неба» й «правди практичної землі». Франко не тільки тямить показати в художніх образах, як одбувається подія, як повстають ті або інші типи на основі природніх законів, правди-істини, але він має ще й непохитно-тверді переко-

¹ Франко — Мій ізмарagd. Передмова, стор. VI.

нання про те, як подія повинна-б відбуватись, якими мусіли-б бути люди, щоб вимоги правди-справедливості задовольнити. Франко сміливо й по щирості міг би до себе прикласти оту програму Михайловського—«безбоязненно смотреть в глаза действительности и ее отражению—правде-истине, правде об'ективной, и в то же время охранять и правду-справедливость, правду суб'ективную—такова задача всей моей жизни»¹. «І сам я,—казав колись про себе Франко в ювілейній промові,—в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком»²,—і це бажання дало нам такого Франка, яким оце його ми зазнали. Поміж рядків у творах Франка раз-у-раз визирає до вас бадьоре обличчя борця проти громадської й особистої неправди, що гордо кличе на бій її прихильників. Та разом звідти-ж лунає й голос гуманіста, проповідника любови, безмежної вибачливості й саможертви, чутно, мовляв влучним словом акад. Кримського, «идеалистическую грусть на широкие общечеловеческие мотивы»³. Франко любить людину, як вона є, з її навіть хибами та помилками, більше—він у неї вірить. Широким розмахом у показних картинах розгортаючи перед нами всю мерзоту життя сьогочасного, оголюючи без жалю огидні язви його, гнояні болячки й струпи, він разом не перестає нагадувати, що так діється тільки покищо і людськість рівною, твердою й непохитною ходою наближається неминуче до перемоги добра,

¹ Михайловский—Сочиненія, т. I, стор. V.

² «Л.-Н. Вістник», 1898, XI, 129.

³ Крымский А.—Франко Ив. «Энциклоп. словарь» Брокгауза и Ефрона», півтом 71, стор. 474.

правди й справедливости. Бачить він і заруку тієї неминучої перемоги—в праці та боротьбі. Ось через віщо з Франка не тільки цікавий письменник, не тільки визначний художник, але й люблений учитель для своїх читачів, що в творах Франкових шукають відповіді на прокляті питання сьогочасности. Епітет—«учитель» не мені належить: його багато уст проказувало вже на першому ювілеї Франка, і це свідчить, що його заслуги, як учителя й керівника поколінь серед українського громадянства, давно вже люди знають, визнають і шанують по заслугі.

І отже, поруч величезної пошани та здивування перед такою почесною, ріжносторонньою й багатющою діяльністю, серце мимоволі стискається з жалю, образи й досади і за талановитого письменника й за безталанне письменство українське. Адже ж те, що дав нашому письменству цей визначний талант—це-ж тільки частка, і я глибоко певен—невеличка частка того, що він міг дати, беручи на увагу широчінь його хисту, ріжносторонність і багатство на знання, величезну начитаність та освіченість літературну. Сили свого великого таланту Франко вживав так—мало сказати: не економно—а просто таки марнотратно, що результат його діяльності виявився в розмірно скромній, як на його звичайно, сумі послуг нашому письменству й науці. Тим часом силу він мав таку, що сміливо міг би важити на почесне місце серед діячів світового письменства. Що так воно сталося, дарма винуватити за це автора, або принаймні—самого автора, хоч він сам і ладен був узяти вину цілком на себе. На своїй особі він одбив тільки те невимовно тяжке становище, в якому перебувало за його часів українське письмен-

ство, ті десятиліттями витворені ненормальні обставини, що навіть міцним та дужим талантам зв'язували крила, підтинали розмах і не давали пробитись на арену широкої популярності і впливу. Через умови свого існування й розвитку українське письменство до останнього часу стояло в добі—скажу так, позичивши терміна з іншої сфери—натурального господарства, з усіма цій добі властивими й характерними рисами: з невеличкою практикою що-до поділу праці в сфері розумового життя, з так само невеличким збутом продуктів тієї праці, браком спеціалізації, виробленості, то-що. Через те, що на ниві українського письменства не багато працювало робітників, визначнішим із них доводилось часто розкидатися на всі боки, скрізь «затикати діри», поспішатися, щоб якомога більш матеріялу дати, аби лиш задовольнити насущні потреби й усякі «злоби дня», не дбаючи про оброблення того матеріялу, ні про розвиток свого таланту, ні про вигострювання його на бруску однієї якоїсь спеціальности. Ота сама різносторонність наших діячів, яку я зазначив був на початку цієї праці, як по правді казати, була здебільшого ознакою великої драми, якої жертвами поробилось багато з наших письменників. Дбаючи тільки про те, щоб задовольнити самі потреби сьогодняшнього дня, позатикати всякі діри та заповнити люки, що з усіх боків світять,—вони мусіли облишити мрії про будучину, про таке раціональне зужиткування своєї сили, яке і їм самим проложило б дорогу до «вічної пам'яті» серед нащадків, і письменство збагатило б на цілком зрілі й продумані твори. Додайте до цього ще недостачу читачів, публіки, цілковитий брак доброї критики, хистке ста-

новіше й мале число органів преси, якої до першої революції 1905 року на російській Україні й зовсім не було, та ще вічну боротьбу за існування, за хліба шматок у справжньому, грізному, цього слова розумінні—і ви матимете повний збіг тих обставин, за яких одбувалось у нас оте самогубство талантів. Воно неминуче, коли хочете—навіть суб'єктивно почесне, але це все-ж таки самогубство, тоб-то щось з громадського погляду незмірно шкідливе, бо страшне лихо діяло не тільки самим запропаченим талантам, але й усьому письменству, гальмуючи розвиток його, не даючи йому розгорнутись на повну широчінь, на цілу міру своїх сил і талантів. Взяти хоча-б того письменника, якого долю й діяльність спробував я в цій книзі списати,—що справдилося з його планів, надій та замірів? Замість цілого образу життя в рідній країні, який Франко заходжувався був дати в циклі оброблених, виношених, передуманих і пережитих, зв'язаних в одну гармонійну цілість творів—що ми бачимо?—Самі кланті, уривки тієї великої картини, на-швидку писані, часто випадково навіть, аби лиш заткнути якусь наглу діру, якийсь не закритий люк, порізнені, не дороблені... І коли навіть уривки ці дають дуже й дуже багато, то подумати тільки, що могла б дати правдива ціла картина і що з нею втратило українське письменство! Людину кортить, скажемо, писати повість, перед нею мріють, жахтять і переливаються живі образи, проносяться картини, просяться під перо, але журналові тепер треба, і то зараз треба, публіцистичної праці, якої нема кому написати—і от повість одкинута геть на бік або пише її чоловік аби-як, між иншим, образи гинуть і розтікаються серед ме-

тушні й гармидеру щоденних турбот. Та й написана, вона не завжди знайде собі місце або видавця, роками «вилежується» у автора в шухляді й з'являється аж тоді, коли вже видихалась на половину; розпочата друком—уривається на, може, найцікавішому місці й лишається нескінченою, як не раз і з Франком бувало¹. В голові спують плани серйозної праці, а дійсність підсовує перо, вимагаючи легенького фельетона на «злобу дня»; замість поеми, що найбільш захоплює письменника, він мусить писати вступну статтю, часто до чужого часопису, або сліпати над коректою, бо рідне письменство забезпечує від голодної смерті менше, як мизерний заробіток од механічної коректорської праці: за роботу «власителеві дум» навіть і мизерії до недавніх часів не платили. Чи-ж не страхіття оті, напр., факти з біографії Франка, що за народження на світ цілого циклу кращих його поем та оповіданнів українське письменство повинно завдячувати отому, мабуть добродійному, випадкові, що автора хто зна за яку пам'ять засаджено до тюрми на кілька місяців, або що тяжка слабість на очі вибила йому з рук коректорське перо?² Отже згадаймо ці і схожі з ними факти й подякуймо ласкавій долі за те, що все, що діється—діється на добре на цьому найкращому світі... Перед мене стоїть невідступно відомий парадокс Золя: «гроші забезпечують народження великих творів мистецтва». Хоча тут складне питання розв'яза-

¹ Повісті «Борислав сміється» та «Основи суспільности», так таки й не докінчено, бо припинились видання, де їх розпочато друкувати, а інших не знайшлося.

² Франко—Мій ізмарагд, IV.

но в занадто грубій і, скажу так, спрощеній формі, але Золя має рацію, скільки справді таки для розвитку мистецтва треба бодай мінімального забезпечення матеріальних потреб його творцям. Український письменник, як письменник, ніколи навіть такого мінімального забезпечення не мав і мусів або замовкати зовсім, або ж, у кращому разі, надолужувати числом творів, а не їх добрим виконанням. Та чи й можна, справді таки, дбати про обробку своїх творів, про невпинний розвиток свого хисту, коли обставини приневолюють розкидатися на всі боки, виявляти невсипущу працьовитість на всіх ділянках літератури й до того ще заробляти на хліб якоюсь сторонньою літературі працею? Двох відповідей на поставлене питання бути не може. Легко тепер зрозуміти, через віщо ніяке в світі письменство не налічує у себе стільки пропаних талантів, як українське—це дійсне кладовище невикористаних сил. Фатальні обставини його існування важким лежали гнітом на наших діячах, не давали їм на повну розгорнутись міру й показати, на що вони були-б здатні за інших, щасливіших, обставин. Безперечно, що якби всі сили, що пішли на українське письменство, повною мірою використати, картина його тепер могла-б зовсім-зовсім іншою бути... Еге-ж, могла-б!

І треба ще додати, що найтрагічніший, може, момент у цьому гуртовому самогубстві талантів це те, що відбувається воно зовсім свідомо, мовляв—«с обдуманним заранее намерением». Чоловік знає, що мусить загинути, ні слави, ні пам'яті собі не здобувши, і все ж іде на видиму страту,—йде, бо мусить, бо инакше не може. Прочитайте оці, напр., рядки:

Нехай і так, що згину я
Забутий десь під тином,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишать, мов та мла
На небі синім!
Нехай і так! Я радо йду
На чесне, праве діло!
За нього радо в горі вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор ціло ¹.

Перечитайте оте гоолсіння, суший крик пошарпаної душі, якого повно в останніх збірках Франкових поезій,—голосіння за тим, що «не дав мороз моїм квіткам розвиться», а всю силу довелось на те покласти, «щоб жить без дяки в каторзі чужій»; перечитайте ту поезію, в якій розповідає автор, як увижаються йому його «невродженії діти» — оті «невиспівані співи» ² — і ви зрозумієте всю глибочінь цієї драми та ціну жертві, що цей і інші письменники наші поклали були «на віттар рідного краю...»

Франко аж надто зазнав на собі впливу тих фатальних обставин, про які була допіру мова. Вони ззіли добру половину його хисту й сили, що пішли по-части на те, щоб закидати всякі люки, по-части ж на боротьбу «в поті чола» за існування. Правду велику сказав Драгоманов, що багато «кривавого поту» потекло з чола самого письменника, поки він малював «поти чола» інших людей. За цим не можна, певна річ, не жалкувати, але не можна разом не признати й того, що з цієї частки та-

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 27.

² Франко—Semper tiro, стор. 114—115.

ланту й сили, якої вжито на справжнє діло, Франко дав українському письменству дещо таке, що забезпечить йому пам'ять не тільки серед його сучасників, а й серед потонних поколінь. Імення гуманіста й проповідника вселюдських ідеалів, співця боротьби і праці, виразника контрастів нашого часу, що й сам дав неминущі взірці невтомної праці і в собі переборов контрасти власної вдачі—це ймення до віку оздоблюватиме собою найтемніші, та разом і найцікавіші, може, сторінки нашої історії... «Чень то бог дасть, що із наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно»¹,—згадуються мені слова з одного автобіографічного оповідання Франкового. І я певен, що нащадки одшукать і, як воно того варто, оцінять це «макове зерно» у одного з найвизначніших діячів темного часу, що на собі самому зазнав усю вагу його, дорого заплатив за цей досвід, але прапор свій до кінця доніс чистим і не сплямованим. Ще більш я певен і в тому, що те «макове зерно» буде без міри більшим та повнішим, ніж про його сам автор думає, і що далеко справедливніше буде прикласти до Франка оці слова Мойсєєві, до свого народу промовлені:

Я-ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю².

Франко бо й справді нестерту свого духа печать поклав на історії творчості рідного народу. Франко

¹ «Молот», 1878, стор. 296.

² Франко—Мойсєй, стор. 50.

справді зробивсь найпевнішою зарукою на будучину свого народу, на його неустанный розвиток. Горді слова—

Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох,
Мій поклик—праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог—не епілог!

Але Франко на їх має право. З його справді пролог до того широкого, вільного життя, яке він провидів і провіщав і яке своєю діяльністю таки й наблизив рідному краю. І як такий пролог увійшов Франко вже в історію українського народу—один з найвизначніших його синів, що печаттю своєї особи одзначив певні етапи на шляху до кращої будучини.

ВАЖНІШІ ТВОРИ ІВ. ФРАНКА.

а) Повісті.

Петрії й Добощуки (1875—1876).

Boa constrictor (1878).

Борислав сміється (1881—1882).

Захар Беркут (1883).

Для домашнього вогнища (1897).

Пережесні стежки (1899).

Великий шум (1908).

б) Збірки оповідань.

Полуйка і інші Бориславські оповідання (1899).

В поті чола (1890).

Малий Мирон і інші оповідання (1902).

Добрий заробок і інші оповідання (1902).

На лоні природи і інші оповідання (1905)

Маніпулянтка і інші оповідання (1903).

Панталаха і інші оповідання (1902).

Батьківщина і інші оповідання (1911).

З бурливих літ (1903).

Місія. Чума. Казки і сатири (1906).

Сім казок (1900).

Без праці. Казка (1891).

в) Збірки поезій.

З вершин і низин (1893).

Із літ моєї молодости (1914).

Зів'яле листя (1896).

Мій Ізмарагд (1898).

Давне й нове (1911).
Із днів журби (1900).
Semper tūro (1906).
Поеми (1899).
Мойсей. Поема (1905).

г) Драматичні твори.

Сон князя Святослава. Драма-казка (1895).
Кам'яна душа (1896).
Учитель. Комедія (1896).
Майстер Чирняк. Комедія (1902).
Будка ч. 27. Драма (1902).
Украдене щастя. Драма з сільського життя (1901).

о) Твори для дітей.

Лис-Микита (1893).
Пригоди Дон-Кихота (1894).
Абу-Каземові канці (1895).
Коваль Бассім. Арабська казка (1901).
Коли ще звірі говорили. Казки (1903).

е) Критика і публіцистика.

Література, її завдання і найважливіші ціхи (1878).
Із секретів поетичної творчості (1893—1899).
З останніх десятиліть ХІХ в. (1901).
З чужих літератур (1893—1899).
Середні віки і їх пост (Данте) (1907).
Шевченко—Ляхам (1904).
Шевченко і Єремія (1904).
Леся Українка (1898).
Михайло Старицький (1902).
Антін Петрушевич (1907).
Остап Терлецький (1902).
Стара Русь (1906).
Як я став казенним радикалом (1896).
З кінцем року (1896).
Реалісти чи кар'єристи? (1896).
Коли не по воях, так хоч по оглоблях (1897).

По-за межами можливого (1900).
Сухий пенъ (1905).
Отвертий лист до гал.-української молодезі (1905).
Щирість тону і щирість переконань (1905).
Двоязычність і дволичність (1905).
Русько-польська згода і українсько-польське братання (1906).
Суспільно-політичні погляди Драгоманова (1906).

ж) Наукові праці.

"Наймичка" Т. Шевченка (1895).
Шевченко героям польської революційної легенди (1896).
Іван Вишенський і його твори (1895).
Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія (1895—1898).
Святий Климент у Корсуні (1892—1902).
Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. (1900)
Студії на полі Карпато-руського письменства XVII—XVIII вв. (1900).
Слово про збурення пекла (1908).
Апокрифи і легенди (1896).
Писання І. П. Котляревського в Галичині (1898).
Король балагулів, А. Шашкевич (1904).
Хмельницина 1648—1649 рр. у сучасних віршах (1898).
Студії над українськими народними піснями (1908—1912).
Пісня про Правду і Неправду (1906).
Теорія і розвій історії літератури (1909).

з) Популярні праці.

Іван Вишенський, руський писатель XVI в. (1892).
Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині (1898).
Русько-українська література (1898).
Про життя і діяльність Кониського (1901)
Що таке поступ? (1903).
Повне видання творів (з красного письменства) І. В. Франка видає нині видавництво „Рух“ та „Книгоспілка“ у Харкові.

ВАЖНІША ЛІТЕРАТУРА ПРО І. ФРАНКА.

Автобіографічні писання:

Відривок з листу Івана Франка до М. Драгоманова. „В поті чола“.
Niєco o sobie samum. „Obrazki galic“.
Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали. „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. L.

Александрович (Єфремов) С.—Похорони Івана Франка. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. VII—VIII.

Гордієвський М.—„Мойсей“ — поема Ів. Франка. Одеса, 1926.

Василевский Л.—Современная Галиция. СПб. 1900.
Возняк М.—Жите і значінне Івана Франка. Львів, Памяти Ів. Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Відень, 1916.

Гриневичева К.—Над водами Лети „Вістник Союзу Визвол. України“, 1917, ч. 33.

Грушевский М.—Свѣтлой памяти Ів. Франка „Укр. Жизнь“, 1916, кн. VI.

Данько М.—Писатель своего народа. „Укр. Жизнь“, 1913, кн. V.

Деген Е.—Иван Франко. „Новое Слово“, 1897, III.

Дорошенко В.—Спис творів І. Франка, в. I. Львів, 1918.

Дорошкевич О.—Українська література. Київ, 1923.

Драгоманов М.—Передмова до зб. „В поті чола“. Львів, 1890.

Євшан М.—Іван Франко. „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. IX.

Єфремов С.—Писатель гуманист. „Укр. Ж.“ 1913, кн. V.
„ Прологъ къ будущему. „Укр. Жизнь“, 1916, кн. VI.

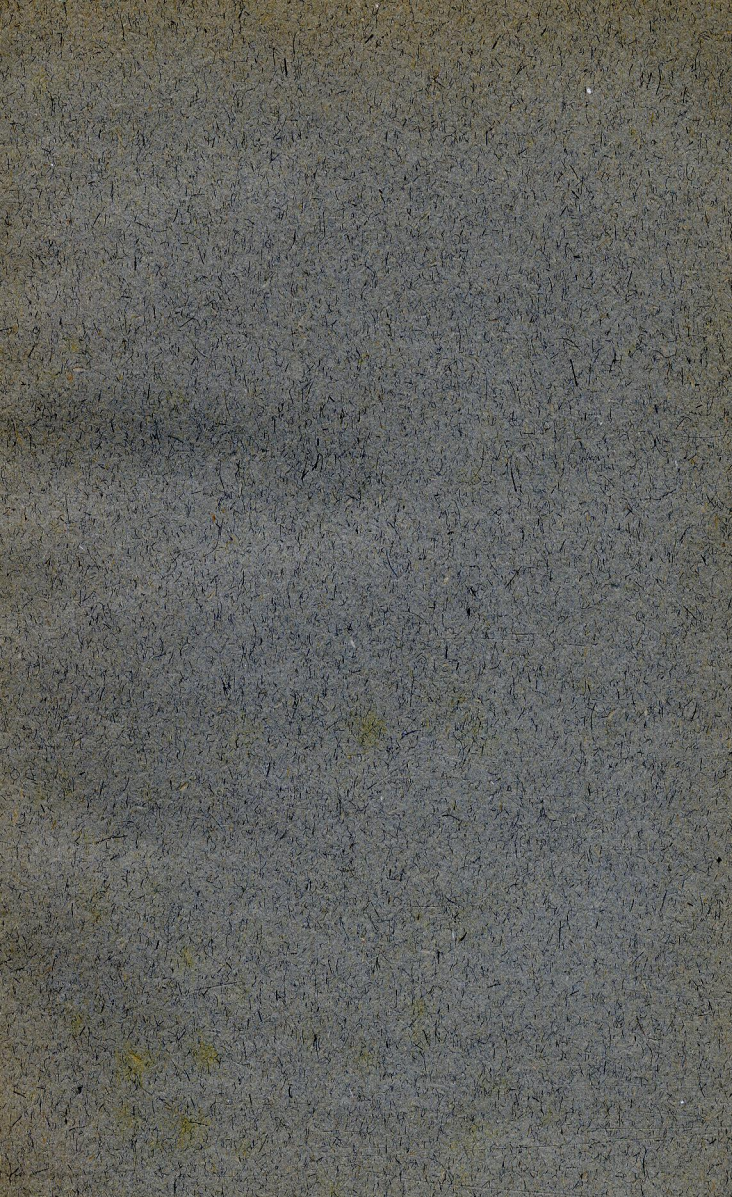
- Єфремов С.—Иванъ Франко. „Голос Минувшаго“, 1917, кн. I.
- Заклинський Р.—Франко як публіцист. „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. IX.
- Зеров М.—Франко-поет. Передмова до „Поезій Івана Франка“, вид. „Книгоспілки“. Київ, 1925.
- Колесса О.—Наукова діяльність Івана Франка. „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. IX.
- Кримський А.—Франко Іванъ. Енциклоп. Словарь Брокгауза и Ефрона, полут. 71.
- Крушельницький А.—Іван Франко (поезія). Коломия, sine anno.
- Лозинський М.—Житте і діяльність Ів. Франка. „Вістник Союзу Визвол. України“, 1917, ч.ч. 22—28 (і окремо, Відень, 1917).
- Маковей О.—Др. Іван Франко. „Зоря“, 1896, ч. 1.
- Огоновський О.—Історія літератури рускої, ч. III, в. 2. Львів, 1893.
- Павлик М.—Спис творів Ів. Франка за перше 25-ліття його літ. діяльності. 1874—1898. Львів, 1898.
- Петлюра С.—И. Франко—поетъ національної чести. „Укр. Житнь“, 1913, кн. V.
- Свенцицкий И. С.—Иван Франко. 1856—1916. „Укр. Житнь“, 1916, кн. X—XI.
- Славинський М.—Передмова до російського видання „В потъ лица“. СПб. 1901.
- Сумцов Н.—Современная малорусская этнографія. Київ, 1897 („з Київск. Стар.“).
- Филипович П.—Гене́за Франкової, легенди „Смерть Каїва“, вид. „Слова“, Київ, 1924.
- Щурат В.—Др. Іван Франко. „Зоря“ 1896, ч. 1—2.
„ Поезія зів'ялого листя... „Зоря“, 1897, ч. 5—6.
- Ярема Я.—Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912.

З М І С Т.

Стор.

I. З-під сільської стріхи на верхів'я творчости . . .	7
II. Співець боротьби і праці	103
III. З собою самим у війні	179
IV. Пролог—не епілог	225
Важніші твори Ів. Франка	251
Важніша література про Ів. Франка	254

Ціна 1 крб. 50 к.

299

765
1956
(1986)

824

824

БІБЛІОТЕКА
КОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

II

43100

43100

43100

43100